

**MAHİRƏ HÜSEYNOVA
SAYALI SADIQOVA**

*Kitab ulu öndər HEYDƏR ƏLİYEVİN
anadan olmasının 100 illiyinə
həsr olunur.*

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN
İNKİŞAF KONSEPSİYASI**

BAKİ – 2023

*Monoqrafiya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
Terminologiya Komissiyasının və AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor: akademik **Nizami Cəfərov**
professor **Nadir Məmmədli**

Rəyçilər: professor **Rüfət Rüstəmov**
professor **İsmayıl Məmmədli**
fil.ü.f.d. **Səbuhi Qəhrəmanov**

Mahirə Hüseynova, Sayalı Sadıqova. *Heydər Əliyev və
Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası.* Bakı, Elm, 2023, – 372 səh.

ISBN 978-9952-453-42-3

655 (07) – 2023

© “Elm” nəşriyyatı, 2023

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
2023-CÜ İLİN “HEYDƏR ƏLİYEV İLİ”
ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur.

Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir.

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Tariximizin gedişatının və həyatımızın ahənginin köklü surətdə dəyişdiyi, azadlıq və müstəqillik duyğularının milli düşüncəmizdə üstünlük təşkil etməyə başladığı bu

illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinin ən parlaq səhifələridir. Ulu Öndərin xalqın yaradıcılıq enerjisini bir məqsədə yönəltməklə tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində atdığı qətiyyətli addımlar o dövrdə milli ruhun canlanmasına xidmət göstərmiş, özünüdərk və soy-kökə qayıdışı təmin etmiş, müstəqil dövlət quruculuğuna aparən yolun təməl daşına çevrilmişdir.

Böyük siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik olan Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri kimi çalışdığı və irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha parlaq surətdə təzahür etdirmişdir. Heydər Əliyev bütün varlığı ilə sevdiyi və canından əziz bildiyi doğma xalqının mənafelərini daim önə çəkmiş və respublikamızın inkişafı üçün malik olduğu bütün imkanlardan istifadə etmişdir.

Zamanın hökmü ilə ötən əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü, xarici təzyiqlər və daxili çəkişmələr üzündən dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək və dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. Taleyimizin həll olunduğu ağır bir zamanda xalqın təkidli tələbinə səs verərək yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev doğma Vətənin xilasını naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirmiş, ölkəmizi ictimai-siyasi pərakəndəliyin və anarxiyanın mənəfəsindən qurtarmış, bütün sahələrdə müşahidə olunan dərin tənəzzülün qarşısını almış, yenidən qurduğu və hər cür qəsdlərdən qoruduğu dövlətin

dayanıqlı inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi illəri xalqımızın nadir tarixi imkandan faydalanaraq, böyük əziyyətlər bahasına öz müstəqilliyini əbədi və dönməz etdiyi taleyüklü mərhələdir.

Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadıqlığın canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin milli neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində xalqımız öz təbii sərvətlərinin tam sahibinə çevrilmiş və qısa müddətdə ölkəmizin inkişafına güclü təkan verən resurslar əldə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbul olunması və bütün sferaları əhatə edən köklü islahatların həyata keçirilməsi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, nizami ordunun yaradılması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətləridir. Xalqımızı vahid amal ətrafında birləşdirən azər-

baycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin əlamətdar hadisələrinin müntəzəm qeyd edilməsi ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə sahib qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında yerləşən tolerantlıq məkanı kimi geniş şöhrət qazanması Heydər Əliyevin mükəmməl quruculuq proqramının tərkib hissələri olmuşdur.

Dövrünün ən nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir sırada duran Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir simasının, xalqımızın zəngin dəyərlərinin tanınması və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqə qazanmasında müstəsna rol oynamışdır. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həlli Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu başlıca vəzifə olmuş, ölkəmizin bütün resursları, xalqımızın potensialı tarixi ədalətin bərpası üçün səfərbər edilmişdir. Ulu Öndərin şah əsəri olan güclü Azərbaycan dövləti öz suverenliyini, müstəqilliyini qorumağa qadir olduğunu 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanmaqla sübuta yetirmişdir.

Dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və iftixar mənbəyimiz olan Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Xalqımız onun əziz xatirəsini həmişə uca tutur və minnətdarlıqla anır, yenidən hakimiyyətə gəldiyi günü Azərbay-

can Respublikasının dövlət bayramı – Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edir.

Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il “Heydər Əliyev İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2022-ci il

ÖN SÖZ

Dövlətçilik prinsipi dilə siyasi amil kimi yanaşaraq onun hüquqi statusunu və fəaliyyət qaydalarını təyin edir. Aparılan dil siyasətində dilin funksional imkanları dövlət tərəfindən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dil quruculuğu prosesini planlı şəkildə həyata keçirən dövlət siyasəti ayrı-ayrı fərdlərin mənafeyini deyil, millət və xalqın mənafeyini özündə əks etdirir. Bu baxımdan milli və mənəvi dəyərləri yüksək qiymətləndirən H. Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı və yüksəlişi uğrunda davamlı olaraq mübarizə aparmışdır. Azərbaycan Respublikasına Ulu öndər Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi ilk illərdən dövlətçiliyinin inkişafı və onun atributlarının formalaşması, eləcə də zəngin mənəvi-mədəni həyatı ilə bağlı mühüm işlər görmüşdür. Ulu öndərin ana dili, ümumən dil quruculuğu haqqındakı elmi-nəzəri fikirləri müxtəlif aspektdən təhlil olunsa da, dövlət dil konsepsiyası indiyə qədər sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bu nəzərə alınaraq əsərdə üç fəsildə Heydər Əliyev və dövlətçilik, dil quruculuğu siyasəti və dövlət dilinin inkişaf konsepsiyası araşdırılmışdır. Əsər əsas hissədən və əlavədən ibarətdir. Əsas hissə üç fəsildən ibarətdir. Bu fəsilərdə dövlətçilik və dil siyasəti, dövlət dil konsepsiyası, dil quruculuğunun istiqamətləri, Azərbaycan dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixi və müstəqillik illərində dil quruculuğu prosesi ardıcılıqla tədqiq olun-

muşdur. Əsərdə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası ilə bağlı apardığı dil siyasəti iki mərhələyə ayrılmışdır. Hər iki mərhələdə milli dilə münasibət və onun tətbiq sahələri xarakterizə edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində H. Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin yüksəlişi üçün müxtəlif istiqamətdə aparılan işlər ana dilinin inkişafına, milli dil kimi formalaşmasına təkan vermişdir. Azərbaycan dilinin qədimliyi, mürəkkəb fikirlərin ifadəsinə qadir bir dil olması əsas götürülərək tarixilik və müasirlik prinsipi əlaqələndirilmişdir. Siyasi lider zəngin təcrübəsi, fitri təşkilatçılığı ilə respublikanın milli-ictimai marağını, etnik-genetik tərkibini nəzərə alıb Azərbaycan dilini müstəqil dövlət dili kimi inkişaf etdirmişdir. Bu istiqamətdə apardığı dil siyasətinin başlıca məqsədi ana dilinin əhatə dairəsini, onun funksional-üslubi imkanlarını genişləndirməkdir.

Tarixin ən mürəkkəb mərhələlərində Azərbaycan dili nə qədər təsir altına salınsa da, təzyiqlər göstərilə də bu dilin qədimliyi, zənginliyi və bu dildə danışan xalqın böyük potensialı onu həmişə yaşatmışdır. Bu potensialı nəzərə alan Ulu öndər H. Əliyev Moskvanın apardığı ruslaşdırma siyasətinin Azərbaycan dilinə, eləcə də digər milli dillərə mənfi təsirini siyasi baxımdan təhlil etmişdir. Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, bu siyasət Azərbaycan dilini dövlətçilikdən, inzibati-idarə sistemindən, elmdən, mədəniyyətdən, maarifdən

sıxışdırmaq və yalnız məişət dili səviyyəsində istifadə etməyə yönəlmişdir. H.Əliyev doğma ana dilinin zənginliklərinə, xalq danışığı dilinin incəliklərinə bələd idi. Azərbaycan dilinin tarixən işlənmə imkanları, dövlətçilik səviyyəsində inkişaf tarixi, dilin funksionallaşması böyük siyasətçi tərəfindən şərh olunmuşdur. Respublika rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanlarla ünsiyyətdə dialektlərin zənginliyi, sözlərin poetik imkanları, Azərbaycan dilinin nəhəngliyi onu heyran qoymuşdur. Bu dilin zənginlikləri, milli varlıq və birliyin yaradılmasında əsas vasitə olması nəzərə alınaraq dövlətçilik səviyyəsində inkişafının təmin olunması siyasəti aparılmışdır.

Mənəvi və mədəni zənginləşməni, elmi-texniki tərəqqini özündə əks etdirən Ana dilinin daima inkişaf etdirilməsi onun qüdrətini təmin edir. Buna görə də siyasi lider tərəfindən “hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsü dildir” konsepsiyası davamlı olaraq həyata keçirilmişdir. Hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu böyük çətinliklər bahasına başa gəlsə də inkişaf etdirilmişdir. H.Əliyev Azərbaycan elmi-mədəni mühitində dövlət dilinin inkişafında dövlət qayğısını, hüquqi qaydaların, dilin funksional imkanlarının genişlənməsində isə ədəbiyyat və incəsənətin rolunu yüksək dəyərləndirmişdir. Görkəmli Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərin yüksək qiymətləndirilməsi, onların

yubileylərinin keçirilməsi, Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarının Azərbaycan dilində aparılması dilin işləkliyini sürətləndirmişdir.

1978-ci ildə Əsas Qanun hazırlanarkən Respublika rəhbəri Konstitusiyada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə xüsusi maddə salınmasını tələb etmişdir. Əsl Azərbaycan liderinin mövqeyi dili dövlətçilik səviyyəsində inkişaf etdirmək olmuşdur. Qədim dövlətçilik ənənələri, zəngin mənəvi sərvəti, zəngin mədəniyyəti olan Azərbaycan xalqının milli dilinin dövlət səviyyəsində inkişaf etməsi siyasi liderin dil doktrinasında əsas amildir. Bu nəzərə alınaraq əsərdə Azərbaycan dilinin yalnız məişət səviyyəsində ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, milli dövlətçilik zəminində inkişafının təminatının yaradılması da H.Əliyevin əsərləri, çıxışları əsasında şərh olunmuşdur.

Dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, ideoloji reallığı Azərbaycan ziyalisindən rus dilini yaxşı bilməyi tələb edirdi. Lakin aparılan dil siyasəti heç də ana dilinə, Azərbaycan dilinə ögey münasibətə təminat vermirdi. Azərbaycançılığa xüsusi önəm verən H.Əliyev belə bir zamanda dil məsələsinə mənəvi-əxlaqi problemlər kontekstindən yanaşaraq mədəniyyət və elmi-pedaqoji sahələrdə ana dilinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Bunun üçün ana dilinin ən müxtəlif funksional-üslubi sferalarda inkişafına – elmi qrammatikanın yaradılmasına, ana dilində tədrisin genişləndirilməsinə qayğı ilə yanaşılmışdır. Ana dilinin elm dili kimi

inkişaf etdirilməsi üçün milli varlığının əsas şərti kimi tədqiqatlar genişləndirilmişdir. Bununla yanaşı rus dilinin öyrənilməsi işi təkmilləşdirilmiş, dünya ədəbiyyatı Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Elmi tədqiqatların aparılması üçün rus dilinin zənginlikləri də nəzərə alınmışdır. Heydər Əliyevin ana dilinin inkişafına dair konseptual xüsusiyyət kəsb edən zəruri aspektləri təyin etməsi və örnəkləri bir sistem halına salması məharəti müxtəlif ziddiyyətli məqamlarda dillə bağlı meydana çıxan problemlərin operativ həllinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində dünyaya inteqrasiya zamanında yürüdülmən dil siyasəti etnik-mədəni mövcudluğumuzun kontekstində, milli dil təfəkkürümüzün yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, 1992-ci ildə Azərbaycanda dövlət dilinin “türk dili” olması barədə qərar, eləcə də dərslərlərinin “türk dili” adı ilə nəşri kökündən yanlış bir konsepsiya kimi tənqid edilmişdir. Ulu Öndər müstəqil dövlətimizin yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci ildə keçirilən iclasında müzakirələrin məntiqi nəticəsi kimi dövlət dilimizin adı barədə öz qəti fikrini bildirmişdir. Qeyd etmişdir ki, tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən,

həm fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən, həm də Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqteyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqteyi-nəzərindən düz deyildir.

Heydər Əliyev Konstitusiyanın qəbulu ərəfəsində Azərbaycan dili ilə bağlı keçirdiyi çoxsaylı müzakirələrdə birmənalı şəkildə və əsaslı surətdə sübuta yetirdi ki, xalqın, millətin dilinin inkişafı dövlət müstəqilliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulamış, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyi önə çəkmişdir. Həmçinin qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir və müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə, səlisliklə əksini tapa bilir. Dilimizin gözəlliyi, rəvanlığı, obrazlılığı və ən dərin mətləbləri ifadə etmək imkanları siyasi lider tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Çünki Azərbaycan dili min illər, yüz illər boyu xalqımızın varlığını yaşatmış əvəzsiz xəzinədir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dinini, milli adət-ənənələrini unutmamalı, onları təbliğ etməlidir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, peşəkar nətiq olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hər çıxışında dilimizin zənginlikləri aşkara çıxır, orfoepiya qaydalarına heyrətamiz dərəcədə əməl olunurdu.

Şübhəsiz, dil haqqında qanunun qəbul olunmasında bu cəhətlərin nəzərə alınması özündə həm də dərin siyasi-

ideoloji, mənəvi-psixoloji çalarları ehtiva edir, xalqda tarixən formalaşmış dövlətçilik atributlarına dərin hörmət hissəsinin aşılmasına, milli özünüdərkə gücləndirilməsinə, habelə birliyə və həmrəyliyə xidmət edir. Bu qanunun qəbulu ilə zaman-zaman xalqımızın taleyində baş vermiş tarixi ədalətsizliklər aradan qaldırıldı, respublikamızda latın qrafikalı əlifbaya keçid reallaşdı. Dövlət dili haqqında qanunun qəbulu Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi sahələrdə işlənməsinin hüquqi statusuna təminat yaratdı. Əsərdə bu dövrdə verilmiş fərmanlar, sərəncamlar əsasında Azərbaycan dilinin inkişaf yolu təhlil edilmişdir.

Siyasi liderin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı 1969-2000-ci illərdə apardığı dil siyasəti rəsmi sənədlər əsasında xarakterizə edilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tarixi keçmişinin tədqiqi ilə bağlı işlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə bağlı mövcud problemləri də daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və dövlətçilikdə dil problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə ilkin olaraq ulu öndər imza atmışdır. Heydər Əliyev epoxası kimi tarixə daxil olmuş bu dövr Azərbaycan dilinin beynəlxalq münasibətlər sisteminə, dünya diplomatiyasına yol tapması ulu öndərin düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində olmuşdur.

I F Ə S İ L

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL QURUCULUĞU PROSESİ

1.1. DÖVLƏTÇİLİK VƏ DİL QURUCULUĞU SİYASƏTİ

Dil çoxcəhətli struktura malik olub xarici əlaqələr sistemini özündə əks etdirən ictimai hadisədir. Cəmiyyətin ictimai həyatının inkişafında dil amilinə səciyyəvi cəhətlərinə görə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Dil şüurla vəhdətdə götürülür və insanın idrakı fəaliyyəti prosesində ünsiyyətin ən mühüm forması kimi iştirak edir. Dilin cəmiyyətlə, ictimai həyatla əlaqəsi bitkin sistem halında insan şüurunda əks olunur. Bunun üçün dilin cəmiyyətlə bağlılığı və prinsipial inkişafı onun ictimai funksiyasının sistemini müəyyənləşdirir və linqvistik amillər əsasında reallaşır. Cəmiyyət və ictimai həyat haqqında düşüncə dilin funksionallığı ilə gələcək nəsillərə çatdırılır. A.A.Potebnya yazır: *“Dil həm də ona görə xalqların tərəqqisini şərtidir ki, o hər bir şəxsin fikir orqanıdır.”*¹

Dilin dövlət dili olması üçün onun elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün birinci

---

¹ A.Потебня. Мысль и язык, Из.-во 5, Харков, 1926, стр.169.

növbədə milli köklərə əsaslanan dövlətçilik ənənəsi və bununla yanaşı zəngin leksik baza əsas şərtlərdən hesab edilir. Bu şərtlərin hər ikisi hər hansı bir dilin dövlət dili kimi işlənməsinə imkan verir. Dövlətin yeritdiyi dil siyasəti dövlət dilinin inkişafını tənzimləyir. Azərbaycan dövlətçiliyinin zəngin ənənəsi vardır. Bu ənənə milli dövlətçilik prinsiplərinə əsaslanaraq milli varlığı özündə ehtiva edən milli dilin inkişafına zəmin yaradır. Təranə Hacıyeva yazır: “Milli ideologiya özündə əsas mənəvi dəyər olan dili və onun məhdudiyyətsiz tətbiqini ehtiva etdiyindən dövlət dili probleminin də bu anlayışın tərkib hissələrindən olması inkaredilməzdir. Nəzərə alanda ki, milli ideologiya dövlətçilik zəminində yaranır və dövlətçiliyə xidmət edir, bu fikir mütləqləşir. Eyni zamanda bu da bir həqiqətdir ki, mədəniyyət milli ideologiyanın mənbələrindən biridir. Mədəniyyət ideologiyasının həm dövlət, həm də kütlə üçün ictimai fəaliyyət amilinə çevirən milli psixologiyanın bədi ifadəsidir və dil milli mədəniyyətin əsas göstəricisidir.”² Buna görə də sosial tərəqqidə dilin ünsiyyət vasitəsi funksiyasının olduqca böyük rolu vardır. Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi inkişafı ictimai münasibətlər əsasında meydana çıxır və istənilən ictimai zəruri fəaliyyət ünsiyyət formasının rolunu oynayır. Bununla da dil güclü sosial-psixoloji amillər kompleksini hərəkətə gətirir,

---

² *Təranə Hacıyeva*. Azərbaycan dövlətçiliyi və dövlətin dil siyasətinin əsas istiqamətləri, “Xalq” qəzeti, 11 fevral, 2011.

dil uğrunda mübarizə ictimai-tərəqqi uğrunda mübarizənin zəruri ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. Tarixən dil öz daxili inkişafının qanun və inkişaf proseslərində nə qədər müstəqil olsa da ictimai həyatda baş verən proseslər ona təsir edir. Dil də təkamül prosesi ilə bağlı olaraq dövrün tələblərinə cavab verir və ona uyğunlaşır. Buna görə də dilin yüksək dərəcədə inkişafına ünsiyyət praktikasının səmərəli təşkili üçün cəmiyyətin ciddi ehtiyacı nəzərə alınaraq siyasi baxımdan onun inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Yəni, cəmiyyətin siyasi təşkilinin inkişafına uyğun olaraq dil və onun perspektivləri dövlət tərəfindən idarə edilir. Bu idarəetmə dil siyasəti və onun inkişaf etdirilməsi kimi fenomen anlayışı yaradır. Dil siyasəti dilin sistemli inkişafına təsir göstərir. Buna görə də dil dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir və dil quruculuğu dövlət quruculuğunun mühüm məsələsi kimi prioritet istiqamətlərdən biridir. Dil siyasəti dövlət dilinin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə və inkişafına təsir edən sosial amillərdən biri kimi aparılır. Dilin inkişafı dövlət siyasətinə uyğun olaraq aparılır. Siyasət dilin vasitəsilə həyata keçirilir. Eyni zamanda siyasi istiqamət də dilin inkişafına təsir edir. Dil siyasətinin müəyyənləşməsinin obyektiv ictimai-siyasi kökləri, mənbələri vardır. Xalqın sosial nitq fəaliyyəti dilin ictimai həyatda tətbiq edilməsi və onun inkişaf prosesləri sahəsində reallaşır. Praktik olaraq dövlət dilə siyasi amil kimi yanaşaraq dilin fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirir. Dilin hüquqi vəziyyətini təsbit edən döv-

lətçilik prinsipləri beynəlxalq aktı müəyyənləşdirir. Milli məsələnin həllində dil quruculuğu planlı şəkildə həyata keçirilir. Dil siyasəti dilin funksionallaşmasında müəyyən hədd daxilində işlənmə imkanlarını nəzərə alaraq onun sistem kimi inkişaf tələbini qoyur, cəmiyyətin dil həyatının inkişafı proseslərinə şüurlu və məqsədyönlü təsiri əhatə edir və dövlət tərəfindən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dil quruculuğunda dil siyasətinin geniş sosial siyasi məzmunu lingvistik məzmunla qarşılıqlı əlaqədə götürülür. Aparılan dil siyasəti hər şeydən əvvəl dövlətçiliklə bağlıdır və onun mənbəyi insanın cəmiyyətdəki sosial mövqeyindən irəli gələn tələbatıdır. Bu siyasət yalnız ünsiyyət ehtiyaclarını ödəməklə bağlı deyildir. Ona görə ki, dövlət siyasəti ayrı-ayrı fərdlərin mənafeələrini deyil, millət və xalqın mənafeyini özündə əks etdirir. Ona görə də dil siyasəti termini elmi-siyasi leksikona daxil olmuşdur və bu terminlə insanların sosial nitq fəaliyyətinə şüurlu, məqsədyönlü hərəkət kimi yanaşılır. Dil siyasətinin əsas məqsədini aydınlaşdırmaq, onun obyektiv həddlərinin müəyyənləşdirilməsinin özəyini təşkil edir. Y.D.Deşeriyev yazır: *“Cəmiyyətin dilə şüurlu təsirinin müxtəlif səpkiləri, o cümlədən dil siyasəti bir-birinə bağlıdır və onların arasından qəti sərhəd çəkmək mümkün deyildir.”*³

Bu baxımdan A.Q.Baziyev və M.İ.İsayev dil quruculuğu və dil siyasəti terminlərini fərqləndirərək yazır:

---

³ Ю.Д.Дешериев. Социальная лингвистика. Москва, Наука, 1977, стр.266.

*“Dil siyasətinin - milli məsələ üzrə partiya-dövlət siyasətinin dil aspektinin ilkin həqiqi mənasına qayıdaraq sosiolingvistik termininin işlənməsini fərqləndirmək məqsəda uyğundur. Bu siyasətin praktik surətdə həyata keçirilməsini və onunla bağlı olan nəzəri məsələləri isə “dil quruculuğu” adlandırmaq yaxşı olardı.”*⁴

Dil siyasəti subyektiv cəmiyyətin təşkilatı əsaslarından asılı olaraq yeniləşir. Yəni, bu siyasətin aparılması sosial münasibətlərin xarakterinə və siyasi ənənələrindən asılı olaraq dəyişir. Salatın Əhmədova yazır: *“Dil siyasəti - əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar, yaxud iddialar qarşılaşır. Yəni bu və ya digər dil siyasəti konkret bir dilin mövqeyindən mövcud beynəlxalq, sosial-siyasi şərait nəzərə alınmaqla aparılır.”*⁵ Azərbaycanşünaslıqda milli dil siyasətinin həyata keçirildiyi ən yeni dövr Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev dövrü kimi xarakterizə olunan bu dövr Ümummilli liderin yürütdüyü dil siyasətinin davamlılığı və qətiyyəti ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu siyasətin başlıca məqsədi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsinin təminatının yaradılmasıdır. Bu təminatın əsasını Azərbaycanda hüquqi demokratik dövlətin əsas

---

⁴ *Базуев А.Т., Исаев М.И.* Язык и нация, М, Наука, 1973, с.136

⁵ *Salatın Əhmədova.* Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, 2010, s.8.

atributlarından biri olan dövlət dilini qorumaq və inkişaf etdirmək təşkil edir. A.Axundov yazır: *“Dil və siyasət problemi bizim dövrümüzdə - milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin çox kəskinləşdiyi indiki zamanda xüsusilə diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir.”*⁶ Dillə bağlı problemlərin həllində dilə dövlətçiliyin əsas atributu kimi yanaşılır. Siyasi lider cəmiyyətin diqqətini tarixi-mədəni dəyərlərə, xüsusilə, siyasətlə birbaşa bağlı olan, milli varlığın əsasını təşkil edən ictimai hadisə hesab edilən dilə yönəldir. Heydər Əliyev dil siyasətini həyata keçirəndə ideoloji ənənələrə söykənərək onu daha müasir, daha qlobal bir düşüncə kontekstində təqdim edir. İctimai həyatda dövlət quruculuğunda dilin tutduğu mövqe yüksək dəyərləndirilir və bu məsələnin düzgün həlli aparılan düzgün dil siyasəti ilə həyata keçirilir. Ümummilli liderin irəli sürdüyü dil siyasəti möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Dilin inkişafını hüquqi qanunlar əsasında həyata keçirmək onun siyasi ideologiyasının əsasını təşkil edir. H.Əliyev yazır: *“Ancaq indi müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasını qəbul edirik. Bir də qeyd edirəm, bu, çox böyük tarixi hadisədir və bizim, indiki nəsillərin üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur. Konstitusiya elə bir sənəddir ki, o gərək uzun müddət yaşasın. Onun ömrü uzun olmalıdır. Konstitusiya tez-tez dəyişə bilməz.”*⁷

---

⁶ Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, Elm, 1998, səh.19

⁷ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, səh.423

Müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasında Dövlət dili haqqında maddənin siyasi mahiyyətinin açılması onun apardığı dil siyasətinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilinin inkişafında böyük siyasətçinin hərtərəfli mövqeyi dil siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsinə imkan yaratdı. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının hazırlanmasında respublikanın rəhbəri böyük iradə nümayiş etdirərək Konstitusiyaya dövlət dili ilə əlaqədar xüsusi maddə (73-cü maddə) daxil edilməsinə nail oldu. N.Xudiyev yazır: “Moskvanın ciddi müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycanın rəhbəri Azərbaycan SSR Konstitusiyasına dövlət dili barədə ayrıca maddənin daxil edilməsi uğrunda mübarizədə qalib gəldi. Respublika ictimaiyyəti o zamankı şəraitdə həmin mübarizənin bütün mürəkkəbliyi və dramatizmini, əlbəttə, müşahidə edə bilməzdi, çünki proseslər “pərdə arxası”nda gedirdi... Rusiya rəhbərliyi dəfələrlə H.Əliyevə müraciət edib, mövqeyindən çəkilməyə cəhd etsə də, o, müxtəlif yollarla Rusiya rəhbərliyini başa salmağa çalışmışdı ki, Azərbaycan SSR Konstitusiyasında (Əsas Qanununda) Azərbaycan dili barədə ayrıca maddə olmalıdır.”⁸

Sonralar Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ayrıca maddənin mövcudluğu “*o zamankı şəraitdə respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə idi.*”⁹

---

⁸ N.Xudiyev. Əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, səh.15

⁹ “Azərbaycan” qəzeti, 2 noyabr 1995-ci il

Sovet dövründə Konstitusiyaya Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daxil edilməsi milli dilin intensiv inkişafına səbəb oldu. Aparılan dil quruculuğu siyasəti dövlət idarələrində dövlət dili məsələsinə yeni prizmadan yanaşaraq onun inkişafına şərait yaratdı. Bununla da xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dilin inkişafını millətin varlığında əsas amillərdən hesab edən ulu öndər yazırdı ki, “indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.”¹⁰

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra əsaslı qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində birmənalı vurğulanır ki, “*Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.*”

Dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması təsadüfi deyildir. Birincisi, dövlətin dili dünya təcrübəsində,

---

¹⁰ “Azərbaycan” qəzeti, 7 noyabr 1995-ci il

adətən həmin dövlətin adı ilə adlanır. İkincisi, Azərbaycan sözünün dilimizin adı kimi tarixi də qədimdir və yetərincə linqvistik ənənəsi var. Ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatında əldə etdiyimiz ən böyük uğurlardan biri də ana dilimizin dövlət dili statusu alması oldu. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması qanunla təsbit edildi. Azərbaycan dilinə siyasi status verildi, rəsmi məclislərin ana dilində aparılması zərurətə çevrildi və beynəlxalq diplomatik danışıqlarda səslənməsinə nail olundu.

Ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərilən siyasi, milli iradə, nümunə, görülən məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir.

Dili xalqın mənəvi sərvəti hesab edən, geniş ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsinə çalışan dahi şəxsiyyət çıxışlarında qeyd edir ki, “ona görə də bu işə həddindən artıq məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Biz belə də yanaşırıq. Yəni öz məsuliyyətimizi dərk edirik və bu mühüm sənədin qəbul olunması üçün gələcək nəsillərin qarşısında nə qədər cavabdeh olacağımızı da dərk edirik.”¹¹

Milli dövlət quruculuğu prosesinin çox mühüm şərtlərindən biri milli dilin rəsmi dil kimi inkişaf etdirilməsidir. O, Azərbaycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsas rəmzi saymaqla onun inkişafı, zənginləşməsi və

---

¹¹ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərənəşr, 1997, səh.423.

saflaşmasını həyata keçirməklə dilə siyasi amil kimi yanaşmışdır. Heydər Əliyevin apardığı dil siyasəti nəticəsində dövlət dili dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi. Onun dövründə Azərbaycan dili ciddi sosial-siyasi məzmun kəsb edərək ümumi ideyalar sistemi kimi inkişaf etdirildi. Azərbaycanın taleyinin həll edildiyi bir zamanda Heydər Əliyevin dil siyasətində mənəvi amilin ön planda olması dövlətçiliyin qurulmasında əsas amil hesab olunmuşdur. A.Axundov yazır: “Müstəqil dövlətin dil siyasəti onun varlığı və inkişafı, gələcəyi məsələsidir. Təsadüfüdür ki, yaşadığımız yüzillikdə, xüsusən ikinci yarım əsrdə Azərbaycanda dil siyasətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu yeni dil siyasəti ilk növbədə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.”¹²

Dövlət quruculuğunun yeni mərhələsində yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri H.Əliyev dövlət dilinin qəbul edilməsini və tam demokratik yolla həll edilməsini zəruri sayırdı. Qeyd edirdi ki, mən bunu şəxsən özüm üçün araşdırdım və məlum oldu ki, bildiyimiz kimi burada özbaşınalığa, volyuntarizmə yol verilə bilər. Mən bunu deyərkən əvvəlcədən xahiş və xəbərdarlıq edirəm və fikirlərim heç kəsə öz sözlərini demək üçün təsir etməsin. Heydər Əliyevin bu prosesdə bütün çıxışlarında onun dil siya-

---

¹² Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, Elm, 1998, səh. 19

sətində demokratizmin parlaq təzahürünü görürük. Çıxışlarında qeyd edir ki, ancaq yenə deyirəm ki, bu çox həssas, incə məsələ olduğuna görə bir adam da bu bərədə bir söz deyirsə, ona fikir vermək lazımdır və burada məsələni adi çoxluq ilə, azlıqla həll etmək olmaz. Dövlət dili ilə bağlı müzakirələrdə onun uzaqgörənliyi dil siyasətinin mahiyyətini təşkil edir. A.Axundov yazır: “Dil siyasətinin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxsə da onun siyasi amil kimi fəaliyyət göstərmək qaydaları, konkret desək, dilin dövlət dili kimi konstitusiyada və mühüm qanunvericilik aktlarında qeyd edilməsi, onun işlənmə mexanizmini əks etdirən qanunların yaradılması və rəsmən dövlət tərəfindən təsdiqlənməsinin tarixi yenidir və daha çox bizim yüzilliklərlə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycandakı dil quruculuğu siyasəti də müstəsnaıq təşkil etmir.”¹³

Heydər Əliyevin apardığı dil siyasətində dil yalnız insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda sosial mühitdə ictimai funksiya daşıyır. Dilin başlıca funksiyası insanların yaratdıqlarını təsəvvürlərdən təfəkkürlərə həkk etməklə bütün zamanların informasiyasını milli varlığa çevirməkdir. Milli varlıq dövlətçiliklə idarə olunduqda məqsədli şəkildə inkişaf edir. Heydər Əliyev bu baxımdan dövlət dili anlayışını strateji məqsədlə işlədir. Strateji məqsəddə isə Azərbaycan

---

¹³ Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, Elm, 1998, səh. 22

dilinin funksiyaları həm bədii sahədə, həm də elm, texnika, hüquq, hərbi, siyasət və diplomatik informasiyaları əhatə edə bilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi sayəsində ana dilinə qayğı artırıldı, dilin inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilərək konkret vəzifələr qoyuldu. Dilin cəmiyyətdə funksionallaşması dövlətçiliklə bağlıdır. Mübariz Yusifov yazır: "Dil insan cəmiyyətində elə bir güclü, elə bir mühüm, elə bir vacib informasiya vasitəsidir ki, o tək-cə bu gün üçün gərəkli deyildir. Dil elə bir qüdrətli vasitədir ki, o keçmişi bu günə, bu günü gələcəyə çatdırır. Ona görə də dil qorunmalıdır, yaşadılmalıdır. Dildə qaydalar elə təmin olunmalıdır ki, yüz il, beş yüz il, min il bundan sonra da informasiyalar gələcək nəsələ manəəsiz çatdırıla bilsin. Dilin hamı üçün anlaşılıqlı olan normalarını yaratmaq və qorumaq lazımdır ki, gələcək nəsillər çətinlik çəkmədən onu başa düşə bilsinlər."¹⁴

Müasir dövrdə aparılan dil siyasəti dövlət dilinin tətbiqi dairələrini, dövlət idarələrində mövqeyini gücləndirir. Dövlət dilinin inkişafı üçün ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər görülür. Bu baxımdan dil siyasəti bugünkü Azərbaycanda davam edən dil quruculuğu proseslərinin metodoloji əsasını təşkil edir. Əsas məqsəd dövlət dilinin inkişaf perspektivlərini genişləndirmək və rəsmi dil kimi işləkliyini təmin etməkdir.

---

¹⁴ Mübariz Yusifov. Dövlət və dil, Bakı, Nurlan, səh.3

Heydər Əliyevin dil siyasətinin aparılmasında mövqeyinin sabitliyi Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsinə və onun bütün sahələrdə inkişafına təminat verilir. Aparılan dil siyasəti nəticəsində dil dövlətçiliyin əsas atributlarından hesab edilərək, dilin funksionallaşmasını şərtləndirən cəhətlər təyin edilərək onun qorunmasının və inkişafının əsas amilləri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilinin dövlətçiliklə bağlı inkişafı onun əhatə dairəsinin genişlənməsinə imkanlar açır. *”Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərinin yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”* konsepsiyasını həyata keçirən Ulu öndər istər 70-80-ci illərdə, istərsə də müstəqil Azərbaycan respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə ana dilinin hüquqi statuslarının qorunmasını qətiyyətlə həyata keçirmişdir. İsa Həbibbəyli yazır: *”Azərbaycanda isə ana dili - dövlət dili münasibətlərinin dilin daşıyıcısı olan xalqın konstitusiyaya hüquqları səviyyəsində həlli təmin edilmişdir. Ana dilindən dövlət dili səviyyəsində istifadə olunması və xalqın dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan tarixi xidmətdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin hələ sovet hakimiyyəti illərində müttəfiq respublika rəhbərləri içərisində ilk dəfə olaraq dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə ana dilində nitq söyləməsi, rəsmi idarələrdə ana dilində yazışmalara meydan açması keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında baş verən qeyri-adi hadisələr idi. Sovet*

Azərbaycanının rəhbəri Heydər Əliyevin 1978-ci ildə, SSRİ-nin ən inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi respublikanın Konstitusiyasında rəsmi olaraq xüsusi maddə kimi qəbul etdirməyi bacarması zamanına görə mühüm tarixi hünərdir.”¹⁵

Ulu öndər fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dilinə mənəvi varlıq kimi yanaşaraq bu dilin adının dəyişdirilməsinin yolverilməz olduğunu xarakterizə etmişdir. “Bizim də öz qədim torpağımız, o taylı, bu taylı 40 milyondan çox millətimiz, məhz özümüə mənsub adət-ənənəmiz, tariximiz, ədəbiyyatımız, dünyanın ən zəngin dillərinə meydan oxuya bilən öz heyrətamiz, əvəzsiz qədim Azərbaycan dilimiz var. O bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilaskarımızdır, ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Zaman-zaman onu bütün yasaqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz edə bilməz.”¹⁶

Azərbaycan dilinin dövlət dili adlandırılmasının siyasi mahiyyəti odur ki, dövlət dili böyük ictimai-siyasi hadisədir, dilin rəsmi, diplomatik, hüquqi sənədlərdə, inzibati orqanlarda, hərbi sahədə dil kimi işləkliyi təmin edilsin. Elmi, texniki, sosial, iqtisadi nailiyyətlərin, ölkənin daxili və xarici siyasətinin bu dildə ifadə

---

¹⁵ *İsa Həbibbəyli*. Dövlət dil siyasətində yeni addım, Azərbaycan qəzeti, 24 iyul, 2018

¹⁶ Azərbaycan qəzeti, 7 noyabr, 1996-cı il

olunması dövlət dilinin funksionallığını şərtləndirən əsas amildir. H.Əliyevin dil siyasətində Azərbaycan xalqının tarixi dəyərləri, dilin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə obyektiv şəkildə yanaşılaraq ciddi elmi faktlarla əsaslandırılır. Dövlətçilik quruculuğunda dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba problemləri, tarixilik, müasirlik, varislik və ənənə əsas prinsiplərdən biri kimi götürülür. Azərbaycan xalqının milli müstəqillik və dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi dövrdə isə yürüdülmən dil siyasəti milli dilin inkişaf etdirilməsinin təməl daşları olaraq qəbul olunur və onun ideyaları fundamental konseptual əsaslarda inkişaf etdirilir.

1.2. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT DİL KONSEPSİYASI

Azərbaycanşünaslıqda dövlət dil siyasətinin yaradıcısı Heydər Əliyevdir. Dahi liderin apardığı dil siyasəti Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. İctimai həyatın bütün sahələrində-sosial həyatda, mədəniyyətdə, elm sahələrində, tədrisdə dilin inkişafı ilə bağlı apardığı qətiyyətli siyasəti Azərbaycan dilinin funksionallaşması istiqamətində mühüm addım hesab olunur. Dili millətin varlığının əsas şərtlərindən, göstəricilərindən biri hesab edən Azərbaycanın dahi rəhbəri öz praktik fəaliyyəti ilə elmi-pedaqoji mühitdə Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinin genişləndirilməsi strateji gələcəyə hesablanmış bir təşəbbüsdür.

Müxtəlif bölgələrdə əhali ilə görüşən, xalqla öz ana dilində danışan dövlət rəhbəri rus dilinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyini, ahəngdarlığını öz nitqində çatdırmaqla milli dil siyasətinin ilk addımlarının əsasını qoydu. Ana dilinin respublikanın dövlət dili səviyyəsində inkişafında dil məsələsinə xalqın mənəvi problemlər kontekstində yanaşır, ana dilinin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı üçün perspektivləri müəyyənləşdirdi. Moskvanın şovinist dil siyasətinin tüğyan etdiyi dövrdə sovet ideologiyasının arxasınca getməyib millətin varlığı olan milli dilin qorunmasını təmin edən siyasət aparılmağa başladı. N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə baş-

ladığı ilk illərdən bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli lideridir. Milli dilə milli-mənəvi, mədəni sərvət kimi yanaşaraq onun siyasi nüfuzunun gücləndirilməsi və bütün bunların reallaşdırılması üçün şəxsi təşəbbüslər irəli sürmüşdür. Ana dilinin tədrisinə xüsusi fikir vermək, ana dilində bədii və elmi ədəbiyyatın nəşrini genişləndirmək dövlət başçısının rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin bu təşəbbüsləri, cəsarətli addımları respublikada gədən milli dil siyasətini sürətləndirdi. Heydər Əliyev müstəqillik illərində də əvvəlki siyasi fəaliyyəti dövründə apardığı dil siyasətini davam etdirərək ana dilinin siyasi-ideoloji səviyyəsini qaldırdı. Mükəmməl bir dil qurucusu kimi tarixə düşmüş böyük şəxsiyyət öz mükəmməl dövlətçilik prinsipləri ilə Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərini genişləndirdi. Azərbaycan xalqının dahi rəhbəri Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və planlı şəkildə həyata keçirdiyi dil siyasəti mükəmməl elmi-nəzəri əsaslara söykənmişdir.

1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyi ilə əlaqədar keçirilən təntənəli yığıncaqda Heydər Əliyevin nitqi şəxsi nümunə oldu. Sonralar ulu öndər bu dövrü xatırlayaraq demişdir: “Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, – nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasi-

bətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nahaq təəccüb edirsiniz, bu, mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir.”¹⁷

N.Xudiyev yazırdı ki, tarix boyu dahilər yetirən Azərbaycan dili zaman-zaman dahi oğullarının çiyində ucaldı. XVI yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan dilinin keşiyində Şah İsmayıl Xətai Heydəroğlu dayanırdısa, XX yüzilliyin ikinci yarısında bu tarixi, şərəfli missiya Heydər Əliyevə nəsib oldu. Tanrı töhfəsi idi ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan dilinin bəxtinə Heydər Əliyev düşdü. Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il iyul plenumunda respublikanın rəhbəri seçilən Heydər Əliyevin gündəlik fəaliyyətində, ümummilli siyasi xəttində Azərbaycan dilinə qayğı mühüm yer tuturdu. “Heydər Əliyev dünyaya gəldiyi torpağa, ana dilinə, xalq danışığı dilinin incəliklərinə, özünəməxsus mülayimliyinə, səmimiyyətinə, eyni zamanda, sərt məntiqi ilə seçilən, vətənə məhəbbətlə böyümüş bir azərbaycanlı kimi həmin dilin daşdığı psixoloji gücü, mənəvi enerjini mənimsəmişdi. Rus dilini nə qədər gözəl öyrənib, həmin dil-

---

¹⁷ Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqi, 26 noyabr 1994-cü il.

də ölkənin tanınmış ictimai-siyasi xadimlərinin belə qiblə etdikləri bir səviyyədə danışsa, nitqlər söyləsə, məruzələr etsə də, doğma Azərbaycan dilinin cazibəsindən heç zaman qopmamışdır.”¹⁸

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı fəaliyyətini iki mərhələyə bölmək olar: 1.60-80-ci illərdə Azərbaycan dilinin inkişafı. 2.Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin inkişafı.

Siyasi lider rəhbərliyinin birinci mərhələsində Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunu artırmışdır. 1989-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan respublikalarının Ali Sovetləri dövlət dili haqqında qanun qəbul edəndə, 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycanda dövlət dilinin bütün istiqamətlərdə inkişafı təmin edilmişdir. Azərbaycan dilini təbliğ edən Məhəmməd Biriyanı Sibirdən sürgündən xilas edib Bakıya gətirəndə, 60-cı illərdə “Gülüstan” poemasına görə Bəxtiyar Vahabzadəni siyasi təqiblərdən qoruyanda da, Azərbaycanın ustad sənətkarlarını mükafatlara təqdim edəndə də Azərbaycan dilinin keşiyində dayanırdı. Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərə SSRİ dövründə ölkə miqyasında ali mükafatların verilməsi Azərbaycan mədəniyyətinə böyük qiymətlə yanaşı, əslində Azərbaycan dilini beynəlxalq miqyasda tanımaq,

---

¹⁸ N.Xudiyev, Dahi xilaskar, Dirçəliş-XXI əsr, 2001-ci il, № 44, oktyabr.

təbliğ etmək idi. Bununla da SSRİ-nin konyuktor dil siyasəti dahi lider Heydər Əliyev tərəfindən iflasa uğradıldı.

N.Cəfərov dahi rəhbərin dil siyasətini xarakterizə edərək yazır ki, 1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi mövqeyi təmin olunmuşdur; 2) Təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı ana dilinin-dövlət dilinin tərəqqisi üçün geniş şərait yaratmışdır; 3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artması ilə tarixdə ilk geniş beynəlxalq arenaya çıxmışdır.

Azərbaycan Respublikasının dil siyasətinin əsaslarını yaradan Heydər Əliyevin apardığı dil siyasəti Azərbaycanda milli dilin nüfuzunu yüksəldərək onun ən müxtəlif sahələrdə işlənməsini təmin etmişdir. Azərbaycanda geniş işləklik funksiyası yerinə yetirən rus dilinin hegemonluğunu aradan qaldırılmışdır. Dövlət dilinin ictimai-siyasi mövqeyi gücləndirilərək ədəbi dilin inkişafı təmin edilmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı nəzəri-ideoloji baxımdan işlənilib hazırlanmış siyasətin nəticəsi idi.

Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli, mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Ana dili xalqın qürur mənbəyidir. Ona görə də onun qorunması və inkişafı bütün zamanlarda aparılmalıdır. Çünki *“Bir milləti yox etmək üçün onun dilini əlindən almaq yetərlidir.”*

Tarix boyu başı min cür bəlalar çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da,

dilimizə zərbələr vurulsa da, unutturulmağa çox çalışılsa da öz ana dilini qoruyub saxlamasında aparılan dil siyasəti öz təsirini göstərdi. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, reallığının, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvəti qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən təkmil, mükəmməl dil səviyyəsinə qaldıra bildi.

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşuna görə zəngin, fonetik ahənginə görə qeyri-adi gözəlliyə malik bir dildir. Əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi bayatılarımızdan, laylalarımızdan, nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, bizə gəlib çatan qədim abidələrimizdən başlayaraq İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.R.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun kimi dühaların zəngin irsi ilə bizə gəlib çıxan bu misilsiz sərvət müstəqillik qazandıqdan sonra əsas milli atributdan biri kimi inkişaf etdirilir. Zaman-zaman Azərbaycanın düşünən beyinləri dili xalqın yaşaması üçün ən mühüm atribut hesab etmiş, özünün bu dəyərli milli sərvətini kənar dillərin təsirindən qoruya bilmişdir. Lakin dil dövlətçiliyin qayğısı ilə inkişaf edir. Bu qayğı hələ XVI əsrlərdə bir əlində qılınc, bir əlində qələm tutan və qələmin gücünü qılıncın gücündən üstün hesab edən Şah İsmayıl Xətai tərəfindən aparılmışdır. Bu dilin gözəlliyini, zənginliyini öz əsərlərində yaşatmaqla yanaşı, dövlət dili səviyyəsinə qaldırdı. Azərbaycan dilinin xalq dili kimi imkanlarının genişliyini nəzərə alıb dövlət dili kimi inkişaf et-

dirdi. Elçin İbrahimov yazır: "Azərbaycanda həyata keçirilən dil siyasətindən danışarkən onu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq Yaxın və Orta Şərqdə Osmanlı imperiyasından sonra ikinci böyük və qüdrətli dövlət olan Səfəvilər dövlətində (1501-1736) Azərbaycan dili rəsmi dil, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdi. Xarakterinə görə Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili sarayda və orduda hakim dil idi. Dövlətin iqtisadi və mədəni istinadgahı zəngin Azərbaycan vilayətləri idi. Dövlət azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunurdu. XVI əsrin ortalarına yaxın 74 əmirdən 69-u azərbaycanlı idi. Hərbi komandanlıq azərbaycanlıların əlində idi. Dövlət fərmanları azərbaycanlıların məskunlaşdığı vilayətlərə Azərbaycan dilində, farsların məskunlaşdığı vilayətlərə fars dilində göndərilirdi. Mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı."¹⁹

Tarixi dəyərləri yaşadan Heydər Əliyevin dil siyasətində dövlət və dil prinsipi qarşılıqlı əlaqədə götürülmüşdür. Ana dili problemi bu gün yenə də aktual problem olaraq qalır, buna görə də dövlət tərəfindən bu problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının

---

¹⁹ *Elçin İbrahimov. Azərbaycan dil siyasəti, 525-ci qəzeti, 2016.*

bərpa olunması istiqamətində mühüm vacib addımlar atılmışdır. Ulu öndərin qeyd etdiyi kimi, “çünki millətin dilini əlindən alsan, onu öz dilindən məhrum etsən, o millət çox şey itirər. Amma millətin öz doğma dili, ana dili olanda, onu heç nə dəyişdirə bilməz. Allaha şükürlər olsun, bizim Azərbaycan dili çox mükəmməlləşib, çox genişlənidir. Dilimizin çox böyük lüğət ehtiyatı var. Bizim Azərbaycan dili şeir dilidir.”²⁰

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanması, onun zənginləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər gördü. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət yaranması ana dilimizin tətbiq sahəsini genişləndirməyi bir zərurətə çevirdi.

Ulu öndərin ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndirən dil quruculuğundakı ideya istiqaməti bu gün də müasir siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə atılmış vacib siyasi addımlarda Azərbaycan dili müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və təkmilləşdirilməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürülmüşdür.

Heydər Əliyev tərəfindən dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla aparılmasının nəticəsi olaraq hazırda dil ünsiyyət vasitəsi kimi ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Həm də

---

²⁰ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türksöy təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri daimi şurasının XIX toplantısının iş-tirakçılarını qəbul edərkən çıxışından. Bakı şəhəri, 6 fevral 2003-cü il.

ana dilinə dövlət dil statusu verilməklə onun siyasi mahiyyəti açıqlanır. V.N. Qriqoryevə yazır: *”Dil siyasəti dil inkişafının gedişinə cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsidir.”*²¹

Aparılan dil siyasəti dilin ölkə daxilində inkişafının sistemli aparılmasına istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti və onun hüquqlarının müdafiə olunması, hüdudlarının genişlənməsi məsələləri daim gündəmdə qalmaqla bərabər böyük dövləti əhəmiyyət daşıyır. 2001-ci il 17 oktyabrda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə qeyd edir ki, “Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük. Hələ 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada, bir çox başqa respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycan dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik. İndi biz Azərbaycan dilini, bizim ana dilimizi, millətimizin dilini hakim dil etmişik və bütün dünyaya nümayiş etdiririk ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan mədəniyyəti var və bu xalqın doğma ana dili, dövlət dili – Azərbaycan dili vardır.”²² Milli mədəniyyətimizi

---

²¹ Григорьев В.Р. Культура языка и языковая политика, «Вопросы культуры речи», вып.4, с. 76.

²² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqindən, Respublika sarayı, 17 oktyabr 2001-ci il.

dərindən bilən ulu öndər ardıcıl olaraq milli dil siyasətini işləyib hazırlamışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması istiqamətində apardığı işlər, qoyulan məsələlər ana dilimizi inkişaf etdirmiş, müstəqil rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmişdir. V.Əliyev yazır: “H.Əliyev və Azərbaycan dili! Bu iki ad XX əsrin 60-cı illərindən həmişə qoşa çəkilmişdir. Çünki H.Əliyev Azərbaycanda səlahiyyət sahibi olduğu andan - 1969-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan dilinə tək-cə adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, onu həmçinin dövlət siyasətinə çevirmiş, bir an da olsa, diqqətdən yayındırmamışdır.”²³

Böyük şəxsiyyətin irəli sürdüyü dil siyasəti möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Bu prinsiplər əsasında Azərbaycan dilinin dövlət tərəfindən inkişaf etməsi, qorunması və zənginləşməsi üçün mühüm işlər görülmüşdür. H.Əliyev çıxışında deyirdi: “Milləti yaşatmaq və millətin indiyə qədər olduğu kimi əzilməsi imkanlarının qarşısını gələcəkdə almaq üçün dilimizi qorumalıyıq. İndi türkdilli millətlərin dillərində bir qədər fərq var. Amma bu dillərin kökü birdir. Mən belə düşünürəm ki, biz gərək dilimizi tatar dilinə oxşadaq. Yaxud da ki, qırğızlar dillərini bizim dilə oxşatsınlar. Yox. Əsrlər boyu dillərimiz belə yaranıbdır. Amma eyni zamanda dilin işlənməsi mümkün olmadığına görə, bizim dillərimiz lazımi qədər inkişaf edə bilməyibdir. Ona görə də mən Azərbaycan dili haqqında fərman verdim. Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək ba-

---

²³ V. Əliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003, səh 13.

rədə fərman verdim və onun yerinə yetirilməsini təmin etdim. Azərbaycan dilinin bundan sonra da inkişaf etməsi mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir.”²⁴

Dövlətçiliyin inkişafında dövlət və ana dili aparılan dil quruculuğu siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan dövlətinin xilaskarı ulu öndərin dil quruculuğu siyasətinin ana xəttini Azərbaycan dilini qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Ulu öndərin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması istiqamətində apardığı işlər ana dilinin məqsədyönlü şəkildə inkişafının sürətlənməsinə təkan verdi.

A.Axundov yazır: ”Mübaligəsiz deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinin əsrimizin son 30 ilindəki inkişafı ilk öncə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu illərin təxminən üçdə ikisi dövlət başçısının ölkəyə bilavasitə rəhbərlik etdiyi dövrə düşür. Keçmiş SSRİ-nin rəhbərlik zirvəsində olanda da o, təbii ki, bütün başqa respublikalardan daha artıq öz doğma Azərbaycan respublikası ilə bağlı idi. Bu uzun müddətli zaman daxilində Heydər Əliyev öz ana dilini bir an da olsun nəzərdən qaçırmamış, onun bütün səviyyələrdə mövcud olan problemlərini (dil və siyasət, dil və əlifba, dil və millət, dil və ədəbiyyat və s) öz diqqətində saxlamışdır.”²⁵

---

²⁴ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türksöy təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri daimi şurasının XIX toplantısının iş-tirakçılarını qəbul edərkən çıxışından Bakı şəhəri, 6 fevral 2003-cü il.

²⁵ Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili, Bakı, Elm, 1998, səh.17.

Bununla da H.Əliyevin rəhbərliyi illərində Azərbaycan dilinin tam səlahiyyətli dövlət dili kimi işlədilməsi üçün şərait yaradılmışdır. Ana dilimiz müstəqil rəsmi dövlət dili səviyyəsində yüksələrək işlənmə səviyyəsi genişlənmişdir. H.Əliyev demişdir ki, "bugünkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətləridir. Bilmirəm siz bunu demisiniz, yoxsa yox, mən Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi yaratmışam. Çünki Atatürk təkcə Anadolu türklərinin deyil, o, bizim hamımızdır. Mən Anadolu türk dilinin nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bilirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərarlar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı. Ona görə də dil, dil, bir də dil... Dili inkişaf etdirməliyik."²⁶

Bugünkü Azərbaycan dilinin inkişafı, qorunması da Heydər Əliyevin xidmətləridir və onun adı ilə bağlıdır. Çünki dil proseslərinin nizamlanmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, dil siyasəti möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Onun apardığı ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi dil siyasəti dilin işlənmə cəhətinə və dövlət səviyyəsində nizamlı təsir tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bütün tədbirlərdə dilə münasibət siyasi xarakter kəsb edir. Ümummillə lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Bununla

---

²⁶ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türksöy təşkilatının üzvü olan ölkələrin XIX toplantısında çıxışından, Bakı, 6 fevral 2003-cü il.

bağlı qeyd edirdi ki, “Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə səlisliklə əksini tapa bilir. Çünki dil siyasəti insanların ünsiyyət vasitəsi kimi həyata keçəndə reallaşır. Məhz bu ehtiyaclardan irəli gələn spesifik ünsiyyət mənafeələrinin mövcudluğu sayəsində dil siyasi fenomen olur.”²⁷

H.Əliyevin dil quruculuğu siyasəti sayəsində Azərbaycanda elmin, təhsilin elə bir sahəsi yoxdur ki, dövlət dilinin işlənməsi və fəaliyyəti konkret maddələr əsasında öz əksini tapmamış olsun. Müasir dövrdə Azərbaycan dili elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yaranmış müxtəlif fikirləri, sözləri, anlayışları, xüsusi elmi və texniki terminləri çox asanlıqla ifadə etmək olur. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili ictimai, siyasi, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir, onun publisist, bədii, elmi və siyasi üslubları daha da inkişaf edir və zənginləşir. Çünki dil onun dövlətçilik siyasətində millətin var olma atributlarının əsası kimi qəbul olunur və milli varlığın timsalı kimi inkişaf etdirilir.

---

²⁷ Ə.Z.Abdullayev. Dil, siyasət, sosial tərəqqi, Bakı, “Azərbaycan”, 1986.

1.3. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL QURUCULUĞUNUN İSTİQAMƏTLƏRİ

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyev dövlətçiliyin inkişafında xalqın maddi rifahını yaxşılaşdırmaq üçün iqtisadi amillə yanaşı, onun ümummədəni tərəqqisində dilə ciddi fikir vermişdir. Böyük Çin filosofu Konfucidən soruşurlar: “Bir ölkənin rəhbərliyinə çağırılısaydınız, ilk görəcəyiniz iş nə olardı?”. Deyir: “Dildən başlayardım”. Filosof cavabını belə izah edir: “Dil nizamsız olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, ediləsi lazım olan işlər yaxşı edilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyət pozular. Adətlər və mədəniyyət pozularsa, ədalət yanlış yola yönələr. Ədalət yoldan çıxarsa, çaşqınlıq içində düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Bax bunun üçün heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil”.

Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə də Heydər Əliyev Azərbaycan dilini dövlətçiliyin əsas atributu, milli məniyin əsas məsələsi kimi diqqət mərkəzində saxlamışdır. Totalitar ideologiyanın təzyiqi altında Heydər Əliyev böyük qətiyyətlə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf konturlarını müəyyənləşdirmişdir.

Dövlətçiliyin inkişafında dövlət və ana dili onun apardığı dil quruculuğu siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Dövlət dili dil siyasətinin əsas anlayışdır və milli dilin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi ölkəmizin apardığı dil siyasətinin real nəticəsidir. Dil quruculuğu da dil siyasəti

ilə bağlı olan anlayışıdır, yəni dilə şüurlu və məqsədyönlü təsirdir. Məhz buna görə dövlətçiliyin təşkili prosesində dil quruculuğu dil siyasətinin tərkib hissəsi hesab edilərək Azərbaycan Respublikasının əsas atributu olan Azərbaycan dilinin inkişafında milli təfəkkürün formalaşmasına önəm verilmişdir. Tarixdə görkəmli siyasi xadim kimi özünün yeri olan, xüsusi missiyalar yerinə yetirmək qüdrətinə malik olan, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dahi şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi olaraq Azərbaycan dilinin qüdrətini artırmışdır. Böyük şəxsiyyət, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xilaskarı Ulu öndər xalqın varlığı olan Azərbaycan dilinin gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində apardığı diplomatiya bənzərsizliyi ilə seçilir.

Azərbaycanı bütün dünyada təmsil edən Heydər Əliyevin mühüm fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dili rəsmi məclislərdə rəsmi dil kimi inkişaf etdirilmişdir. Ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə yeritdiyi dil siyasəti ana dilini inkişaf etdirmək, onun dövlət statusunu reallaşdırmaq, dünya dilləri içərisində nüfuzunu artırmaq məqsədinə xidmət etmişdir. Mahirə Hüseynova yazır: “Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövərdə olduğu kimi, ikinci dövərdə də artıq müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti olaraq dilin qorunub saxlanması ilə yanaşı, onun inkişafı məsələsinə xüsusi önəm verirdi.”²⁸

Azərbaycan respublikasının prezidenti Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqində qeyd etmişdir: ”Biz

---

²⁸ Mahirə Hüseynova. “Missiya”, Bakı, ADPU-nəşriyyatı, 2019, səh.129

indi müstəqil dövlət kimi azad xalq kimi öz ana dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Ancaq əgər keçmişə nəzər salsaq, bu gün zəngin, yüksək mədəni səviyyədə olan, çox geniş söz ehtiyatına malik olan ədəbi, mədəni dilimiz həmişə belə olmamışdır. Onu yaradanlar olub, elmi əsasını quranlar olub, inkişaf etdirənlər olub. Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Bu baxımdan Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.”²⁹

İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycan dili bizi bir xalq kimi, millət kimi əsrlər boyu qorudu. Bizi əsrlərlə qoruyan bu əvəzsiz irs Heydər Əliyev tərəfindən qorundu. Fenomenal yaddaşa, yüksək intellektə malik ulu öndər dilin inkişafında dahi şairlərin gördükləri işi qiymətləndirərək yazırdı: “Biz bu il dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyini qeyd edirik. Fəxr edirik ki, 500 il bundan öncə Məhəmməd Füzuli öz ana dilində əsərlərini yazmışdır. Eyni zamanda onu da unutmayaq ki, elə bu əsrin əvvəlində də, ortasında da ana dilimizdə yazanlarımız çox olmuşdur. Ancaq ana dilini, Azərbaycan dilini yüksəklərə qaldırmaq istəyən-

---

²⁹ Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqi, 26 noyabr 1994-cü il.

lər, zənginləşdirməyə çalışanlar fədakar adamlar olublar.” 1996-cı ilin fevralında müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumu keçirilmişdir. Əksər çıxışlar Azərbaycan dilində olmuşdur. H.Əliyev çıxışında demişdir ki, məni bu gün bu forumda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər Azərbaycan dilində çox sərbəst, səlis danışmışlar. Bilirsiniz, bir il bundan öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımi qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışdıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdi. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. O dövrü xarakterizə edərək yazırdı: “Açıq demək lazımdır ki, biz müstəqil dövlət deyildik, ümumi bir dövlətin tərkibində idik, ümumi bir dövlətin dili ilə çoxları danışmışdı. Ona görə də bəzi adamlarda, təəssüf ki, öz dilinə düzgün münasibət yox idi. Mənim xatirimdədir, keçmiş komsomol qurultaylarında gənclərin çoxu Azərbaycan dilində danışmışdı. Azərbaycan dilində danışmaq istəyən də səlis, cazibədar danışmışdı. Amma bu gün burada çıxış edənlər məni nə qədər heyran etdilər, bizim dilimizin zənginliyini, bu gün Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirdilər.”³⁰

Bu ölkə Prezidentinin dövlət idarəciliyində Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi fikir verməsinin,

---

³⁰ “Azərbaycan” qəzeti, 6 fevral 1996-cı il.

Azərbaycan dilinin hakim dil olması istiqamətində apardığı siyasətin nəticəsi idi. N.Xudiyev yazır: “Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən etibarən Azərbaycanın iqtisadi-təsərrüfat problemləri ilə yanaşı, mənəvi-mədəni həyatını da diqqətdən kənar qoymamış, bu sahədə də böyük işlər görmüşdür. Onun zəngin təcrübəsi, fitri təşkilatçılıq istedadı, həm Şərqlə, həm də Qərbdən dünyasını yaxşı tanıması, mənsub olduğu xalqın mentalitetinə bələd olması imkan verirdi ki, respublikanın mənəvi-mədəni iqlimini proqnozlaşdıraraq, inkişaf perspektivlərini müəyyən edə bilsin.”³¹

Rəhbərliyi dövründə ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafına, mənəvi dəyərlərin qorunmasına xüsusi qayğı göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, 60-cı illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində H. Əliyevin rəhbərliyi ilə bir sıra müşavirələr keçirilmiş, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin təntənəli yubileyləri keçirilmişdir. Dilin inkişafının böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq rəsmi məclislər Azərbaycan dilində aparılmışdır. 80-ci illərdə böyük rəsmi məclislərin daha çox rus dilində aparılması ictimai mühitlə bağlı idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev həmin dövrü xarakterizə edərkən demişdir ki, ən emosional məsələləri də ancaq ağıl gücü ilə həll etmək lazım idi. Azərbaycan cəmiyyətinin

---

³¹ N Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 1997, səh.9.

o dövrdəki vəziyyəti elə idi ki, dərhal qərar verib bütünlüklə Azərbaycan dilinə keçmək çox riskli, mərkəzə meydan oxumaq idi. Azərbaycan dili dövlət-idarəçilik sisteminə tədricən daxil olmalı, milli məmurlar, dəftərxana işçiləri yetişməli idi. SSRİ rəhbərliyindən gəlmiş qonaqların çıxışı, eləcə də danışıqların onlara aydın olması üçün rəsmi məclislər rus dilində keçirilirdi. Bununla yanaşı rəhbər vəzifələrdə işləyənlərin demək olar ki, əksəriyyəti rus məktəblərini bitirmişdir. Partiya, dövlət, hökumət orqanlarında çalışan azərbaycanlılar rəsmi məclislərdə rus dilində çıxış etmələri ana dilinin inkişafına mənfi təsir edirdi. Mühiti nəzərə alan dahi rəhbər dil quruculuğu prosesini dövlətçilik prinsipləri çərçivəsində həyata keçirmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi mövqeyinin, inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün elmi-nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirmişdir. Bu inkişafda tarixilik və müasirlik prinsipləri qorunmuşdur. Ana dilinin tarixən qədimliyini və inkişafını əks etdirən abidələrin araşdırılmasına, eləcə də bugünkü inkişafına yönələn tədqiqatların aparılmasına diqqət verilmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılmış, dilçiliyin inkişafına dövlətçilik səviyyəsində qayğı göstərilmişdir. H.Əliyev rəhbərliyinin hər iki mərhələsində dövlətçiliyin əsas atributu kimi milli dil məsələlərinə yalnız siyasi xadim, ictimai xadim kimi deyil, həm də dilini sevən, onunla fəxr edən, dilinin zənginliyini qiymətləndirən bir mütəxəssis professionalığı ilə yanaşmışdır.

Müstəqillik əldə ediləndən sonra da bu məsələlərin mühümlüyü nəzərə alınaraq Azərbaycan dilinin həmin sahələrdə işləkliyi öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan dilinin rəsmi məclislərdə əsas dil olması, Əsas Qanunumuzla müəyyənləşdirildi. Bir sıra problemlərin həlli istiqamətində Dil Qanununda verilən maddələr Azərbaycan dilinin inkişafına öz təsirini aydın şəkildə göstərir. Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi formasının inkişafı ilə bağlı H. Əliyev Milli televiziyanın 40 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqda demişdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün ən əsas vasitələrdən biri ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycan dilinin təbliği sahəsində televiziya çox iş görə bilər. Bu, televiziya işçilərinin qarşısında duran çox böyük vəzifədir və mən bunu xüsusi qeyd edirəm. Elm, mədəniyyət xadimlərimiz televiziya vasitəsi ilə çıxış edərkən, söhbətlər, mübahisələr apararkən Azərbaycan dilində nə qədər səlissə danışsalar, o qədər çox seviləcəklər və xalqımızın ana dilini, dövlət dilini mənimsəməsi, öyrənməsi üçün o qədər də kömək edəcəklər.”³²

Azərbaycan dilinin yalnız bədii dil deyil, elm dili səviyyəsində inkişafı, Azərbaycan dilinin zənginlikləri xüsusi qeyd edilir: ”Demək istəyirəm ki, bizim mədəniyyətimiz, elmimiz çox zəngindir. Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə

---

³² “Azərbaycan” qəzeti, 18 fevral 1996-cı il.

böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq. Gələnlə Füzulinin 500 illiyi tamam olacaq. Biz bu yubileyə yaxşı hazırlaşmalıyıq. Biz Füzulini təkcə “Leyli və Məcnun” poemasının müəllifi kimi yox, dünya miqyaslı filosof kimi, böyük alim kimi dünyaya tanıtmalıyıq.”³³

Bununla əsaslandırılır ki, M.Füzuli bədii əsərlər yazmaqla bədii dillə yanaşı ədəbi dilin əsasını təşkil edən elmi dili də inkişaf etdirmişdir. Dil sosial həyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir və ona görə də ünsiyyət dili kimi bədii üslubla yanaşı elmi üslub da formalaşmışdır. Elmi üslubda elmi fikirlər elmi anlayışlarla ifadə edilir. Mütəfəkkirlərin əsərlərində də kainat və onun quruluşu, mifoloji fikirlər simvollarla, müəyyən anlayışlarla ifadə olunmuşdur. Adi danışmaq dilindən fərqli olaraq milli elmi dildə ifadə olunan fikirlər ədəbi dili zənginləşdirir. Bu zaman fikrin dəqiq ifadə olunmasında sözlərin mənalara dəqiqləşir, elmiyi ilə seçilən dahi sənətkarların yaradıcılığı siyasi lider tərəfindən yüksək dəyərləndirilir: “Xatirinizdədirmi, Nəsiminin 600 illik yubileyini qeyd etdiyimiz zaman bu, dünyada nə qədər əks-səda doğurdu, Azərbaycanı nə qədər tanıtdı! Nəhayət, 600 ildən sonra biz Nəsiminin Hələb şəhərindəki məzarını tapdıq. İndi onun məzarı oraya gedən adamlar üçün bir ziyarət gahdır. Məhz Azərbaycan xalqına mənsub olan Nəsimi kimi nadir bir şəxsiyyəti dünya ictimaiyyətinə, elminə, dünyaya

---

³³ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, səh.157.

mədəniyyətinə tanıtmaq, şübhəsiz ki, xalqımızın hörmətini qaldırmaq deməkdir. Mən təkcə şairlər haqqında danışmaq istəmirəm. Nəsimi də yalnız şair deyil, həm də alim, filosofdur. Eyni zamanda böyük alimlərimiz – Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi və başqalarını qeyd etmək istəyirəm. Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi olsun. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir- iki günün işi deyil. Bir çox nəsillərin işidir, bununla məşğul olmaq lazımdır. Xalqımızın böyük şəxsiyyətlərinin həm yaradıcılığını, həm də Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərini daim tədqiq etmək, şübhəsiz ki, mühüm vəzifələrdən biridir”³⁴.

Elmi dilin inkişaf tarixi xalqımızın elm, mədəniyyət tarixi kimi qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı lüğətlərin, elmi qrammatikaların hazırlanmasını, dilçilik məsələlərinin həlli üçün dilçi mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri saymışdır. Azərbaycan dilinin elm dili kimi inkişaf etdirilməsi üçün Terminologiya Komitəsinin işini kökündən yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında qərar layihəsi hazırlanmışdır. Qeyd edilirdi ki, lüğətlərdə bəzi terminlərin azərbaycanca qarşılıqları dəqiq göstərilmir, termin adı ilə lüğətlərə hamı üçün məlum olan adi söz və ifadələr daxil edilir, Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun olmayan qon-

---

³⁴ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərnəşr, 1997, səh.157.

darma və süni terminlər işlədilir və s. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilində terminlər yaradılması üçün konkret elmi prinsiplərin olmamasının nəticəsidir. 1977-ci ildə hazırlanmış təlimatda irəli sürülən bir çox müddəalar isə terminologiyanın hazırkı vəziyyətinə uyğun gəlmir və Terminologiya Komitəsində terminlərin işlədilməsi sahəsindəki hərc-mərcliyə tamamilə son qoya bilməmişdir. Bu sahədə yenə də paralelizmlər özünü göstərmişdir. Terminlər yaratmaq sahəsində bu vaxta qədər xeyli iş görülməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın bəzi sahələrinə dair hələ də terminlər çatışmır və mövcud terminlərdən bəzilərinin sabit bir forması olmadığından bunların nizama salınması ehtiyacı ortaya çıxmış, ölkəmizdə elm və texnika, mədəniyyət sürətlə inkişaf etdikcə bu ehtiyac da artmışdır. Ona görə də qeyd edilirdi ki, indiyədək görülmə işlərlə kifayətlənmək olmaz. Terminologiya yaradılması sahəsində görülmə işləri daha da genişləndirmək, bu mühüm işə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat idarələrini, ali məktəblərini eləcə də ayrı-ayrı bacarıqlı mütəxəssisləri cəlb etmək lazımdır. Bu Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına istiqamət verən əsas yoldur. Bu qərarda qeyd edilirdi ki, elmin bütün sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər yenidən təkmilləşdirilərək nəşr edilməlidir. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti, riyaziyyat, fizika terminləri lüğətləri də yenidən işlənilməlidir.

1977-ci il 21 oktyabrda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qərar qəbul edilirdi ki, Terminologiya Komitəsi mətbuatda, radio və televiziya, dərsliklərdə müxtəlif formalarda işlədilən və mübahisəli sayılan terminlərin dəqiqləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Komitənin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində, “Elm və həyat” jurnalında terminologiya məsələlərinin geniş müzakirəsi keçirilmişdir.

Terminologiya Komitəsi respublikada terminologiya nəşrinin vahid və səlahiyyətli orqanı olduğu üçün, nəşr etdiyi terminoloji lüğətlər ilə yanaşı başqa elmi müəssisə və nəşriyyatların təsdiq etmək üçün təqdim etdikləri lüğətləri və dərslikləri də müzakirə etməlidir. Terminologiya Komitəsi elmi idarələr və ali məktəb kafedraları ilə sisteməlik əlaqə saxlamalı, terminlərin dəqiqliyi və düzgünlüyü əksərən davamlı müzakirələr və mübahisələr tələb etdiyindən və çox vaxt alan bu müzakirələrin Komitənin geniş iclasında aparılması çətinlik törətdiyindən, ayrı-ayrı elm qrupları üzrə bölmələrin təşkil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Terminologiya Komitəsinin müzakirə və təsdiqinə veriləcək terminoloji lüğətlərin əvvəlcədən həmin bölmələrdə müzakirə edilməsi və dəqiqləşdirilməsi, beləliklə də Komitənin müzakirəsi üçün materialın hazırlanması təşkil etməlidir. Bu nəzərə alınaraq 1977-ci ildə Terminologiya Komitəsi haqqında “Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Əsasnamə-

də qeyd edilir ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə, nəşriyyat idarələrində və mətbuatda terminlər yaratmaq işinə rəhbərlik edən mərkəzi orqandır. Terminologiya Komitəsinin müxtəlif elm qrupları üzrə aşağıdakı bölmələri təsdiq edilir: tibb elmləri bölməsi; kimya elmləri bölməsi; fizika-riyaziyyat elmləri bölməsi; texnika elmləri bölməsi; iqtisadiyyat elmləri bölməsi; tarix elmləri bölməsi; fəlsəfə və coğrafiya elmləri bölməsi; biologiya və kənd təsərrüfatı elmləri bölməsi; dil-ədəbiyyat və incəsənət elmləri bölməsi.

Qeyd edilirdi ki, Terminologiya Komitəsi ayrı-ayrı terminlər yaratmaq sahəsində ümumi və konkret prinsipləri müəyyən edir, eyni zamanda elmi-tədqiqat işləri və başqa təşkilatların hazırladığı terminləri müzakirə və təsdiq edir; Ayrı-ayrı elmlər sahəsində alim və mütəxəssisləri bir mərkəzə toplamaq və elmlərin hər bir sahəsini əhatə etmək məqsədi ilə bölmələr təşkil edir; Bölmələrin ətrafında respublikada müxtəlif elm sahəsində çalışan, eyni zamanda yazı və mətbuatla yaxın olan, Azərbaycan dilində elmi terminologiya ilə məşğul olan alim və mütəxəssislər toplanır.

Bölmələrin yığıncağında bir elmin müxtəlif dar ixtisas sahələrində rast gəlinən və təkrar olunan terminlər arasında eyniyyət yaratmaq və həmin bölmənin əhatə etdiyi elmlər sahəsində yaradılacaq və işlənib hazırlanacaq terminlər müəyyən edilir. Bölmələr müvafiq terminlər hazırlayan elmi kollektivlərin işinə bila-

vasitə rəhbərlik edir. Hər bölmə öz sahəsində terminologiya yaratmaq və işdə olan terminləri qaydaya salmaq üçün konkret elmi prinsip və yollar hazırlayır və bunları Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verir. Elmi-tədqiqat müəssisələri və ali məktəb kafedraları hazırladığı terminləri əlaqədar elmi müəssisə və təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş müzakirəsini təşkil edir və materialı Komitənin təsdiqinə göndərir. Terminologiya Komitəsinə aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- Bölmələrin hər kvartalda bir dəfədən az olmayaraq yığıncağı çağırılır.

- Bölmələrin heyətini Terminologiya Komitəsi təsdiq edir.

- Bölmələrin işinə, müzakirə olunacaq materialların və müəssisələrin xarakter və qoyuluşuna-yığıncaqlararası müddətdə Terminologiya Komitəsinin sədri rəhbərlik edir.

- Terminologiya Komitəsi hazır terminləri təsdiq etdikdən sonra seriyalarla nəşr edir.

- Mətbuat və nəşriyyat idarələri, radio və televiziya, ayrı-ayrı yazıçılar Terminologiya Komitəsinin xəbəri və icazəsi olmadan heç bir yeni (təsdiq olunmamış) termin işlətmir və təsdiq olunmuş hər hansı bir termini dəyişdirmir.

- Azərbaycan SSR Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Respublikada terminologiya yaratmaqla məşğul olan, terminləri qanuniləşdirən və bunu nəşr edən yeganə dövlət orqanıdır. Hər hansı nəşriyyatın

bir elm sahəsində nəşr etdiyi materiallarında işlənən terminlər, qəzet və jurnallardakı yazılar, radio və televiziya danışıqlarında işlənən hər bir termin Komitənin nəşr etdiyi lüğətlərdəki terminlərlə tamamilə uyğun olmalıdır.

- Azərbaycan SSR Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi terminlərin düzgün işlədilməsinə kontrol edir və buna səlahiyyətlidir.

- Nəşr edilmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir sıra müxtəlif elm sahələrində eyni olan terminlər arasında vəhdət yaratmaq üçün və ümumiyyətlə terminləri yaxın elm qrupları dairəsində toplayıb sabit və böyük həcmli terminlər lüğətləri tərtib edilsin.

Terminologiya Komitəsinin vəzifələrindən biri də respublikada nəşr edilən kitablarda, qəzet və jurnallarda, dərsliklərdə terminlərin düzgün işlədilməsinə nəzarət etməsi idi. Bunların yoxlanılması və müəyyən bir kontrol altına alınması da Terminologiya Komitəsinin vəzifələrindən biri hesab edilmişdir. İndiyə qədər nəşr edilmiş terminoloji lüğətləri elmlər üzrə qruplarla toplayıb terminlər arasında eyniyyət düzəltmək, çatışmayan terminləri işləyib hazırlamaq, qruplarla bütün terminlər üzrə kartoteka düzəltmək, müxtəlif elm sahəsində rast gəlinən bir neçə termindən birini qəbul etmək və bunu müvafiq elmi müəssisə, ali məktəb kafedrasında müzakirə etmək və ya ayrı-ayrı alimlərlə razılaşdırmaq, çap ediləcək materialı nəşriyyat üçün hazırlamaq, çap edilmə prosesində korrekturaları oxumaq, dəqiqləşdirmək və lüğət çapdan çıxana qədər bü-

tün prosesə nəzarət etmək və sairə kimi görülməsi zəruri olan tədqiqi və texniki işlər yalnız Terminologiya Komitəsinə həvalə edilsin. Qərarda yazılırdı ki, çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, terminlərlə bilavasitə əlaqədar olan adamlar, bəzən mətbuat və hətta elm adamları arasında dilə, terminlərə etinasız yanaşmalar vardır. Mətbuatda, şifahi çıxışlarda, radio və televiziya da bəzən sabit və qəbul olunmuş terminlər əvəzinə alınmalara üstünlük verilir, sabit və qəbul olunmuş terminlərə riayət edilmir və özbaşınalığa yol verilir. Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti buna son qoymalı və terminlərin tətbiqi işini qanuniləşdirməlidir. Bunun üçün də akademiyanın nəşr etdiyi hər bir yazı nümunə olmalıdır. Bir sözlə, Akademiya həm nümunə, həm də kontrol olmalıdır. Bunun üçün də Terminologiya Komitəsinin strukturunda müəyyən dəyişiklik etmək zəruriyyəti yaranmışdır. Terminologiya Komitəsinə həvalə edilən işlərin tam dolğunluğu ilə görə bilmək üçün bu iş maddi maraq oyatmaqla ən yaxşı mütəxəssislər işə cəlb edilmişdir. Terminlərin yaradılması, tərcümə prosesində dilə daxil olan terminlərin toplanılması, terminoloji lüğətlərin nəşri Komitəyə tapşırılmışdır. Bu qərardan sonra termin yaradıcılığı məsələləri ayrı-ayrı institutlarda gücləndirilmiş və lüğət şöbələri yaradılmışdır. Azərbaycan dilində texniki terminologiya yaradılması sahəsində aparılan işlər daha da genişlənməmişdir. Azərbaycan dilinin funksionallığının genişlənməsində, elmi dilin formalaşması istiqamətində aparılan işlər öz uğurlu nəticəsini göstərmişdir.

Tərcümə işlərinin genişləndirilməsi, Azərbaycan ədəbi dilinin zənginliklərinin bədii əsərlərdə ifadə edilməsi, elmi dilin müxtəlif sahələr üzrə inkişafı, xalq danışığı dili ilə ədəbi dil arasındakı əlaqənin daha da genişləndirilməsi, ədəbi dilin ən müasir fikirləri ifadə etməyə qadir bir dil kimi inkişafına xüsusi fikir verilmişdir. Ana dilinə dövlət qayğısı davamlı olaraq aparılmış, Azərbaycan dili ilə bağlı tədqiqatlar aparən dilçilərin əməyinə həmişə yüksək qiymət verilmişdir. Azərbaycan dilinin tarixini, bu gününü ardıcılıqla araşdırıb tədqiq edən dilçilər yüksək qiymətləndirilmişdir. H.Əliyev qeyd edirdi ki, “bilirsiniz, biz Azərbaycan milləti haqqında danışanda birinci növbədə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan milləti üçün hər bir şeydən üstün olan onun dilidir. Bizdə Azərbaycan Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Ədəbiyyatı İnstitutu var. Bunlar xalqımızın, Azərbaycanın bir millət kimi, demək olar, pasportudur. Bunu edənlər çox yaxşı, gözəl ediblər. Ədəbiyyat İnstitutuna Nizaminin, Dilçilik İnstitutuna Nəsiminin adı verilibdir. Bu, həddindən artıq yaxşı bir haldır.”³⁵

70-ci illərdə ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan dili” dördcildlik dərsliyinin müəllifləri - Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov Heydər Əliyev tərəfindən Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Bu Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına dövlətçilik tərəfindən verilən dəyər idi. Azərbaycan xalqının tarixinin müəyyənləşdirilməsində, qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqində, üslu-

---

³⁵ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, V c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh 87.

biyyat məsələlərinə, müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqələrinə, tipoloji müqayisəsinə dair maraqlı tədqiqat işləri aparmış görkəmli dilçiləri rəsmi məclislərə dəvət etmiş və onların fikirlərini diqqətlə dinləməsi onlara verilən yüksək qiymətin təzahürüdür. Y.Seyidov yazırdı ki, Müasir Azərbaycan dili dərsliyinin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi “rus şovinizminə” meydan oxumaq idi.

Azərbaycan Prezidenti dillə bağlı müzakirədə demişdir: “...Dilimizin böyük qrammatikası yaranıbdir. Böyük dərslilər, əsərlər var. Respublikamızda böyük dilçilik institutu mövcuddur. Bizim böyük dilçilərimiz var, - yadımdadır, akademik Şirəliyev, Dəmirçizadə, - mən o vaxtkı adamları deyirəm, indi yaşayan alimlər adlarını demədiyimə görə məndən inciməsinlər. Bəli, bizim böyük alimlərimiz vardır.”³⁶

Siyasi lider tərəfindən ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməsi ilə ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq olunmuşdur.

Görkəmli dilçilərin Azərbaycan dilinin inkişaf edib bugünkü səviyyəyə çatmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. H.Əliyev Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatların aparılması, dövlət dilinin tədqiqi məsələsi ilə həmişə maraqlanmışdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında çalışan görkəmli dilçilərin (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və b.) yubileyləri keçirilmişdir. Türkologiya

---

³⁶ “Azərbaycan” qəzeti, 2 noyabr, 1995-ci il

sahəsində Azərbaycanca aparılan tədqiqatlarla bağlı H.Əliyev demişdir: “Azərbaycanda türkologiya da çox inkişaf edibdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkologiyaya, demək olar ki, Azərbaycan qədər fikir verən olmayıbdır. Təsadüfi deyildir ki, Sovetlər İttifaqında buraxılan yeganə “Türkologiya” jurnalı Azərbaycanda nəşr edilirdi. İndi də nəşr olunur. Yəni bu sahədə bizim böyük nailiyyətlərimiz var.”³⁷

Bu çıxış böyük siyasətçinin Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilçiliyinə, türkologiyaya dərindən bələdliyi ilə yanaşı, onun millətin inkişafında dilin böyük rol oynamasına, eləcə də dövlət dilinə siyasi baxışının təzahür formasıdır. Ulu öndər ölkəmizdə ədəbiyyat, dil, məsələləri ilə məşğul olan elmi-tədqiqat müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər vermiş və onların inkişafı ilə bağlı mühüm göstərişlər vermişdir.

1997-ci ildə Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında çıxış edən zaman demişdir: “Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünaslarımızın, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci ildə danışılan dil deyil. Elədir, yoxsa yox? Bəli, əsrin əvvəlindəki dil deyil. Amma ondan qat-qat mükkəmməl dildir. Bu, bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı

---

³⁷ “Azərbaycan” qəzeti, 2 noyabr 1995

xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət ola bilməz. Bizim xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, Şərq ölkəsinin əsarəti altında olduğumuz zaman da, sovet imperiyasının tərkibində olduğumuz zaman da biz bu dilimizi yaşatmışıq. Nəinki yaşatmışıq, onu inkişaf etdirmişik. Bu, xalqımızın, xüsusən, bizim söz ustalarının, ədəbiyyatçıların, mədəniyyət xadimlərinin, elm xadimlərinin ən böyük nailiyyətidir.”³⁸ Bu Azərbaycan dilinin siyasi mahiyyətinin müdrikəsinə açılmasıdır. “Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət ola bilməz” ifadəsi ana dilinin nə qədər böyük qüdrətə malik olduğunu özündə əks etdirir. Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi inkişafının, yəni məişət dili, ədəbiyyat dili olması ilə yanaşı dövlət dili olmasının siyasi açımıdır. Azərbaycan dilinin Dövlət dili kimi qəbul edilməsinin siyasi anlamıdır. Müstəqillik illərində dövlət dilinin adının düzgün qəbul edilməsinin bir daha təsdiqidir. Qeyd edirdi ki, “Tofiq Hacıyev çıxış edərək türk yazarlarının qurultayından bir xətirəni yada saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki biz dil haqqında müzakirə apararkən professor Tofiq Hacıyev belə mövqedə idi ki, dilimizin adı başqa

---

³⁸ Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən, 30 dekabr 1997-ci il.

cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun sözləri məni ona görə sevindirdi ki, bizim Türkiyədən gələn alimimiz, dostumuz dilimizin qiymətini verə bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışırım, sən danışırısan, o biri danışır. İş ondadır ki, dilimizin qiymətini verə bilibdir.”³⁹

Bununla da Dövlət dilinin Azərbaycan dili qəbul edilməsinin cəmiyyət tərəfindən də rəğbətlə qarşılınması qeyd edilir. Dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması ilə bağlı siyasətin düzgünlüyü bir daha təsdiq edilir. O da önə çəkilir ki, “təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə bu siyasət doğru yol hesab edilir. Azərbaycan dilində yazılmış zəngin ədəbi irsin Azərbaycan xalqına ana dilində ifadəsi ulu öndər tərəfindən bir daha təhlil edilərək deyilir ki, həqiqətən, bizimlə dost, qardaş ölkədə – Türkiyədə də dilimizi- Azərbaycan dilini çox sevirlər. Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir. İndi baxın, dövlətin bütün sahələrində sırf Azərbaycan dilində danışırıq və lazım olan bütün xüsusi terminləri də Azərbaycan dilində ifadə edirik. Azərbaycan dili respublikamızda artıq öz yerini tutubdur. Xarici ölkələrin nümayəndələri də bizim dili bilməyərək, sadəcə onu eşidərək, dəfələrlə mənə deyiblər ki, sizin nə qədər gö-

---

³⁹ Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən, 30 dekabr 1997-ci il.

zəl diliniz var! Doğrudan da bu belədir. Bəlkə də biz özümüz dilimizin gözəlliyini bir o qədər dərk edə bilmirik. Azərbaycan dili çox gözəl dildir! Bilirsiniz, mən bunu dəfələrlə demişəm və bu gün də deyirəm: biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu, artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur”⁴⁰. Aydın təfəkkürə və dəqiq məntiqə malik olan Heydər Əliyevin dil siyasəti, ideyaları son dərəcə önəmlidir. Başqa ölkələrdə də ana dilimizin səlisliyi, gözəlliyi haqqında fikirlər yüksək tribunalardan səslənir. Lakin bununla yanaşı dilin inkişafının bütün perspektivləri dövlət rəhbəri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, “o ki qaldı reklamlara və şəhərdə başqa dillərdə olan yazılara və yaxud da ki, respublikamızda hansısa kolleclərdə ingilis dilində dərs keçirilir, – bunların hamısına baxmaq lazımdır. Ancaq bu məsələdən bir o qədər də narahat olmaq lazım deyil. Siz ingilis dilində dərs keçilən kolleclərin sayını götürsəniz və bizim Azərbaycan dilində dərs keçilən məktəblərin sayı ilə müqayisə etsəniz, görürsünüz ki, bu kolleclər azlıq təşkil edir. Amma mən bu barədə mübahisə etmək istəmirəm. Bir halda ki, burada belə bir fikir söylənilibdir, buna diqqət yetirmək lazımdır. Reklam və məktəb məsələlərinə diqqət yetirmək la-

---

⁴⁰ Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən, 30 dekabr 1997-ci il.

zımdır”. Aparılan dil quruculuğunda Azərbaycan dilinin inkişafının təmin olunmasında bütün sahələr diqqətə alınmışdır. Xarici dillərin tədrisi prosesi, əsərlərin xarici dillərə tərcüməsi, dünya ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin düzgün yolları təyin olunmuşdur.

H.Əliyev çıxışında demişdir: “Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, şübhəsiz ki, öz tarixi, adət-ənənələri ilə və əsrlər boyu xalqın yaratdığı mədəniyyət əsərləri ilə fəxr edir. Xalqımız qədim xalqdır, böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olan xalqdır. Bu mədəniyyətimizi, onun qədimliyini, dünya miqyasında böyük şöhrətə malik olduğunu xalqımıza nə qədər dərindən çatdırıbilsək, bir o qədər də xalqımızda vətənpərvərlik hissini, həqiqi vətəndaşlıq hissini, azərbaycanlılıq hissini yüksəldərik. Müstəqillik dövründə torpaqlarımızı müdafiə etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün bu, çox gərəklidir, lazımdır.”⁴¹

Dövlətin müdafiəsində, azərbaycanlılıq hissənin yaranmasında milli dəyərlər əsas götürülmüşdür. Çünki milli dəyərlərin qorunmasında ana dilimiz - Azərbaycan dili dövrlər arasında vəsilə yaradır. Xalqın milli dəyərini nəsillərə ötürən dil ictimai mahiyyəti ilə yanaşı siyasi xarakter daşıyır. Buna görə də dil bütün sahələrdə tətbiq edilmiş, hüquqi baxımdan tənzimlənməsi həyata keçirilmişdir. Məqsəd Azərbaycan dilini inkişaf

---

⁴¹ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, səh103.

etdirmək, hakim dil səviyyəsinə qaldırmaqdır. Ulu öndərin təbiri ilə desək, ancaq biz dünyada öz dilimizlə tək yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səliss danışmalıdır. Və bu dili sevməlidir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin daha analitik fikirlər ifadə etməsi səviyyəsinə çatdırılması üçün ölkədə fəaliyyət göstərən bütün idarələrdə Azərbaycan dilinin tətbiqi önə çəkilir. Ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə, idarələrdə Əsas Qanuna uyğun olaraq kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılmasında dilçilərin fikri təsdiqlənir: “Professor Hacıyev (Tofiq Hacıyev) mənə deyir ki, siz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin işçilərini məcbur edin, onlar Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Amma sizə deyim ki, onlar artıq öyrənirlər. Xarici ölkələrin respublikamızda olan səfirləri artıq Azərbaycan dilini öyrənirlər. Onlar mənimlə görüşəndə çalışırlar Azərbaycan dilində danışsınlar. Mən də bunlara çox sevinirəm. Hətta Rusiyanın səfiri cənab Bloxin də burada oturubdur – o, Azərbaycan dilini öyrənir, özü də çox yaxşı öyrənir. Budur bizim müstəqilliyimizin nəticəsi”.

Verilən çıxışda müstəqil ölkənin Konstitusiyasına əməl edilməsi, hüquqların təmin olunması siyasi yolla hər kəsin diqqətinə çatdırılır. Qeyd edirdi ki, “vaxtilə buraya, mərkəzdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının ikinci katibi vəzifəsinə rus millətindən olan

adamlar gəlirdi. Mən onlara Azərbaycan dilini öyrədə bilmirdim. Onlara neçə dəfə deyirdim ki, Azərbaycan dilini öyrənin, ancaq öyrənmək istəmirdilər. Amma bu gün Rusiyanın səfiri öyrənir, Amerikanın səfiri öyrənir. Bunların hamısı böyük hadisədir, nailiyyətdir”.

Azərbaycan dilinin qədimliyi, zənginliyi ulu öndər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və qətiyyətlə siyasi mövqeyini dinləyicilərə çatdırırdı. Qeyd edir ki, “mənim xatirimdədir, keçmiş zamanda ədəbiyyat tarixini öyrənərkən fəxr edirdik ki, vaxtilə Lermontov bir müddət Azərbaycanda olmuş, Quba zonasında yaşamışdır. O öz dostuna yazmışdı ki, mən burada Azərbaycan dilini öyrənirəm. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Hətta Lermontovun belə bir yazısı da var. Biz bunu böyük iftixar hissi ilə qeyd edirdik ki, görün, Lermontov burada yaşayıb, dilimizə belə böyük hörmət edib və bizim dilimizi öyrənməyə çalışıb. Bunun özü tarixdə nadir bir hadisədir. İndinin özündə də bizim dili öyrənməyə çalışırlar”. Müstəqilliyin qurulması, dövlət dilinin Azərbaycan dili olması, ana dilinə münasibət onun siyasi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Müzakirə olunan bu məsələlərin hər biri siyasi lideri düşündürür. Qeyd edir ki, “o ki qaldı şirkətlərdə hansı dildə danışmaq məsələsinə – bəli, onlar öz işlərini aparmaq üçün o dilləri bilən adamları işə qəbul edirlər. Amma deyə bilmərəm ki, sən öz işini niyə ingilis dilində aparırsan, Azərbaycan dilində apar. O, öz şirkəti ilə yazışma aparır, başqa sənədlər var və s. Bunu öz dilində aparma-

lıdır. Eyni zamanda, sizə deyə bilərəm ki, o şirkətlərin nümayəndələri mənə yazdıqları məktubları iki dildə – həm öz dillərində, həm də Azərbaycan dilində yazırlar. Yəni onların çox yaxşı tərcüməçiləri var. Mən hərdən fikir verirəm, çox dəqiq tərcümə edirlər. Onlar məktubu mənə iki dildə göndərirlər və bəzən də özləri mənə təklif edirlər ki, dərhal bunu oxuya bilim”.

Çıxışda qoyulan bu problemlər, bu məsələlər sonralar Dil Qanununda parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən xarici qurumlarda sənədləşmələrin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq iki dildə aparılması, eləcə də ölkədə fəaliyyət göstərən bütün qurumların Dövlət Konstitusiyasında dillə əlaqədar qanunlara əməl etməsi öz həllini tapmışdır. Siyasi liderin fikrincə, “ancaq yenə də ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün də Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun!”

Ümummilli lider Heydər Əliyevin gördüyü işlər onun siyasi iradəsinin qətiyyətidir. Gəncliyə müdrik tövsiyələri xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşündəki nitqində daha aydın ifadə edilir. Çıxışında deyir: “Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini – dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışmağımıza görə öz dili-

mizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz. Xarici dil bilmək, əlbəttə ki, lazımdır, vacibdir. Mən bir daha arzu edirəm ki, vətəndaşlarımız ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, alman dilini də, türk dilini də, ərəb dilini də, fars dilini də, hətta Çin dilini də bilsinlər.”⁴²

Bununla yanaşı doğma dilinin daha dərindən öyrənilməsi tövsiyə olunur. H.Əliyev dövlətçiliyin tərkib hissəsi olan dil məsələlərini onları inandırmaqla həyata keçirməyə çalışmışdır. Xalq dilində öz fikirlərini belə ifadə edir: “Gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr bir o qədər zəngin dünyagörüşə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışsın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda, başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz.”⁴³

Yazıcılar qurultayında Ulu öndər Azərbaycan dilində çıxış etmişdir. Sonralar o günləri xatırlayaraq de-

---

⁴² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin respublikamızın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşündəki nitqindən, 29 avqust 1997-ci il.

⁴³ Yenə orada.

mişdir: “Hamı gəlib məni təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada birinci növbədə Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir. Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. Bu dil məişət dili olmuşdu və bir də ədəbiyyatın dili olmuşdu. Amma dövlət dili olmamışdı. Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövlətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi. İndi bizim çox gözəl dilimiz var.”⁴⁴ Dahi rəhbər mətləbə, məqsədə aydınlıq gətirmək üçün dil və siyasi məsələləri eyni müstəvidə qarşılıqlı şəkildə şərh edir. Təkcə ölkədə deyil, ölkədən kənar da Azərbaycan dilinin ahəngdarlığının, gözəlliyinin öyrədilməsini təbliğ edir. Gənclərə deyir: “hətta öz dilimizdə danışmağı başqalarına da öyrədin. Bəziləri artıq bizim dildə danışılar. Bu, çox gözəldir. Çünki biz öz dilimizin hörmətini qaldırmalıyıq. Ona görə ki, bizim dilə hörmət edilsin, dilimizi öyrənsinlər, mənimsəsinlər. Mən əminəm ki, başqa ölkələrdə də bizim dilimiz nə qədər geniş yayılsa, öyrənilsə Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini ana dili-

---

⁴⁴ Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən prezident sarayı, 30 dekabr 1997-ci il

mizdə oxuyanlar, öyrənənlər, respublikamızın necə zəngin mənəviyyata, ədəbiyyata, mədəniyyətə malik olduğunu dərk edəcəklər. Mən bu məsələ ilə əlaqədar öz fikirlərimi sizə çatdırıram və güman edirəm ki, bu tövsiyələrimi unutmayacaqsınız”. Fenomen şəxsiyyətin dilçilik görüşləri, ana dilimizin inkişafı ilə bağlı xidmətləri Azərbaycan dilində ictimai-siyasi üslubun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yalnız indi deyil tarixən zənginliklərini Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirmişdir. Dahi rəhbər dünya dillərinin beynəlxalq üstünlük qazanması, dünya dillərinin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə, ana dilinin nüfuzunun qaldırılması üçün çalışmışdır. Azərbaycan Prezidenti Azərbaycanda tədqiqat aparən dilçiləri, siyasi xadimləri, gəncləri bu işə cəlb etmiş və Azərbaycan dilinin dünya dilləri içərisində mövqe qazanması yollarını nitq və məktublarında aydın ifadə etmişdir. Azərbaycan dilinin mədəni-lingvistik və sosial-siyasi mövqeyi siyasi xadim tərəfindən dərinlən, hərtərəfli təhlil olunmuşdur. Qeyd edir ki, “biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər. Biz artıq dünyaya qovuşmuşuqsa, Dünya Birliyinə daxil olmuşuqsa, gərək insanlarımız bir neçə dil bilsinlər – ingilis dilini də bilsinlər, rus dilini də bilsinlər, fransız dilini də bilsinlər. Bunu yasaq etmək olmaz, bunun qarşısını almaq lazım deyil. Amma birinci öz ana dilini bilməlidirlər.”

Azərbaycan dilini dövlətçiliyin əsas atributlarından biri kimi ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət idarə-

lərində, hər b sahəsində, təhsildə tətbiqi ilə yanaşı, dövlət dilinin beynəlxalq nüfuzunun da qaldırılması əlamətdar hadisədir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin beynəlxalq səviyyədə inkişafını düşünmüş, qloballaşma dövründə sürətlə dəyişən, inkişaf edən iri dünya dillərinin dillərə təsiri diqqət mərkəzinə çəkilir. Azərbaycan xalqının, dövlətinin dövlət dili olan Azərbaycan dilinin dünyadakı mədəni-siyasi mövqeyi onun uzaqgörən siyasəti ilə heç bir alternativə yer vermədən tam mükəmməlliklə şərh olunur. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev gənc nəsə ana dilini dərindən mənimsənilməsini tövsiyə etmişdir. Qeyd edir ki, öz dilini sevməyən adam öz tarixini bilə bilməz. Ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, o, tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda vətənpərvərlik duyğuları, hissiyatı olmayacaq.

Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı təhsilin üzərinə düşən vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1 sentyabr 2000-ci ildə yeni dərs ilinin başlanması və bilik günü münasibətilə keçirilən yığıncaqda demişdir: “Məktəbimiz həm dəqiq elmlərin mənimsənilməsində daha da inkişaf etməlidir, eyni zamanda, ictimai elmlər – Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan dili- bunların hamısı təhsilin çox vacib sahələridir. Azərbaycan dili! Bu gün iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Sovet hakimiyyəti

illərində biz Azərbaycan dilini qoruduq, saxladığımız və inkişaf etdirdik. Azərbaycan dili indi çox yüksək səviyyədə, yəni onun qrammatik quruluşu, başqa sahələri yüksək olan bir dildir. Sizə deyə bilərəm ki, başqa ölkələrdə müxtəlif dillərə mənsub olan insanlar Azərbaycan dilini sadəcə eşidərək, onun mənasını o qədər bilməyərək, Azərbaycan dilinin nə qədər şeirə bənzədiyini, xoş ahəngli olduğunu dəfələrlə qeyd ediblər. Biz dilimizlə fəxr etməliyik. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik”.

10 noyabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsini mühüm hadisə kimi dəyərləndirərək demişdir ki, indi Azərbaycanda hamı, bütün dövlət orqanları yalnız latın əlifbasından istifadə edir. Bu da bizim milliliyimizi, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amildir. Biz bundan sonra da Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik. Azərbaycan dilinin, ana dilimizin inkişafında görkəmli liderin çoxşaxəli fəaliyyəti ilə bu mənəvi sərvət qorunmuşdur. Heydər Əliyevin “Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz

həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanmasında az da olsa, çox da olsa, öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən, bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngindir, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir. Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik.”⁴⁵

Xalqı oyanışa çağıran, dilinin qədrini bilməyə çağıran siyasi liderin haqq səsi xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Xüsusilə, dilin mənəvi gücü onun alovlu nitqlərində siyasi həqiqətini tapmışdır. Ulu öndərin fikrincə, “hansı qitədə, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dilini də mənimsəsin, o ölkənin adət-ənənələrindən də istifadə etsin, o ölkənin şəraitinə uyğunlaşsın. Amma Azərbaycan dilini yaşatsın və inkişaf etdirdsin. Xalqları dil qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Biz bu vasitədən daim istifadə etməliyik”. Bu kəlamlarda ana dilinin müqəddəsliyi, millətin gələcəyi, millətin səsi fikri önə çəkilir.

---

⁴⁵ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında nitqindən. Bakı şəhəri, 10 noyabr 2001-ci il.

Dövlət rəhbəri çıxışlarında Azərbaycan dilində ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayan mətbuatın, eləcə də elmi tərəqqinin rolunu və onların əsas konturlarını vermişdir. Xüsusilə, Azərbaycanın böyük şəxsiyyəti Heydər Əliyevin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının mətbuat orqanlarının - “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnallarının, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsinə həm maddi, həm də mənəvi köməklik göstərməsi yazıçıların əsərlərinin ana dilində yazmasına geniş imkanlar açmışdır.

H.Əliyev gənc nəslin ana dilini sevməsi, mənimsəməsi üçün düzgün, dəqiq yollar müəyyənləşdirmişdir. Qeyd edirdi ki, özünə qiymət verən gənc zəngin mədəniyyəti olan xalqın zəngin dilini yaşatmalıdır. Bunun üçün çıxışında deyirdi: “Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olmursan. Elədir, yoxsa yox?”⁴⁶

Azərbaycan dili zəngin dil olmaqla yanaşı qədim bir dildir. Ana dilimizin əski qatlarını, qədimliyini özündə qoruyub saxlayan şifahi abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi böyük təntənə ilə ölkəmizdə qeyd olundu. Beynəlxalq səviyyədə qeyd olunan bu yubi-

---

⁴⁶ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Türksöy təşkilatının üzvü olan ölkələrin XIX toplantısında çıxışından, Bakı şəhəri, 6 fevral 2003-cü il.

leydə türk xalqlarının əksəriyyəti iştirak edirdi. Ana dilinin bu əbədiyaşar abidəsinin təntənəsi, dilimizə göstərilən böyük diqqət və qayğının göstəricisi kimi dəyərləndirildi.

Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişini özündə əks etdirən abidələrlə yanaşı, onun hazırkı inkişafını, mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması yollarını da diqqət mərkəzində saxlamışdır. Gənc nəslin ana dilini mükəmməl mənimsəməsi, xüsusi diqqət yetirməsi dövlətimizin sabahıdır. Öz millətinin tarixi köklərini bilməyən, mənəvi dəyərlərini qorumayan, dilini, tarixini bilməyən gənclik milli dövlətçilik uğrunda mübarizə apara bilməz. Çünki ana dili hər bir şəxsin tarixini düzgün qavramasında, zəngin mənəvi inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında başlıca meyardır. Azərbaycanın gələcəyi üçün elə gənclər yetişdirilməlidir ki, onun mənəvi dəyərlərini dərinlən bilsin və öz fikirlərini aydın ifadə etməyə qabil olsun. Bunun üçün Azərbaycan Prezidenti Azərbaycan gənclərinin elmə, maarifə, təhsilə xüsusi əhəmiyyət verməsini, dərslərlərin yazılmasını diqqətində saxlamışdır. Ümummilli lider gənclərin şəxsiyyət kimi yetişməsini dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri hesab etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan respublikasına rəhbərlik etdiyi hər iki mərhələdə gəncliyin yetişməsi üçün bir çox əməli işlər görmüşdür. Gənclərin dövlət quruculuğunda, ictimai-siyasi həyatda fəallığını artırmaq, şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün həyata keçirilən Dövlət Proqramının tətbiqi Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən gənclər siyasətinin uğurlu nəticəsidir. Azərbaycan gəncləri-

nin I forumunda demişdir: “Bütün bunların hamısı o vaxtlar Azərbaycanın gələcəyi üçün yeni-yeni mütəxəssislər hazırlamaq məqsədi daşımışdır. Bu işə biz hələ 70-ci ildən başlamışdıq. Mən bu gün çox məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, bu, şəxsən mənim təşəbbüsümlə olmuşdur. Mən hələ o vaxtdan ölkəmizin gələcəyini düşünürdüm”.

Azərbaycan gəncliyinin yetişməsində təhsili dəyərləndirərək deyirdi ki, “Mən bu gün Azərbaycanın müəllim ordusuna hörmət və ehtiramımı bir daha bildirirəm və bəyan edirəm ki, cəmiyyətimizdə, Azərbaycan ziyalılarının içərisində müəllimlər xüsusi yer tuturlar, hörmətə layiqdirlər və xüsusi qayğı ilə əhatə olunmalıdırlar. Mən ümidvaram ki, həm orta məktəblərdə, həm ali məktəblərdə müəllimlərimiz gələcəkdə öz peşələrinə sadıq olacaqlar, öz biliklərini daha da təkmilləşdirəcəklər. Müəllimlərimizin səyi nəticəsində bizim təhsil sistemi daha da təkmilləşəcək, bunların hamısı azad, müstəqil Azərbaycanın gələcəyinə xidmət edəcəkdir.”⁴⁷

Təhsildə ana dilinin, xalqın tarixinin tədris edilməsi, dərsliklərin yazılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndər qeyd edirdi ki, bilirəm, bu, asan iş deyil. Bu, bir çox böyük amillərlə bağlıdır, onlardan asılıdır. Ancaq mən bu gün həm Təhsil Nazirliyinə, həm də Nazirlər Kabinetinə qəti təklif edirəm ki, onlar dərsliklərin dəyişilməsi, müstəqil Azərbaycanın tarixinə, həyatına

---

⁴⁷ “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 4 sentyabr 1997-ci il.

uyğun yazılması işi ilə daha da ciddi məşğul olsunlar. Bunun səbəblərini izah edərək yazırdı: “Çünki məktəblərdə tarix, ədəbiyyat dərsləri, humanitar sahəyə aid başqa dərslər köhnə dərsliklər əsasında aparılırsa, onlar bizə xeyir gətirmir. Onsuz da keçmiş zamanda həmin dərsliklərlə təhsil alan insanlar hələ var, onların zehində, fikrində dəyişilmə prosesi gedir və getməkdədir. Ancaq indi dərs alan uşaqlar, gənclər gərək mütləq və mütləq bizim yeni dərsliklər əsasında oxusunlar.”⁴⁸

Heydər Əliyevin dil quruculuğu təlimində dövlətçiliyin və ideoloji düşüncənin tarixi prinsipləri əsas götürülür. Dil quruculuğu konsepsiyasında tarixiliklə müasirliyin nəzəri vəhdəti, azərbaycançılıq ideologiyası əsas yer tutur və bu da həmin təlimin gələcəyə yönəlməsini təmin edir. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayındakı nitqində (10 noyabr 2001-ci il) deyir: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir.”

Bu ideologiyanın əsasında da milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan milli dilin mühümlüyü bir daha nəzərə

---

⁴⁸ “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 4 sentyabr 1997-ci il.

çatdırılır. Təhlillərdən aydın olur ki, bütün zamanların tarixi şəxsiyyəti olan Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə ana dilinin sosial-siyasi inkişafının həllinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşmışdır. Azərbaycan dili dövlət dili olaraq əsas Qanunda Konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Bu isə Azərbaycanda gənclərin ana dilində təhsilə üstünlük verməsinə, dövlət dilinin ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində rəsmi dil kimi inkişafına səbəb olmuşdur. Bununla da Azərbaycan xalqının dahi rəhbəri Heydər Əliyevin ana dilinin qorunub, inkişaf etməsi ilə bağlı hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu siyasətin əsasında dayanan milli dil ideologiyasının fəlsəfi təlim kimi sistemə salınması və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinə tətbiqi dövlət idarəçiliyində zəngin təcrübəsi olan böyük şəxsiyyətin tarixi xidmətidir. Böyük nəzəri-tarixi ənənələri əsaslanan dil quruculuğu siyasəti Heydər Əliyev konsepsiyasında yeni siyasi dövrün ifadəsi, yeni təfəkkür mərhələsinin fəlsəfəsi kimi formalaşmışdır.

II F Ə S İ L

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİNDƏ TARİXİLİK PRİNSİPİ

2.1 XX əsrin əvvəllərində dövlətçilik və dil siyasəti

Dil xalqı yaşadan əsas milli varlıqdır. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqını əsrlər boyu yaşadan, onun varlığını qoruyub saxlayan başlıca amillərdəndir. Xalqın tarixini özündə yaşadan, bütün tarixi mərhələləri gələcək nəsillərə çatdıran, əsrlərlə, qərinələrlə xalqımızın mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayan ana dilimiz qədim tarixi köklərə malikdir. Dövlət rəmzləri hesab edilən himn, gerb, bayraq kimi müqəddəs hesab edilən Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətini tarixin bütün mərhələlərində özündə yaşatmışdır. Müqəddəs hesab edilən ana dilimizin tarixin ən qarışıq dövrlərində dövlət dili kimi konstitusiyaya daxil edilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatlarda Azərbaycan dövlət dil siyasəti müxtəlif şəkildə xarakterizə edilmişdir. S.Əhmədova yazır: “Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin formalaşması tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür: 1.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü. (1918-1920; 2.Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991); 3.Azərbaycan Respublikası dövrü (1991-ci ildən sonra)”⁴⁹

---

⁴⁹ *Salatın Əhmədova*. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, 2010, səh.30 .

Bu dövrlərin hər birində milli dövlətçilik təfəkkürünün inkişafı ilə bağlı dil quruculuğu işləri aparılmışdır. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti dövründən başlayan dil quruculuğu prosesi 60-70-ci illərdən dövlət səviyyəsində inkişaf etdirilməsi dövlətçiliyin əsas prinsiplərindən olmuşdur. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsində tarixi ənənələr qorunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərini xarakterizə etdikdə aydın olur ki, bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində ən mürəkkəb bir dövrdür. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr ictimai həyatın bütün sahələrində dəyişiklik yaratmışdır. Xüsusilə, 1918-ci il mayın 26-da ictimai-siyasi ziddiyyətlər kəskinləşmiş və Zaqafqaziya Seymi buraxılmışdır. Bu xalqımızın tarixində mühüm hadisə hesab edilir. H. Əliyev qeyd edirdi ki, “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan xalqının torpağında ilk respublika-Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandı. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır.”⁵⁰

Əsrlərlə azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalq öz arzusuna çatdı. Bu dövrdə baş verən proseslər ictimai gərginliklərə son qoydu. Azərbaycanda ictimai-siyasi mübarizələrin güclənməsi Zaqafqaziya Federativ Respublikasının dağılmasına səbəb oldu. Bu dövrü xarakterizə edən X. Balayev yazırdı: “Zaqafqaziya Federativ Respublikası

---

⁵⁰*Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.5*

süqut edəndən sonra Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandı. Sabiq Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan fraksiyasının 1918-ci il mayın 27-də Tiflis şəhərində keçirilmiş fövqəladə iclasında M.Ə.Rəsulzadənin (Müsavət Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri) sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura (Şurayi-Milli) yaratmaq qərarına alındı. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın İstiqlaliyyəti Haqqında Əqdnamə qəbul etdi.”⁵¹ Cənubi Qafqazda üç respublikanın yaranması Azərbaycan xalqının həyatında mühüm inqilabi dönüş yaratdı. Yaradılan Milli Şura müstəqilliyin əsasını qoydu. Bu dövrü geniş şəkildə təhlil edən H. Əliyev yazırdı: ”XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi uğrunda, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Birinci dünya müharibəsinin bitməsi ilə əlaqədar olaraq dünyada baş vermiş dəyişikliklər, sosialist inqilabı nəticəsində Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün şərait meydana gətirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın demokratik qüvvələri, siyasi xadimləri 1918-ci il mayın 28-də ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasını elan etdilər.”⁵²

---

⁵¹ *Xaqan Balayev*. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən, Bakı, “Elm və həyat”, 2002, səh.17.

⁵² *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir. II c.Bakı, Azərneşr, 1997, səh.5

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan xalqının tarixində böyük demokratik dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda ilk dəfə müstəqilliyin əsası qoyuldu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Belə ki, 1918-ci ilin 28 mayında yaranan Milli Şura Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini elan etdi. Bu tarixi hadisə xalqımızın ictimai, siyasi mənəvi həyatında böyük rol oynayan bir dövr kimi tariximizə həkk olundu. Akademik A.Axundov bu dövrü xarakterizə edərək yazır ki, “iki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsrlərdən ibarət olan dövrlər silsiləsində ona ayrıca yer verilməsi zahirən qeyri-adi görünsə də təsadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mənəvi həyatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rola, gördüyü və görmək istədiyi işlərin yüz illərin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ilə bağlıdır. Heç olmazsa, ona görə ki, o nəinki xalqımızın ümumən qoca Şərqi tarixinə daxil ilk demokratik respublika, Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli dövlət olmuşdur.”⁵³

Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin idarə edilməsi üçün ali icra hakimiyyəti təşkil etməsi bütün istiqamətlərdə yeni işlərin aparılmasına şərait yaratdı. Təşkil edilən orqan Parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır və Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyət göstərmədiyi dövrdə qanunvericilik fəaliyyətini də yerinə yetirmişdir. Son dərəcə ağır tarixi şəraitdə formalaşmış Cümhuriyyət Hökuməti Azərbaycan Milli Şurası uzun və hərtərəfli müzakirələrdən

---

⁵³ Axundov A. Dil və ədəbiyyat, I cild, Bakı, Nurlan, 2013, səh.370.

sonra Azərbaycan müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsini qəbul etdi. Bəyannamədə yazılırdı ki, “*Məclisi-Məbusan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında araya-ümumiyyətlə ilə intixab olunmuş Şürayi-Milli və Şürayi-Milliyəyə qarşı məsul Hökuməti-müvəqqəti durur.*”⁵⁴

1918-ci il dekabrın 7-də öz işinə başlayan parlamentin açılışında demokratik hərəkatın lideri Məmməd Əmin Rəsulzadə çıxışında qeyd edirdi ki, milli mədəniyyət yalnız milli dövlət daxilində, demokratik şəraitdə inkişaf edə bilər. Dövlətçiliyin əsas atributlarından hesab edilən dövlət dili müstəqilliyin əsasını qoyan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki ana dili uğrunda mübarizə aparan ziyalılar müstəqilliyin qurucuları idi və müstəqil dövlətin icra orqanlarında, dövlət idarələrində işlərin Azərbaycan dilində aparılmasına xüsusi önəm verilmişdir. Müstəqilliyin qurucularından olan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Həmişə bizə dilimizi qanan hakimlər verin, bizi bizim dilimizi, adətimizi, rəftar və kirdarımızı bilən amirlər vasitəsi ilə idarə edin... kimi tələblər virdi-zəbanımız olmuyubmu?. Belə vəziyyəti onunla izah edirdi ki, "...daima Qafqazın məmurları bilümm... yerli əhəlinin dilindən, adətindən, süluk və rəvişindən xəbəri olmayan İçəri Rusiya çinovnikləri olmuşdurlar.”⁵⁵

Dövlət quruculuğunda iştirak edən əksər ziyalılar ana dilinin dövlət dili kimi istifadəsinin yollarını müəyyənleş-

---

⁵⁴AXC ensiklopediyası, Lider nəşriyyatı, Bakı, 2014, I cild. səh.53.

⁵⁵ Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər. Əsərləri, I c., B., 1992, s.226.

dirdilər. Demokratik respublikanın qurulması dövlət dilinin yaranması zərurətini yaratdı. Dövlət xadimləri görkəmli Azərbaycan ziyalılar ilə birlikdə Azərbaycan dilinin dövlət dilini müzakirə etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən əvvəl xalqın savadlanmasında ana dilinin qüdrətini mühüm hesab edən ziyalılar dövlətçilikdə onun işləkliyinə istiqamət verdilər. Dövrün ziyalıları M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemənzadə, S.M.Qənizadə və başqaları ana dili ilə bağlı yazdıqları məqalə və çıxışlarında ana dilinin mahiyyəti, milli dilin inkişafı və onun qorunması ilə bağlı mühüm işlər görmüşdür. Ziyalıları düşündürən başlıca məsələ ölkədə ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq, kargüzarlıq işlərinin hansı dildə aparılması idi. Buna görə də Parlamentdə ana dilində tədrisin aparılması müzakirə olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Məktəblərin çoxusunda ana dili dərsi varsa da, dərsin özü və müəllimlərinin qədr və heysiyyəti yox dərəcəsidir. Ana dili dərsi o dərəcə bir əhəmiyyətsizliyə düşmüşdür ki, hər mütəəllim bilatənbiş dərindən qaçdığı kimi bir çox müəllimlər də artıq bir qeydsizlik bürüzə verirdilər və indi də çoxları qabaqkı surətlə davam etməkdə və müəllimliklərini ləng etməkdədirlər. Nə maarif idarəsi tərəfindən bir himayə, nə müəllimlər tərəfindən bir həmiyyəti-kəmələ, nə cəməət tərəfindən bir qeydkeşlik görən ana dilinin rəsmi varlığı həqiqi yoxluq dərəcəsinə gəlmişdi. Demək olar ki, hə-nuz indi də bu haldadır.⁵⁶” M.Ə.Rəsulzadə bu dövrdə ölkə

---

⁵⁶ *Rəsulzadə M.Ə. Yerli məktəblər. Əsərləri, I c., B., 1992, s.225*

daxilində ana dilinin vəziyyətini təsvir etmişdir. Belə vəziyyətdən çıxmaq üçün müxtəlif təkliflər verilmişdir. Azərbaycan dilində kadrların yoxluğu, eləcə də rus dilində ziyalıların çoxluğu nəzərə alınaraq kargüzarlıq işlərinin rus dilində aparılması təklif edilmişdir. Bu təkliflərə qarşı çıxaraq M.Ə.Rəsulzadə rus dilinin tədrisinə üstünlük verilməsini yanlış yol hesab edərək yazırdı: “Yerli dilə əhəmiyyət verilməsindən bir nişan qalmamışdır. “Mənən və maddən əhaliyə köməkçi olmaq və gələcək məişətlərində rəhbər olmaq üçün” ana dilinə həftədə 6-ca saat veriliyor. “Rus milləti ilə tanış olub birləşmək üçün” rus dilinə tamam iki dəfə artıq olaraq həftədə 12 saat veriliyor. Böylə proqramın nə dərəcədə mənfəətsiz və kifayətsiz olduğu hər kəsə məlum olduğu kimi görünüyür ki, məkatib müdiriyyətinə belə sabitdir.”⁵⁷

Məmməd Əmin Rəsulzadə ana dilinin inkişafında tədrisin mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. Bu nəzərə alınaraq tədris prosesində milli dillərə verilən saatların artırılması, milli kadrların yetişdirilməsi və dövlət dilinin qəbul olunmasında bu prosesə xüsusi diqqət verilmişdir. Dumada milli dillər və onlara verilən tələblər müzakirə olunmuşdur. Dövlət Dumasının Maarif Komissiyasında dillərin tədrisi məsələsində hansı dilə üstünlük verilməsində mövqelər müxtəlif olmuşdur. Müzakirələr zamanı dumada əksəriyyət təşkil edən oktyabristlər ölkənin ayrı-ayrı əyalətlərində tədrisin milli dildə eləmək olar, bəzi əyalətlərdə isə eləmək olmaz ifa-

---

⁵⁷ *Rəsulzadə M.Ə.* İbtidai yerli məktəblər, Əsərləri, I c., B.,1992, s.254

dəsi fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Bu fikri tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, “Oktyabrist olan fon Anrep bu məsələ barəsində doklad etdikdə deyir ki, “əhalisinin çox hissəsi yerli əhalidən ibarət olan əyalətlərdə eləmək olar ki (M.Ə.Rəsulzadənin - müəllif), tədris milli ana dilində olsun... “Eləmək olar ki sözünün “lazımdır ki, sözünə təbdil olunmasına israr etdikdə fon Anrep bilirmisiniz nə bəyanat veriyor? O deyir ki, “bu məsələni şərtsiz qoymaq olmaz, zira öylə əyalətlər var ki, oralarda bəzi əhvali-xüsusi və mülahizati-dövləti səbəbiylə ana dilini tətbiq etmək olmaz!..

Əlbəttə bu yanlış fikir müstəqil dövlətçilikdə ana dilinin inkişafının qarşısını alırdı. Tədrisdə ana dilinin rolunu xüsusi qeyd edən H.Əliyev çıxışlarında qeyd edirdi ki, “həmin ağır şəraitdə Azərbaycan Demokratik Respublikası qısa bir müddətdə böyük işlər görmüş və Azərbaycanın gələcəkdə də müstəqil olması üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının hüduqları müəyyən olunmuş, Azərbaycan dövlətçiliyinin atributları qəbul olunmuşdur. Azərbaycanın gerbi və digər atributları, Azərbaycan dövlətinin bu gün bu salonda səslənən əzəmətli himni də məhz o vaxt, o şəraitdə yaranmışdır. Dövlətçilik sahəsində bir çox işlər görülmüş, Azərbaycan dilinin – ana dilinin tətbiq olunması, mədəniyyətimizin bir çox sahələrində, təhsil sahəsində tədbirlər görülməsi, iqtisadiyyat sahəsində müəyyən addımlar atılması ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətini əks etdirən faktlardır.”⁵⁸

---

⁵⁸ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, səh.5

Qeyd olunduğu kimi, bu dövrdə bütün sahələrlə bağlı mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin inkişafı, işləkliyinin təmin olunması üçün ana dilinin tətbiq sahələrinə önəm verilmişdir. Ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi əsas məsələ kimi müzakirə olunmuşdur. Demək olar ki, AXC-nin rəhbərlərinin əksəriyyəti Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini yaradanların özləri idilər. Buna görə də dövlətçiliyin bərqərar olmasında verilən ilk qərarlardan biri də dövlət dili haqqında qərar olmuşdur. 1918-ci il iyunun 27-də AXC hökuməti dövlət dili haqqında qərar verdi. Yenicə yaranan müstəqil Azərbaycan Respublikası fəaliyyətinin elə ilk günlərində dövlət dili haqqında qərarın 28-ci maddəsində yazılırdı: *“Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair” vəzifələri başında duranlar bu lisani bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin*”. Verilən bu qərar Azərbaycan dövlətçiliyində dövlət dili haqqında ilk rəsmi tarixi sənəd idi . Bu tarixi sənəd AXC Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski tərəfindən imzalanmışdır. Yeni qurulan müstəqil dövlətdə dil dövlətçiliyin əsas atributlarından hesab edilmiş və bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə dil siyasəti dövlətçiliyin qurulmasında diqqət yetirilən əsas məsələlərdən olmuşdur. Ona görə də AXC hökumətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı, yəni o zaman türk dili adı ilə adlanan Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmuşdur. Bu tarixi hadisə sonrakı dövrlərdə dövlətçilik tarixində Azərbaycan dilinin inkişafında yeni

səhifənin başlanğıcını qoydu. Cümhuriyyətin qurulması və dil ilə bağlı olaraq qısa müddət ərzində verilən qərar, eləcə də görülmən tədbirlər xalqımızın tarixi dövlətçiliyində əhəmiyyətli izlər buraxmışdır. Bu fakt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin dövlət dilinə mühüm diqqətini əks etdirir.

Fərmanda türk dili (Azərbaycan dili) dövlət dili olmalıdır tələbi ilə yanaşı o da qeyd edilir ki, vəzifə başında olan şəxslərin hamısı bu dövlət dilini bilməlidir. Bu gerçəklik idi, çünki o zaman Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyəti ana dilində təhsil almamışdır. Ona görə də dövlət dilini- ana dilini ədəbi dil səviyyəsində mükəmməl bilmirdilər. Bu nəzərə alınaraq fərmanda qeyd edilirdi ki, idarəçilikdə rusçanın işlənməsi müvəqqətidir. Azərbaycan dilini ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duranlar dövlət dilini lazımı səviyyədə öyrənənədək paralel şəkildə müvəqqəti olaraq istifadə edə bilər. Dövlət dili haqqında qərara əsasən, hökumət müəsisələrində rus dilinin də işlənməsinə icazə verildi. Bu qərarın verilməsində real şərait nəzərə alınmışdır. Real şəraitin nəzərə alınması, yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət idarələrində rus, yaxud rusdilli məmurların üstünlük təşkil etməsi nəzərə alınaraq yazılırdı ki, *“bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəsisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin.”*⁵⁹

---

⁵⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun, 1918-ci il tarixli qərarı; Dövləti lisanı türkçə qəbul edilərək, müvəqqəti hökuməti müəsisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında.

Bununla da o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu və qərardan göründüyü kimi rus dilindən istifadəyə müvəqqəti olaraq icazə verilirdi. Bu qərara görə ölkədə məhkəmə inzibati idarəçilik və başqa vəzifədə çalışanlar dövlət dili olan Azərbaycan dilini öyrənənədək, rus dilindən də istifadəyə yol verilirdi. Bu dövrdə daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir yazırdı ki, *“Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqdır”*. Bu real şəraitə uyğun olaraq idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlət dili haqqında qərar Hökumətin dövlətin atributlarından sayılan *“Milli bayraq haqqında”* 9 noyabr 1918-ci il tarixli qərarından altı ay əvvəl verilmişdir. Göründüyü kimi, AXC hökuməti və parlamentin ilk qərarı dövlət dili haqqında qərar olmuşdur. Bu fakt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin dövlət dili məsələsinə mühüm əhəmiyyət verdiyini aydın göstərir. AXC-nin proqramında ana dilinin inkişafına xüsusi diqqət verilirdi və qeyd edilirdi ki, ali və orta məktəblərdə təhsil Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq bütün idarə, dəftərxana, kargüzarlıq işləri, təhsil müəssisələri milliləşdirilməli, yəni azərbaycanlılaşdırılmalıdır. Bu sənəd dövlət dili

adlanan Azərbaycan dilinin inkişafında ilk rəsmi sənəd olmaqla yanaşı, milli dil siyasətinin mühümlüyünü təsdiq etdi. Bununla yanaşı dövlətçilikdə milli ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Yeni yaranan bu dövlət az vaxt içərisində öz hökumətlərini, parlamentlərini, dövlət atributlarını yaratmaq zərurəti qarşısında qaldılar. Həmin xoş qayğılardan biri də az vaxt ərzində dövlət dilini yaratmaq, formalaşdırmaq zərurəti idi. Bunun üçün də təhsilin mühüm sahə olduğu ön plana çəkilmiş, 28 avqust 1918-ci ildə ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verilmişdir. Azərbaycan tarixində ilk və həqiqətən demokratik dövlət olan Azərbaycan cümhuriyyəti bu məsələdə tam demokratik və müdrik mövqe tutdu: ana dilini bilən dövlət işçiləri yetişdirmək. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işlərin yarımçıq qalmasına səbəb oldu. H. Əliyev yazırdı: "Azərbaycanda 1918-ci ildə ilk demokratik respublika yaradıldı. Bu, şübhəsiz ki, tarixi bir hadisədir. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda son dövrlərdə gedən proseslərdə – həm mətbuatda, həm də ictimai-siyasi proseslərdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası böyük bir nailiyyət kimi qeyd olunub və onun gördüyü işlər yüksək qiymətləndirilibdir. Bu, təbii bir haldır, tariximizin böyük və parlaq bir mərhələsidir. Bu mərhələni biz layiqincə qiymətləndirməliyik və mən də bu gün sizin qarşınızda bunu bildirmək istəyirəm. Bəli, 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir. Belə bir demokratik dövlətin

mövcud olması və müəyyən qədər fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın sonrakı dövrlərinə təsir edibdir.”⁶⁰

Müstəqil dövlətin özülünü qoyan tarixi şəxsiyyətlər ulu öndər H.Əliyev tərəfindən yüksək şəkildə qiymətləndirilir: “Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə böyük və əlamətdar bir hadisə kimi daxil olub. Biz bu günü Respublika günü, Milli İstiqlal bayramı kimi qeyd edirik. Bu bayramı qeyd edərkən biz o zaman Azərbaycanın milli azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda, Azərbaycanda demokratik respublika yaranması uğrunda mübarizə aparanları, demokratik dövlətin təşkil olunmasında iştirak edənləri, onun rəhbərliyində fəaliyyət göstərənləri – Məmmədəmin Rəsulzadəni, Fətəli Xan Xoyskini, Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Nəsib bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayevi, Məmməd həsən Hacınskini və başqalarını böyük minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Onların parlaq həyatı, böyük fəaliyyəti və Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri heç vaxt unudulmayacaqdır.”⁶¹

Şərqdə ilk qurulan demokratik dövlətdə Cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bütün sferalarda milliləşmə siyasətinin əsası qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa vaxtda dil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər dilimizin inkişaf tarixində əhəmiyyətli rol oynadı. Azərbaycan Xalq

---

⁶⁰ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, II c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.153.

⁶¹ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, II c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.5.

Cümhuriyyətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarına əsasən tədris müəssisələrində təhsil ana dilində aparılmalı və dövlət dili olan türk dilinin tədrisi icbari surətdə həyat keçirilməli idi. Aparılan islahatların məntiqi davamı kimi 1918-ci il dekabrın 25-də ordu dilinin Azərbaycan dili olduğu barədə əmr verilmişdir. Təhsillə bağlı verilən qərarlar ana dilinin bu sahədə inkişafı ilə bağlı atılan ilk addımlardan oldu. Qərarın icrası bütün sahələrdə milliləşmənin inkişafına təkan verdi. Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasətində təhsilin rolu nəzərə alınmış, dövlət dili icbari qaydada tədris edilməsi qərarında öz əksini tapmışdır. Eləcə də ordu və Parlament dilinin dövlət dilində aparılması ölkədə dil quruculuğu prosesinin istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də müstəqil dövlətin Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi perspektivlər ölkədə aparılacaq dil siyasətinin özülünü qoydu.

2.2. XX ƏSRİN 20-60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Azərbaycanda sosialist inqilabının baş verməsi ictimai-siyasi həyatda mühüm dəyişikliklər yaratdı. Yeni qurulan Respublika xalqın hökuməti adı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanmış işləri davam etdirməyə başladı. Bu dövrü xarakterizə edən H.Əliyev dövlətin əsas qanunu hesab edilən konstitusiyaya haqqında deyirdi: “Konstitusiyaya tariximiz böyükdür. Azərbaycanın ilk konstitusiyası 1921-ci ildə qəbul olunubdur. 1920-ci ildə Azərbaycanda sosialist respublikası qurulandan sonra o vaxt respublikamız özünün ilk konstitusiyasını qəbul etmişdir. Ondan qabaq isə – 1919-cu ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranandan sonra konstitusiyaya aktı qəbul olunmuşdu. Ancaq o zaman konstitusiyaya qəbul edilməmişdi. Dedi-yim kimi, ilk konstitusiyaya 1921-ci ildə qəbul olundu. O vaxt Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası idi. Ancaq biz hələ İttifaqa daxil deyildik.”⁶² Ulu öndər dövlət dilinin Konstitusiyada qəbul edilməsini, öz əksini tapmasını önə çəkmişdir. Dil quruculuğunun Konstitusiyaya ilə tənzimlənməsi dil siyasətinin həyata keçirilməsində hüquqi akt kimi qəbul olunmuşdur. Sovet hö-

---

⁶² *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.423.

kumətinin qurulması dil quruculuğu prosesinin həyata keçirilməsi prosesinə də təsir etdi. Heydər Əliyev çıxışında deyirdi: “ 1922-ci ilin dekabrında Sovetlər İttifaqı yarandı və Azərbaycan Respublikası da Sovetlər İttifaqının tərkibinə daxil oldu. Bundan sonra Sovetlər İttifaqının konstitusiyası qəbul edildi. Həmin konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycanın 1921-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında müəyyən dəyişikliklər aparıldı. Ancaq yeni konstitusiya qəbul edilmədi. Azərbaycan Respublikası həmin konstitusiya ilə Sovetlər İttifaqının tərkibində yaşadı.”⁶³

Sovet İttifaqının yaranması ilə müttəfiq respublikalarda milli dilin inkişaf etdirilməsi istiqamətində geniş müzakirələr aparılmışdır. Bu müzakirələrin əsasını dövlət dilinin milli dil kimi inkişafının təminatının yaranması idi. Azərbaycan Sovet hökuməti qarşısında ən mürəkkəb məsələ dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq edilməsi istiqamətində məsələsi dururdu. Bu məsələlərin həlli istiqamətində mühüm işlər aparılırdı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1921-ci il fevralın 8-də dövlət idarələrində kargüzarlıq işlərinin aparılması haqqında belə bir əmr verdi: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması, respublikada inzibati-təsərrüfat

---

⁶³ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.423.

quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər.”⁶⁴

Dövlətçiliyin inkişafında dil məsələsinin mühüm rolunu nəzərə alan N.Nərimanov və həmin komissarlığın başçısı B.Bünyadzadə tərəfindən imzalanan bu əmr ana dilinin inkişafına zəmin yaratdı. Konkret olaraq üç ay ərzində dövlət idarələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasının tətbiq edilməsinə mühüm əhəmiyyət verən N.Nərimanov yazırdı: “Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üçaylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək üçün lazım olan qədər savadlı adamlarımız yoxdur. Bu-

---

⁶⁴ О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК УП Азербайджана от 24 июля 1956 г., ГАППОДАР, Ф.1.

na görə də, hər bir ziyalının borcu - bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır. İndi yoldaşlarımızın çoxu buradan gedirlər. Biz onların ətəyindən yapışıb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır.”⁶⁵

Ölkədə savadlı kadrların hazırlanmasında ana dilinin imkanlarının genişləndirilməsi üçün dövlət dilində kargüzarlığın aparılması və onun funksionallığının təmin edilməsi hüquqi cəhətdən təmin edilmişdir. N.Nərimanov bu əmri bir dövlət sənədi hesab edərək yazırdı: “*Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzərinə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına təmmilə malik olmalıdır.*”⁶⁶ Verilən bu əmr Konstitusiyada öz təsdiqini tapmaqla hüquqi cəhətdən tənzimlənməli idi. Lakin 1921-ci il mayın 19-da çağırılan Ümumazərbaycan Şuralar qurultayının Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin qanuni-əsisində bu qanun (konstitusiyasını) öz təsdiqini tapmadı. Çünki qanuni-əsisdə dövlət dili haqqında maddə yox idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi 1921-ci il konstitusiyasında göstərilməsi qeyri-mümkün idi.

Sovet İttifaqında rəhbərlik edən bolşeviklər hər cəhdlə milli dillərin inkişafının qarşısını almaq üçün

---

⁶⁵ Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27 апреля, 1921), Изб. Пр., т.2. Б., 1989, стр. 469.

⁶⁶ Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab. “Kommunist” qəzeti, 18 iyun, 1922.

strateji məsələlər ortaya qoyurdular. İttifaqa daxil olan ölkələrdə milli dillərin inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunurdu. İ.Stalin milli dil məsələsində ziddiyyətli fikirlər irəli sürərək yazırdı: “Nə məhkəmə işində, nə də məktəbdə heç bir məcburi “dövlət” dili olmayacaqdır! Hər vilayət öz əhalisinin tərkibinə uyğun gələn bir və ya bir neçə dil seçir, həm də istər azlıqda qalan, istərsə çoxluq təşkil edən millətlərin bütün ictimai və siyasi orqanlarda dil cəhətdən tam hüquq bərabərliyi gözlənilir.”⁶⁷

Sovet İttifaqına daxil olan Respublikalarda dövlət dili məsələsinə belə münasibət “dil cəhətdən tam hüquq bərabərliyi gözlənilir” konsepsiyası əslində dillərin inkişafının qarşısını alırdı. Bu konsepsiyanı irəli sürən və Azərbaycanın Sovet Respublikasının ilk konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməməsi kommunist ideologiyasının burjua xarakterini ortaya qoydu. Bu dillərin inkişafı ilə bağlı kommunist ideologiyasının məntiqi nəticəsi idi.

1922-ci ilin sonunda milli dil məsələləri ilə bağlı mübahisəli fikirlər irəli sürülürdü. Bu fikirlərin müxtəlif şəkildə şərh olunması respublikalarda mübahisələrə səbəb olurdu. Buna görə də ZSFSR yarandıqdan sonra ayrı-ayrı respublikalarda dil məsələsi ilə Zaqafqaziyanın dövlət orqanları məşğul olmuşdur.

---

⁶⁷ *Stalin İ.V.* “Pravda” qəzetinin müxbiri ilə müsahibə (aprel 1918-ci il). – Əsərləri, IV cild, B.1947. səh. 79.

1922-ci il iyun ayında (28-30 iyun) Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sessiyasında milli dil məsələsi və onun qurulması yolları haqqında qanun qəbul edilmisdir. Ş.Z.Eliavanın “Zaqfederasiya quruculuğunda milli məqam” məruzəsində dil siyasətinin aparılması yolları müəyyənləşdirilmişdir. Məruzədə dövlətlərdə milli dilin inkişafı, milli kadrların hazırlanması əsas məsələ kimi təhlil olunmuşdur. Bundan irəli gələn dil məsələsi xarakterizə edilərək deyilirdi ki, “Dövlət orqanlarının milli ünsürlərdən təşkil olunmasında qarşılaşdığımız nöqsanlar onunla izah edilə bilər ki, quruculuq işini Sovet hakimiyyəti uğrunda və millətçi əhvalruhiyyəli ünsürlərlə mübarizə zamanında aparmaq lazım gəlirdi. İndi, mübarizənin başa çatdığı bir vaxtda işin bu cəhətini də qaydaya salmaq lazımdır. Prinsip əvvəlki olaraq qalır: dövlət quruculuğunun təməlini milli kütlələr təşkil edir.”⁶⁸

Dövlət quruculuğunda milli kütlənin əsas götürülməsi Azərbaycan Respublikasında milli dilin inkişafına yeni istiqamət verdi. N.Nərimanovun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda apardığı mübarizə ardıcıl və prinsipial səciyyə daşıyırdı. Ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi şərait nəzərə alınaraq ana dilinin qorunması istiqamətində

---

⁶⁸ Национальный момент в строительстве Закавказья. Газетный отчет доклада председателя СНК Грузии Элиавы П.З. на 2-й сессии Зак.ЦИК-а (28-30 июня, 1923г.), Газета «Заря Востока», 1 июля, 1923.

mühüm işlər aparılmışdır. Ana dilini elm dili etmək istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Tədris prosesində baş verən çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün dərslilər yazılmışdır. Obyektiv və subyektiv amillərin doğurduğu maneələr aradan qaldırılmışdır. Əlifba Komitəsinin yaradılması, Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası nəzdində İstilah Komissiyasının yaradılması, xalqın mariflənməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Nəriman Nərimanov “Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub”unda müəllimlərə yazırdı: “... *Dilimizi lüzumsuz qeyrisinin lisanının təsiri altında saxlamaq bütün işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə dilimizi müstəqil bir şəkə salmaq üçün ən çox siz müəllimlərə ümid bağlayıb, məktəbi bitirməyinizi yenə də səmim-qəlbədən təbrik edirəm.*”⁶⁹

Görkəmli ziyalı dilimizin saflığı keşiyində durmağı müəllimlərə tövsiyə edirdi. 1924-cü il iyunun 27-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Zaq.MİK ikinci sessiyasının “Dil haqqında bəyannamə” qəbul edildi. Qeyd edilirdi ki, “Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında” dekret qəbul edilsin. Dekretin birinci maddəsində yazılırdı ki, “Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dilidir.”⁷⁰ Lakin sonrakı maddələrdə verilən

---

⁶⁹ Məmmədov M. Nəriman Nərimanov və ana dili. B., 1971, səh.54.

⁷⁰ Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyəti-

müddəalar dillərin tətbiqinə imkan vermirdi. Dekretdə dövlət dili ilə azlıq təşkil edən dillər arasında qoyulan problemlər ziddiyyət təşkil edirdi. Elə mürəkkəb mexanizmi nəzərdə tutulurdu ki, bu türk dilinin (Azərbaycan dilinin) dövlət dili kimi işlədilməsini, eləcə də onun funksionallaşmasını məhdudlaşdırırdı. Buna görə də dekretin icrasını qeyri-mümkün edirdi. Bu dövrdə verilən dekretlər, qəbul edilən qərarlar Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi funksionallaşmasına tam imkan verməsə də işləkliyinə şərait yaratdı. Beləliklə, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmri ilə başlanan dövlətçilik fəaliyyəti 27 iyun 1924-cü il tarixli dekretlə sona çatdı.

Dövlət dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan siyasət milli dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin inkişafını hüquqi cəhətdən təminat verməsə də anadilli mükəmməl təhsil sisteminin yaranmasına istiqamət vermişdir. Milli dilin tətbiqi təhsili, elmi dili inkişaf etdirmişdir. Bununla yanaşı dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsi ilə bağlı dövlət sənədləri qəbul edilsə də, kargüzarlıq işlərinin rus dilində aparılması getdikcə üstünlük təşkil etmişdir. Bu məsələlər ziyalılar tərəfindən tənqid edilir, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Ona görə də 1927-ci il martın 26-

---

yətinin və azadlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında. Sovetlərin Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti – Azərbaycan SSR hökumətin qərarları. I cild, B., 1960, səh.37.

da Ümumazərbaycan V Şuralar qurultayı tərəfindən təsdiq edilmiş Konstitusiyada dil məsələsini tənzim edən bənd (15-ci maddənin ikinci hissəsi) daxil edilmişdi. *“Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti daxilindəki bütün vətəndaşlara qurultay, məhkəmə, idarə və ictimai həyatda öz ana dillərindən azad bir surətdə istifadə etmək hüququ verilir. Əqəliyyətdə (azlıqda) qalan millətlərə məktəblərində öz ana dillərində oxumaq haqqı təmin edilir.”*⁷¹

Bu bənd ana dilinin dövlət dili kimi inkişafına və onun tətbiq olunmasına imkan verirdi. Heydər Əliyev sonralar Azərbaycan dövlətçiliyində dil haqqında qaldırılan bu məsələləri yüksək qiymətləndirmişdir.

1937-ci ildə Sovet Konstitusiyasının layihəsi hazırlanmışdır. Hazırlanan layihədə milli dilin qorunması önə çəkilmiş və müttəfiq respublikalarının dövlət dili daxil edilmişdir. Layihənin 20-ci maddəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin türk dili olduğu qeyd edilmiş və Fövqəladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına bu cür təqdim olunmuşdu. Azərbaycan Sovet rəhbərliyi dövlət dilinin qəbul edilməsini Sovet konstitusiyasını qəbul edən 8-ci Fövqəladə Sovetlər qurultayında təkidlə tələb etmişdir. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi Moskvadan qayıdıandan sonra yeni müzakirələr keçirilmiş və həmin maddə layihədən çıxarılmışdır. Moskvanın Fövqəladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının təsdiq

---

⁷¹ Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Qanun əsasisi. B., 1926, səh.6

etdiyi qanunda dil haqqında maddə qeyd edilməmişdir. Fövqəladə 9-cu Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə olmadan təsdiq edilmişdi.

Xalq öz ana dilinin qorunması istiqamətində işlər aparılsa da rejim buna imkan verməmişdir. Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycan xalqı həmin dövrdə mövcud şəraitə uyğunlaşsa da, eyni zamanda onun qəlbində tam müstəqillik, milli azadlıq hissləri yaşamışdır. Keçmişdə olduğu kimi, bu dövrdə də həmin hisslər xalqımızı heç vaxt tərk etməmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan xalqı Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi dahilər yetirmiş və onlar da azadlıq hissləri ilə yaşayıb-yaratmışlar. Sonrakı dövrlərdə, Azərbaycan çar Rusiyasının tərkibində, onun əsarəti altında olarkən də ölkənin mütəfəkkir adamları, qabaqcıl siyasi xadimləri, yazıçı və şairləri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani, Üzeyir Hacıbəyov kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında da milli azadlıq hissləri öz əksini tapmışdır. Yəni siyasi rejimdən, kiminsə əsarəti altında yaşamasından asılı olmayaraq, xalqımız həmişə milli azadlığa, istiqlala can atmışdır.”⁷²

Azərbaycan Sovet Respublikasında dövlət dili məsələsi 50-ci illərdə ziyalılar və rəhbərlik tərəfindən yenidən tələb edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Soveti

---

⁷² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, səh.7.

Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimov 1956-cı ildə Azərbaycan dilinin Konstitusiyada dövlət dili kimi öz əksini tapması haqqında dövlət idarələri qarşısında məsələ qaldırmışdır. Sonralar hazırlanan Qanununun təşəbbüskarı Mirzə İbrahimov idi.

Bununla bağlı 25 avqust 1956-cı ildə Kommunist qəzetində M. İbrahimov “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsində yazırdı: “Böyük Oktyabr sosialist inqilabı millətlərin bərabərliyini, milli mədəniyyətlərin və dillərin azad inkişafını müqəddəs bir şüar kimi elan etmişdir. İnqilabın dahi rəhbəri V.İ.Lenin dönə-dönə göstərdi ki, həqiqi proletar beynəlmiləlçiliyi ancaq bütün böyük və kiçik millətlərin həqiqi bərabərliyi əsasında yarana bilər. Hər hansı şəkildə olursa - olsun milli zülm, milli təzyiq ümumiyyətlə vəhşi bir hərəkətdir, insaniyyətə ziddir, əslində bütün bəşəriyyətin səadətini, əmin-amanlığını təşkil edən xalqlar qardaşlığı idealına qarşı çevrilir, bu idealın həyata keçirilməsinə min əngəl törədir. Çünki hakim millətin, “böyük” millətin məzlum millətə, “kiçik” millətə göstərdiyi hər hansı təzyiq ancaq nifrət və nifaq duyğuları oyadır, əzilən milləti tarixi intiqam saatını gözləməyə məcbur edir”⁷³. Qeyd edirdi ki, imperialist dövlətlər tarixin bütün dönəmlərində xalqlara müstəmləkə kimi baxmış və milli zülmü gücləndirmişlər. Bu xalqların milli dəyərlər-

---

⁷³ M. İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində, “Kommunist” qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.

lərini, onların dilini, milli adətlərini təzyiq altında saxlayaraq yox etməyə çalışmışlar. Lakin təzyiq yüksəldikcə milli azadlıq uğrunda mübarizə güclənmişdir. Bununla da xalqlar arasında bərabərliyin sosializmin əsas ideyalarından biri hesab edilməsi, lakin onun tətbiqi məsələlərinin gecikdirilməsi tənqid olunmuşdur. Müxtəlif Sovet xalqları və millətlər arasında dostluq əlaqələrinin genişlənməsi yolları məqalədə geniş xarakterizə edilmişdir. Müəllif yazırdı: “Təzyiq altında olan millətlə təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişi gözəl sözlər belə burada kömək etmir. Məlumdur ki, ingilis imperialistləri öz Britaniya imperiyasını “Britaniya millətlər birliyi” adlandırırlar. Lakin bu “birliyin” imperialist mahiyyəti aydındır. Xüsusi qeyd olunurdu ki, milli üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulmuşdur. Buna görə də, “birlik” daxilində mübarizə qurtarmır, soyumur, əksinə getdikcə qızışır və qızışacaqdır. Yalnız təzyiq altında olan bütün xalqlar tam milli azadlıq əldə etdikdə bu mübarizə qurtara bilər, bütün xalqlar arasında həqiqi birlik və dostluq yaranar. Çünki həqiqi dostluq yalnız sözdə yox, real həyatda mövcud olan bərabərliyə əsaslanır.”⁷⁴ Mirzə İbrahimov bu siyasətin çar Rusiyası tərəfindən aparıldığını və tədricən iflasa uğramasının səbəblərini göstərirdi. Bu siyasəti tənqid edərək yazırdı

---

⁷⁴ M. İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində, “Kommunist” qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.

ki, çarizm qeyri-rus xalqların milli dəyərlərini əzir, “ruslaşdırmaq” siyasəti aparırdı. Rusiyaya daxil olan azsaylı xalqların dilini yox etməklə onları imperiyanın daxilində “əritmək” məqsədi çarizmin əsas siyasəti idi. Çarizm bu bədnam siyasəti imperiyanı dağıtdı və bundan dərs alınmalıdır. Müəllif V.İ. Lenin tərəfindən irəli sürülən milli siyasətin bütün sovet respublikalarının çiçəklənməsini təmin etməsini qeyd edərək yazırdı: “Milli mədəniyyət, maarif və elm isə insanı heyran buraxacaq bir sürətlə artmışdır. Qoyulan bu siyasətdən çıxış edərək əldə edilən nailiyyətlər qeyd edilir. Bütün respublikalarda yeddiillik təhsil həyata keçirilmiş, minlərlə ümumi təhsil məktəbi və texnikum açılmışdır. Sovet İttifaqında öz ana dilində müxtəlif ali məktəbləri olmayan bir respublika yoxdur. Hazırda yalnız Sovet Azərbaycanında 14 ali məktəb, Elmlər Akademiyası və sair vardır. Respublikamızda Sovet hakimiyyəti illərində ali və orta təhsil almış müxtəlif sahə mütəxəssislərinin sayı on minləri aşır ki, bunların da böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardır. İndi sənaye, kənd təsərrüfatı və elmin bütün sahələri yüksək ixtisaslı milli kadrlarla təmin olunmuşdur. Əlbəttə, bu yüksəlişdə, bu misilsiz mədəni tərəqqi və milli intibah prosesində biz də im rus xalqının köməyini hiss etmişik və ona minnətdarıq. Bütün bunların nəticəsində indi xalqlar arasındakı köhnə etimadsızlıqdan əlamət qalmamışdı.”⁷⁵

---

⁷⁵ M. İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində, “Kommunist” qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.

Görkəmli ictimai xadim əldə edilən nailiyyətləri, xalqların inkişafını sadalamaqla xalqlar dostluğu ideologiyasının üstünlüklərini açıb göstərirdi. Aparılan işlərin davam etdirilməsini əsaslandırırırdı. Yazırdı ki, “Sovet hakimiyyəti illərində qazandıığımız ən böyük qələbələrdən biri də milli dillərin və o cümlədən Azərbaycan dilinin yüksək dərəcədə inkişaf etməsidir. Azərbaycan dili qədim dillərdəndir. Yüz illər ərzində xalqımız bu dildə gözəl sənət və elmi əsərlər yaratmışdır. Koroğlu dastanı, Füzuli və Vaqifin ölməz şerləri bu dildə yaranıb, bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Təbiidir ki, hər bir xalq kimi, Azərbaycan xalqı da öz dilini sevir. Xarici işğalçıların hücumundan onu qoruyaraq saxlamışdır. Böyük dövlətlər və imperiyalar arasında yaşamış kiçik bir xalq üçün bu çox da asan məsələ deyildi. Monqol işğalçıları, Türkiyə sultanları, İran istibdadı və çarizm uzun zaman Azərbaycan xalqına ana dilini unutdurmağa səy etmişlər. Lakin xalqın nifrətindən başqa bir şey qazana bilməmişlər. Onlar bir də onu əldə etmişlər ki, dövlət idarələrindən bu dili qovub çıxarmışlar.”

Onu da qeyd edir ki, yalnız sovet dövründə Azərbaycan xalqı dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ aldı. Çünki Azərbaycan xalqı milli istiqlaliyyət qazanaraq öz milli dövlətini - Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını yaratdı. Dil yalnız məişətdə, ədəbiyyat və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən

dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi. Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəsüflə demək lazımdır ki, son on beş - iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir.”⁷⁶ Bununla da ölkədə Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranması, hətta vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə ana dilində cavab verməyən bürokratlar tənqid edilirdi. Bütün partiya və sovet təşkilatlarını, bütün vətəndaşları belə bürokratlara qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Xüsusilə, Maliyyə Nazirliyi sistemində idarənin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirənlər tənqid edilirdi. Qeyd edilirdi ki, sovet ictimai quruluşunun əsas ideologiyası milli mədəniyyətləri və milli dilləri inkişaf etdirməklə xalqlarımızın qardaşlıq ailəsini daha da möhkəmləndirməkdir. Bu baxımdan dövlət idarələrində işlərin Azərbaycan dilində aparılması təmin olunmalıdır. Müəllif ölkədə kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılmasını əsaslandıraraq yazırdı: “Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin Azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamımızın vətəndaşlıq borcudur.”⁷⁷

---

⁷⁶ M. İbrahimov. Azərbaycan dili dövlət idarələrində, “Kommunist” qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.

⁷⁷ M. İbrahimov. “Kommunist” qəzeti, 28 Oktyabr 1956-cı il.

M.İbrahimovun bu məqaləsindən sonra Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsi geniş müzakirə olunmuş və qərar layihəsi hazırlanmışdır. M. İbrahimov yazırdı: “Respublikanın dövlət dili haqqında AKP MK bürosunun qərar layihəsini müzakirənizə təqdim edirəm. Konstitusiyaya ediləcək əlavəni Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bu il avqustun 15-də çağırılan sessiyasının müzakirəsinə verməyi məsləhət görürəm.”⁷⁸ Layihənin hazırlanmasından sonra iyulun 24-də Azərbaycan KP MK bürosu “Azərbaycan SSR konstitusiyasına dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında” qərar qəbul edir və avqustun 3-də qərardan çıxarış Ali Sovetin Rəyasət Heyətinə göndərilir.⁷⁹ Sessiya nəzərdə tutulduğu kimi avqustun 15-də yox, 21-də çağırılır və “Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR-in Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında qanun” qəbul edilir.⁸⁰

Həmin qanunla Azərbaycan SSR Konstitusiyasının XIII fəslə *“Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt”* adlandı-

---

⁷⁸ Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M.İbrahimovun Azərbaycan KP MK-ya 20 iyul 1956-cı il tarixli məktubu. ARSPİHDA, f.1., s.43, i.87, v.

⁷⁹ О дополнении Конституции Азербайджанской ССР статье о государственном языке Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 24 июля 1956 г. ГАППОДАР. Ф.1., о.43, д.87, с.113.

⁸⁰ Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında 21 avqust 1956-cı il tarixli qanun. Stenoqrafik hesabat. B., 1956. s.147.

*rı olaraq, ona 151-ci maddə əlavə olundu: "Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir."*⁸¹

Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dilinin ayrıca maddə ilə verilməsi Azərbaycan dilinin hüquqi müstəvidə inkişafına təminat yaratdı. Ali Sovetin Rəyasət Heyəti Konstitusiya maddəsinin həyata keçirilməsinə xüsusi nəzarət edirdi. Xüsusilə, ölkədə fəaliyyət göstərən Mədəniyyət Nazirliyində, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində, Maliyyə Nazirliyində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılmasına nəzarət edilirdi. Ana dilinin dövlət idarələrində, tədris müəssisələrində tətbiqi uğurla həyata keçirilirdi. Ali Sovetin Rəyasət Heyətində bütün kargüzarlıq işləri ana dilində aparılırdı. Azərbaycan dilinin milli varlıq kimi inkişaf etdirilməsi onun siyasi nüfuzunu artırmışdır. Lakin dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin inkişafı Sovet İttifaqını narahat edirdi. Ona görə də bu qanunun layihəsini hazırlayan Mirzə İbrahimov ciddi tənqid olunaraq vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiqi ilə əlaqə-

---

⁸¹ Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında 21 avqust 1956-cı il tarixli qanun. Dördüncü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Üçüncü sessiya (20-21 avqust 1956-cı il). Stenoqrafik hesabat. B., 1956. s.147.

dar məsələlər 1958-ci il yanvarın 23-də M.İbrahimov məcburən öz xahişi ilə vəzifəsindən azad edildiyi vaxtdək fəal surətdə davam etdirilmişdi. Sonralar isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri V.Axundovun məruzəsində göstərilirdi ki, “1956-cı ilin avqustunda respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sabiq sədri İbrahimov yoldaşın təşəbbüsü və Azərbaycan KP MK bürosunun razılığı və təqdiri ilə” qəbul edilmiş dövlət dili haqqında qanun “millətçilik əhval-ruhiyyəsinin canlanmasına, partiyanın milli siyasətinin təhrifinə gətirib çıxartdı və müxtəlif demaqoq və millətçi ünsürlər milli ehtirasları qızıqdırmaq və alovlandırmaq üçün, xüsusilə ziyalıların bir hissəsi və tələbə gənclər arasında bunu etmək üçün bu məsələdən istifadə etdilər.”⁸²

Məruzə ətrafında müzakirələrdə edilən çıxışlarda M.İbrahimova qarşı ciddi ittihamlar irəli sürülmüşdür. Qeyd edilirdi ki, “Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının məktəblərində rus, Azərbaycan, habelə xarici dillərin öyrənilməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdan ötrü tədbirlər hazırlayıb həyata keçirsin.”⁸³ Bununla da, əslində

---

⁸² О состоянии дел в партийной организации республики, о серьезных недостатках в работе бюро серьезных недостатках в работе бюро ЦК КП Азербайджана и первого секретеря т.Мустафаева. Стенограмма заседаний IX пленума ЦК КП Азербайджана (7-9 июля, 1959 г.). ГАППОДАР, ф.1, о.46, д.26. стр.15-16.

⁸³ Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında 26 noyabr 1959-cu il tarixli qanun. (25-26 noyabr, 1959-cu il), Stenoqrafik hesabat, B., 1960, səh.181.

təhsildə rus dilinin əslində məcburi öyrənilməsi təsbit olundu. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiq edilməsinin qarşısı alınsa da Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə saxlanıldı. 1991-ci ildə M.İbrahimov demişdir: “Hər halda, Çingiz Aytmatovun yana-yana göstərdiyi hadisə - Qırğızıstanda (özü də yalnız orda yox) qırğız dilinin başına gələnlər Azərbaycan dilindən yan ötdü. İndi qırğız dili kimi Azərbaycan dilini də əcəl girləmir.”⁸⁴

Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra onun əhəmiyyətinin azaldılmasına cəhdlər olsa da, beynəlmiləçilik mövqeyindən kəskin tənqid edilsə də Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutmasında mühüm rol oynamışdır. 1956-cı ildə qəbul edilmiş qanun milli şüurun dirçəlməsində böyük rol oynadı və sonrakı illərdə də Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması üçün təməl oldu.

---

⁸⁴ *İbrahimov M.Ə.* Azərbaycan dili – hikmət xəzinəsi. B., 1991, səh.125.

2.3. XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİKDƏ DİL SİYASƏTİ

Dövlət dili anlayışına sosial-lingvistik hadisə kimi yanaşılması nəticəsində onun funksionallaşma imkanları genişlənilir. Siyasi lider H. Əliyev dövlətə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə dilə sosial-lingvistik hadisə kimi yanaşaraq ana dilinin işləklilik qazanmasına, dövlət dili kimi mövqeyinin yüksəlməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Azərbaycan dilinin 60-80-ci illərdə dövlət dili kimi inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Dil siyasəti, dil quruculuğu sahəsində dahi liderin rəhbərliyi ilə mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Ulu öndər fəaliyyətinin ilk illərində Azərbaycan dilinin inkişafına özünəməxsus novatorluqla yanaşmışdır. Bu illərdə respublikanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatı ilə yanaşı dövlət dilinə mövqeyi də fərqli olmuşdur. Respublikanın milli-ictimai maraqları əsas götürülərək özünəməxsus dil siyasəti apararaq ana dilini müstəqil dövlət dili kimi inkişaf etdirmişdir. Bu o dövr idi ki, respublikada dövlət –idarəçilik işləri rus dilində aparılırdı. V. Əliyev yazır: “H.Əliyevə qədər Azərbaycan dilini elmi əsaslarla, əyani təbliğ edən ikinci şəxs təsəvvür etmək çox çətindir. O hər bir auditoriyanın dilini, səviyyəsini məharətlə müəyyənləşdirir, nitqini bu istiqamətdə qururdu. Hələ ruslaşdırma siyasətinin güclü olduğu 60-80-ci illərdə belə, Azərbaycan dilini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək onun həyat amalı olmuşdur.”⁸⁵

---

⁸⁵ V.Əliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003, səh.13

Ana dilinin inkişafında dil quruculuğu prosesinin, ölkədə aparılan sənədləşmə işlərinin rolu bu iş üçün xüsusilə əlverişli olması əsaslandırıldı. Respublikada dövlətlə xalq arasında mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan dilinin imkanları genişləndirildi.

Lakin rus dilinin istifadə mövqeyinin güclü olması bu işlərə mane olurdu. Dövlət-idarəçilik sahəsində bütün işlərin rus dilində aparılması, xüsusilə Azərbaycan KP-nin qurultayları, MK-nın plenumlarının ənənə olaraq rus dilində aparılması Azərbaycan dilinin inkişafına imkan vermirdi. XX əsrin 20-ci illərindən Sovetlər birliyinə daxil olan müxtəlif müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda yürüdülməyən dil siyasəti dillərin inkişafına mənfi təsir edirdi. SSRİ-nin müxtəlif müttəfiq respublikalarında, o cümlədən də Azərbaycanda aparılan dil siyasətinin mahiyyəti dahi rəhbəri narahat etmişdir. Moskvanın ruslaşdırma siyasəti Azərbaycan dilini dövlətçilikdə, inzibati-idarə sistemində işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırırdı. H.Əliyev bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilinin incəliklərini mənimsəmiş və dilin daşdığı psixoloji gücü, mənəvi enerjini yüksək qiymətləndirmiş, dilin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə xüsusi diqqət vermiş, bütün bunları elmi faktlarla əsaslandırmışdır. Azərbaycan dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti olan xalqın milli sərəvəti kimi dəyərləndirilərək dövlət dili kimi inkişaf konturları verilmişdir.

Sovet dövləti yerli dillərin inkişafının qarşısını almaq üçün proletariat diktaturası vəzifələrini yerinə yetirərək ümumxalq dövlətin yaranma konsepsiyasını aparmışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikalarda sosializm cəmiyyəti qurulması prinsipindən çıxış edərək əsl demokratik dövlət bərqərar olmuşdu. Sənayenin, iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Lakin millətçilik adı altında respublikalarda milli dilin dövlət dili kimi inkişafının qarşısı alınır. Azərbaycanla millətçiliyi pisləyən müşavirlər keçirilirdi.

Azərbaycan Respublikasına rəhbər təyin edilən Heydər Əliyev fəaliyyətinin ilkin dövrlərindən ana dilinə həssaslıqla yanaşmış və onun tətbiq edilməsinə diqqət göstərmişdir. Ölkədə keçirilən müzakirələrdə, müşavirlərdə Azərbaycan dilində danışmışdır. 1970-ci ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində Heydər Əliyev özündən əvvəlki ənənəni sındıraraq rus dilində deyil, doğma dili Azərbaycan dilində çıxış etmişdir. Bu dövr həmin dövr idi ki, rəhbər şəxslərin əksəriyyəti rus dilində danışır. Rus dilinə göstərilən qayğı nəticəsində yerli dillər o cümlədən Azərbaycan dili sıxışdırılırdı. Belə bir zamanda rəhbər şəxsin bu qətiyyətli addımı ölkədə Azərbaycan dilinin tətbiqinə geniş imkanlar yaratdı. Milli dilin inkişaf etdirilməsi üçün ziyalılar bu işə cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin zənginliyini öz nitqi ilə xalqa çatdıran dahi şəxsiyyət dövlət dilinin inkişafının həlli üçün geniş üfüqlər açmışdır. Bu-

nunla yanaşı Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qurultayında doğma ana dilində, Azərbaycan dilində çıxışı ilə bu dilin zəngin imkanlarını tədbir iştirakçılarına çatdırdı. Qurultaydan sonra Azərbaycan dilində əsərlər yazan tanınmış şair və yazıçıları qəbul edərək ana dili məsələsinin böyük məsələ olduğunu və bu yöndə əməli tədbirlər görülməsini qeyd etmişdir. M.Nağısoylu yazır: “Yenə həmin dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının qurultayında iştirak edərək doğma ana dilində çıxışı ilə tədbir iştirakçılarını heyran qoydu. Ulu öndər bununla kifayətlənməyərək həm də respublikanın bir qrup tanınmış şair və yazıçılarını qəbul edərək onlarla apardığı səmimi söhbətlərində ana dili məsələsinə də toxundu və bu yöndə əməli tədbirlər görülməsinə rəvac verdi.”⁸⁶ Ulu öndərin mühüm xidmətlərindən biri də şəxsi təşəbbüsü, qətiyyəti və ciddi fəaliyyəti ilə 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ayrıca maddə ilə daxil edilməsidir. Dili milli varlıq hesab edən ulu öndər XX əsrin 60-70-cı illərindən xalqımızın mədəniyyətini və mənəviyyatını gələcək nəsillərə çatdıran Azərbaycan dilinin inkişafında zəngin təcrübəsinə arxalanaraq onun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Əsas istiqamət isə ana dilinin dövlət dili səviyyəsində inkişafı ilə bağlı

---

⁸⁶ *Nağısoylu M.* Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, “Türkologiya” № 2, 2017, s. 37.

apardığı dil siyasəti idi. Sovet dövründə milli dillərin sıxışdırılması siyasətinin aparıldığı bir dövrdə ulu öndər ölkədə ana dilinin – Azərbaycan dilinin inkişafı üçün yeni yollar arayır. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında, zəngin mədəni irsinin inkişaf etdirilməsində ana dilinin müstəsna rolu nəzərə alınaraq, dövlət səviyyəsində inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

70-ci illərin ortalarından aparılan siyasət milli dillərin sıxışdırılmasına yönəlmişdir. “Vahid sovet xalqı”, “vahid dil” siyasəti dillərin inkişafının qarşısını alırdı. Uzun illər ölkədə aparılan dil siyasəti, təbliğatlar öz işini görmüşdür. Azərbaycan ziyalıları övladlarını rusdilli məktəblərə verməklə, milli dilə ögey münasibət bəslənirdi. Hətta rəhbər işdə olanlar rus dilini təmiz öyrənmək üçün milliyyəti rus olan qadınlarla ailə qururdu. Bununla da ana dilinə biganəlik göstərilir, milliliyini itirmiş ziyalıların rəhbərliyi dilə yad münasibətlər yaradırdı. Kommunist ideologiyasının əsas məqsədi rus dilini geniş təbliğ etmək və tətbiqi sahələrini genişləndirmək idi. Milli dil məsələsinə çox ehtiyatla yanaşan Sovet rejimi bu istiqamətdə nəzarəti gücləndirmişdir. Respublikalarda bu istiqamətdə məsələ qaldıran rəhbər işçilər, hətta bunu təbliğ edənlər vəzifəsindən asılı olmayaraq cəzalandırılırdı. Bütün bunlara baxmayaraq ölkəyə rəhbər təyin edilən Heydər Əliyev milli dilin dövlət dili statusu alması, onun hüquqi baxımdan tənzimlənməsi istiqamətində qətiyyətlə çalışırdı. Sovet rejiminin milli dilləri sıxışdırdığı bir vaxtda çıxışında qeyd edirdi ki, dövlət dili

Konstitusiya ilə tənzimlənməli və dövlətçiliyin əsas atributu kimi inkişaf etdirilməlidir. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri Heydər Əliyev dövlət dili haqqında maddənin konstitusiyaya daxil edilməsini zəruri hesab edir və ziyalıları öz ətrafına toplayaraq bu istiqamətdə tədbirlər planı hazırlamışdır.

H.Əliyev Moskva ilə milli dillərin inkişafı ilə bağlı siyasətin dövrün tələbləri nəzərə alınaraq aparılması və bu istiqamətdə hüquqi bərabərliyin təmin edilməsini çıxışlarında qeyd edirdi. Konstitusiya layihəsinin müzakirəsi zamanı ölkədə fəaliyyət göstərən təşkilatlara Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı qərarların verilməsi tapşırılmışdır. Azərbaycan Mərkəzi Komitəsindən verilən bu tapşırıq yaradıcılıq ittifaqları, qəzet-jurnal redaksiyaları, ölkənin idarəedici orqanları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Bu nəzərə alınaraq tapşırıq verildi ki, iclasların protokolunda Konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsi tələbi öz əksini tapmalıdır. Bu tələbə uyğun olaraq Yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaya yüzlərlə bu tələbi özündə əks etdirən protokol daxil oldu. Zamanın nəbzinə uyğun hərəkət edən dahi şəxsiyyət H.Əliyev qətiyyətli addım ataraq öz siyasi xəttini davam etdirdi. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması Moskva qarşısında ən ciddi məsələ kimi əsaslandırıldı. N.Xudiyev yazır:” Lakin respublika rəhbərliyinin milli məsələdə, xüsusən də dil məsələsində siyasət xətti dəyişilmədi - Azərbay-

can dilinin Azərbaycan SSR-də dövlət dili kimi işlədilməsi barədə Konstitusiyada ayrıca maddənin olması üzərində israr edildi... Əlbəttə, H.Əliyev çox gözəl bilirdi ki, həmin maddənin qəbul edilməsi ilə dərhal müxtəlif sahələrdə, xüsusilə dövlət idarəçiliyi sistemində Azərbaycan dilinin tam hökmranlığına nail olmaq mümkün deyil, bunun üçün müəyyən vaxt və milli iradə lazımdır. Haqqında söhbət gedən maddədən imtina etmək isə ana dilinin rəsmi olaraq nüfuzdan salınması, rus dilinin meydan sulamasına şərait yaradılması demək idi.”⁸⁷

Hüquqi qaydalara əsaslanaraq ana dilində təhsilin genişləndirilməsi və hər bir vətəndaş ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunurdu. Məlumdur ki, SSRİ-nin əvvəlki Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə öz əksini tapmamışdır. SSRİ-yə daxil olan Respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində də dil haqqında maddə olmamışdır.

Lakin Azərbaycanda Heydər Əliyev tərəfindən aparılan siyasi vəziyyət başqa cür idi. Ana dilinin dövlət dili kimi inkişafı uğurundakı mübarizəsini ardıcıl davam etdirən siyasi xadim rəhbərliklə danışıqlarında Azərbaycan dilinin konstitusiyada qeyd olunmasını əsaslandırdı. SSRİ-ni təşkil edən respublikalardan biri olan Azərbaycanın iqtisadi baxımdan inkişafı, onun ictimai-siyasi həyatında da dəyişikliklər yaratdı. Ana dili məsələsi yeni-

---

⁸⁷ N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 1997, səh.29

dən gündəmə gətirildi. SSRİ-nin Konstitusiyasının qəbulunda başqa milli dillər dövlət dili kimi qəbul edilməmişdir. Bu dövrdə milli dillərin sıxışdırılması proesi daha da gücləndirilmişdir. Sovet İttifaqı rus dilinin böyük dövlətin dili kimi hüquqlarını genişləndirmiş və “vahid dil” siyasəti daha geniş şəkildə təbliğ olunmuşdur. Ana dili məsələsinin təbliği, milli münasibətlərin kəskinləşdirilməsi kimi baxılırdı. Milli dil məsələsi, hətta milli respublikaların rəhbərləri ana dili məsələsini müzakirəyə salınmasında aciz idilər. Çünki millətçi adı ilə həmin şəxslər təhdid edilirdi. Belə bir vaxtda siyasi lider Heydər Əliyev qədim tarixə malik, zəngin dil olan Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf konsepsiyasını davam etdirmiş və milli məsələyə öz mövqeyini çox cəsarətlə, qətiyyətlə bildirmişdir. Azərbaycan dilinin Konstitusiyada əksi onun siyasi iradəsi ilə həyata keçirilmişdir. Həmin dövrdə çıxışlarında xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, Konstitusiya vətəndaşların mədəniyyətinə hörmətlə yanaşmalı, xüsusilə onların milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan ana dilinin inkişafına təminat yaratmalıdır. Bununla da ana dilinin dövlət dili statusunu qorumaq məqsədi əsas məsələ kimi gündəmə gətirilmişdir.

Müttəfiq respublikaların hər birində Konstitusiya layihəsi dərc olunaraq ümumxalq müzakirəsinə verilsə də milli dillər dövlət dili kimi qəbul edilməmişdir. Çünki kommunist ideologiyasının hökm sürdüyü dövrdə müzakirələrin keçirilməsi formal xarakter daşıyırdı. Lakin Heydər Əliyev layihəyə Azərbaycan dilinin salınmamasına eti-

razını bildirmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi status daşması məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdır. Azərbaycan Respublikasının rəhbəri, milli dilin keşiyində dayanan tarixi şəxsiyyət Konstitusiyaya layihəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin salınmasını təkidlə tələb etmişdir. Moskvadakı rəhbərlik bəhanələr gətirərək bunun qarşısını almağa çalışsalar da xalqını böyük məhəbbətlə sevən ulu öndər öz məqsədi uğrunda mübarizə aparmış, fəaliyyətini israrla davam etdirmişdir. Milli ruhlu ziyalılar da milli dil siyasətini davam etdirmişdir. Həmin dövrdə Respublika rəhbəri elm xadimlərini, yazıçıları da bu işə cəlb etmiş, təşkilati işlər aparmışdır. Respublikanın dahi rəhbəri ziyalıları, bütün xalqı əsrlərdən bizə yadigar qalan Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi hüququ uğrunda mübarizəyə çağıraraq qətiyyətlə mübarizə apardı. Heydər Əliyev 1978-ci il aprel ayının 2-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (əsas qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yeddinci sessiyasında məruzə etmişdir. Bütün təkliflər nəzərə alınaraq, Konstitusiyanın layihəsi hazırlandı. Aprelin 21-də Respublika Ali Sovetinin sessiyasında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməsi qəbul edildi. Layihədə verilən maddə olduğu kimi saxlanaraq verilmişdir. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 73-cü maddəsində yazılırdı: *"Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir."*

Gərgin mübarizələrin nəticəsi olaraq Azərbaycan dili Konstitusiyada öz əksini tapdı. Bununla yanaşı qeyd edilirdi ki, “Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ic-timai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstəri-
lir. Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin dan-ışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi tə-
min edilir.”⁸⁸

Konstitusiyada öz əksini tapan dövlət dilinin ölkə daxilində hüququ baxımdan həyata keçirilməsi bütün isti-qamətlərdə aparılmışdır. Ana dilinin bütün istiqamət-
lərdə işlənməsi nəticəsində onun funksional dairəsi ge-nişlənmiş, elm, təhsil, ədəbiyyat, mətbuat dili kimi zən-ginləşdirmişdir. Bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Siyasi lider qeyd edirdi ki, o vaxt Sovet İttifaqının rəhbərliyi ilə çox ciddi danışıqlar apardım və Konstitu-siyada dövlət dilinin Azərbaycan dili kimi yazılmasını təkidlə tələb etdim. Ölkədə yaranmış ağır vəziyyəti və Konstitusiyada Azərbaycan dilinə dövlət dili kimi yeni status verilməsini SSRİ-nin rəhbərinə çatdırdım. Ümum-xalq müzakirəsinə verilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiya layihəsinin 73-cü maddəsinə “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan

---

⁸⁸Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası. (Əsas qa-nunu). B., 1978, s.25.

dilidir” təklifinin qəbul olunması ulu öndərin xidmətidir. Bütün çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq uzaqgörən siyasəti ilə Heydər Əliyev dəmir iradəsi hesabına ana dilinin qorunmasına nail oldu. M.Nağısoylu yazır: ” Ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü və qətiyyəti, sarsılmaz iradəsi və ciddi söyləri ilə 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyəti haqqında ayrıca maddənin daxil edilməsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Totalitar rejimin hökm sürdüyü, qatı rus millətçiliyi və şovinizminin baş alıb getdiyi keçmiş Sovetlər Birliyində bu cür ciddi məsələni qoymaq və ona nail olmaq heç də asan deyildi.”⁸⁹

Konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə müddəa qəbul olunmuşdur. Ulu öndərin qətiyyətli iradəsi sayəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə müddəa Konstitusiyanın 73-cü maddəsində öz təsdiqini tapmışdır. Sovet imperiyası dövründə belə bir müddəanın qəbul edilməsi əsl vətənpərvərlik, vətəndaşlıq nümunəsi idi. Azərbaycan xalqının lideri bu tarixi hadisə ilə bağlı yazırdı: “Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikaların rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım oldu. O, buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırırırdı ki, siz belə yazdığımız halda, gərək biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona de-

---

⁸⁹M.Nağısoylu. H.Əliyevin dil siyasəti, Türkölogiya jurnalı, 1917, № 2, səh.37

dim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikamız və Sovetlər İttifaqında sizin çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz, bunu yazə bilərsiniz. Siz nə üçün bizə mane olursunuz? Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu, o dövrdə, o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu.” Bununla da Azərbaycan Konstitusiyasında Azərbaycan xalqının lideri Heydər Əliyevin apardığı dil siyasəti qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı. Dili xalqın böyük sərvəti hesab edən ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafının əsasını qoydu və 1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında müddəanın qəbulu dövlətçiliyin inkişafında mühüm mərhələ hesab edilməlidir. Bu mərhələ isə ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Kommunist ideologiyasının hökmranlıq etdiyi dövrdə ulu öndər ədəbi dilin tərəqqisini mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi hesab edirdi. Bəxtiyar Sadıqov yazır: “Millətlərin yeni tarixi birliyi-sovet xalqını yaratmağı qarşıya məqsəd qoyan mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, zatiiləri Heydər Əliyevin təkidi və iradəsi ilə 1978-ci ildə qəbul edilən respublika Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ayrıca maddənin daxil edilməsi o dövr üçün çox çətin və cəsarətli addım idi. Azərbaycan xalqının bütün sahələr üzrə gələcək inkişafının qayğısına hələ çox öncədən qalın möhtərəm Heydər Əliyev bununla dilimizin də inkişafı yolunda yeni üfüqlər açmış oldu.”⁹⁰

---

⁹⁰Azərbaycan qəzeti, 2001-ci il, 29 iyun.

Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyada qəbulu ölkədə, Azərbaycan SSR Dövlət orqanlarında, elm və maarif idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini, onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısının göstərilməsini təmin etmişdir. Dilimizin böyük qayğıkeşi, xalqımızın böyük övladı Heydər Əliyevin ana dilinə məhəbbəti o qədər güclü idi ki, respublikamıza rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı dil siyasəti milli ictimai şüurun formalaşmasına təkan vermişdir. Ana dilinin qorunması, inkişafı, zənginləşməsi sahəsində o, istər imperiyanın hökm sürdüyü dövrdə, istərsə də müstəqillik illərində dövlətçilik tələblərinə uyğun olaraq maksimum səviyyədə həyata keçirmişdir. Sovet dövlətinin çox qüdrətli bir dövründə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə Konstitusiyaya xüsusi maddənin, əlavə bir maddənin daxil edilməsinə nail olmuşdur. Həmin maddə belə idi: *“Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət və maarif idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir”*. Konstitusiyanın qəbul olunduğu dövr, onun törətdiyi çətinliklər nəzərə alınarsa, bu, böyük rəhbərin öz xalqına, öz dilinə, həqiqətən, qəhrəmanlığa bərabər xidməti idi.”⁹¹

---

⁹¹ Ağamusa Axundov. “Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi” Dirçəliş-XXI əsr, 2004-cü il, № 74-75.

Çünki hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olur, onun taleyini yaşayır, mədəniyyətini, tarixini gələcək nəsillərə çatdırır. Ana dili xalqın ən böyük milli sərvəti, genetik qan yaddaşındır. Xalqın keçmişi ilə gələcəyini əlaqələndirən, varlığını yaşadan, onun milli-mənəvi dəyərlərini qoruyan ən mühüm vasitədir. Heydər Əliyev yazırdı: “Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”. Ana dilinin qorunması, inkişaf etdirilməsi Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı milli dil siyasətinin, habelə 1993-cü ildə əsasını qoyduğu milli dövlətçilik siyasətinin məntiqi davamı və qanunauyğun nəticəsidir. Məhz onun apardığı dil siyasəti, qətiyyətli və prinsipial mövqeyi nəticəsində Azərbaycanda 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Belə bir qərarın qəbulu xalqımız üçün kifayət qədər ciddi siyasi və milli mənəvi mahiyyət kəsb edirdi. 12 iyun 1981-ci ildə Heydər Əliyev Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən deyirdi: “Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə faydalıdır, xüsusən bədii söz ustaları üçün. Bu əlaqələr milli ədəbiyyatımızın əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi kimi mühüm işdə də böyük yaradıcılıq imkanları açır. Azərbaycan və rus dillərini mükəmməl bilən hər bir yazıçı, ədəbiyyatçı çox böyük fayda

verə bilər. Yazıçıların bu cür inkişafına hər vasitə ilə kömək etmək lazımdır. Biz inanırıq ki, bu, gözəl bəhrələr verər, böyük bədii nailiyyətlərə səbəb olar.”⁹²

Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsi sahəsində tədbirlər görülmüşdür. Dövlətin bütün strukturlarında, ictimai və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində Azərbaycan dilinin işləkliyinin təmin edilməsinə daha çox qayğı göstərilmişdir. H.Əliyev bu dövrdə qeyd edirdi ki, “bu partiya tələbi ona görədir ki, indiyə qədər belə qayğı olmayıbdır və aşağıdan başlamış yuxarıya qədər bütün idarə sistemində kargüzarlıq işləri başqa dildə aparılıbdır. Dövlət idarələrindən başlamış nazirliklərə qədər, oradan da lap yuxarılara qədər Azərbaycan dilində makina tapılmır. Nazir ucqar kənd sakininə rus dilində cavab göndərir. Bu vəziyyətin yaratdığı əməli çətinliklər bir tərəfə qalsın, bəzi yoldaşlar onun siyasi ziyanını anlamır və bilmirlər ki, bədxahlarımızın dəyirmanına su tökürlər”.

Məhz bu problemlərin həllində dövlət dilinin inkişafının təminatı üçün Azərbaycan dilinin Konstitusiyaya salınması əsas istiqamət hesab edilmişdir. Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması bu problemin həlli üçün geniş imkanlar açmış və bütün ölkədə milli dilin dövlət dili kimi istifadəsi məsələsi müzakirə obyektinə olmuşdur. Siyasi lider

---

⁹²Sov. İKP MK bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən, Bakı şəhəri, 12 iyun 1981.

çıxışlarında qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi ilə ana dilindən xalqın istədiyi səviyyədə istifadə etməsinə partiya və dövlət xalqa tam təminat vermişdir. Dilin işləkliyinin təmin olunmasında, ondan müəyyən səviyyədə istifadə edilməsində xalqın istəyi, xalqın fikirlərinə üstünlük verilmişdir. Milli nihilistlərin, yalançı beynəlmiləlçilərin hərəkətləri tənqid edilmişdir.

Kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilinə keçirilməsi üçün heç bir rəsmi məhdudiyət olmasa da bu işin praktik həlli müəyyən problemlərlə üzləşmişdir. Dəftərxana işlərinin milli dildə aparılmaması onun üslubunun da inkişafına təsir etmişdir. Bu nəzərə alınaraq dəftərxanalarda işlərin milli dildə aparılması işləri həyata keçirilmişdir. Bu hal ədəbi dilin ümumi inkişafına təsir etmişdir. Azərbaycan dilinin qədim və zəngin tarixə malik bədii üslubu dünyanın inkişaf etmiş hər bir dili ilə müqayisə edildiyi kimi, onu rəsmi kargüzarlıq üslubu da lazımi səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu da Azərbaycan dilinin rəsmi işgüzar üslubunun formalaşmasına təkan vermişdir.

H. Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində dilçilik əsasən sırf dilçilik tədqiqatları ilə məhdudlaşmamış, dilin ictimai mövqeyi, siyasi mahiyyəti, cəmiyyətdəki rolu geniş təhlil edilmişdir. Dilçilik milli dilin cəmiyyətdəki mövqeyini, elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış, bu mövqe uğrunda tədqiqatlar aparılmışdır. Ölkədə elə şərait, iqlim yaradılmışdır ki, siyasi liderin sözləri ilə de-

sək “əgər hamılıqla bu işə qoşulsaq, ardıcıl olsaq, çox problemləri aradan qaldıra bilərik”.

Heydər Əliyev yazırdı: “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili görünməmiş zirvələrə qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnikanın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtərəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır.”⁹³

Ümummillə lider qeyd edirdi ki, Respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yazıçılar İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biri dili inkişaf etdirməkdir. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbiyyatın dilin inkişafında rolunu xarakterizə edərək yazırdı: “Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf, elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik ayrı-ayrı yazıçılar tək-cə danışıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xə-

---

⁹³ Sov. İKP MK bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən, Bakı şəhəri, 12 iyun 1981.

talarına yol verirlər. Bununla əlaqədar olaraq mətbuat, radio, televiziya, teatr, kino işçilərinə, mühazirəçilərə və müəllimlərə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır. Mən ümid edirəm ki, bu problemlər sizin yaradıcılıq fəaliyyətinizdə özünün praktik həllini tapacaqdır.”⁹⁴ O zamankı reallıqda belə bir qərarın qəbulu Azərbaycan ədəbi dili üçün kifayət qədər ciddi siyasi və milli mənəvi mahiyyət kəsb edirdi.

Hər bir millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyildir ki, möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan iclasların birində deyir ki, indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizlə ifadə edə bilirik.

Dili iqtisadi və siyasi nailiyyətlərin hamısından üstün tutan Heydər Əliyev 60-cı illərin sonundan başlayaraq öz siyasi iradəsi, zəngin təcrübəsi, mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərinləndən bələd olması sayəsində milli dilimizi qorumuşdur. Apardığı dil siyasəti Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, milli mədəni varlığını yaşadan əsas amil kimi yaşatmışdır. Dilini

---

⁹⁴ Sov. İKP MK bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi Heydər Əliyevin Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı nitqindən, Bakı şəhəri, 12 iyun 1981.

itirən xalq məhvə məhkumdur prinsipi əsas götürülərək, xalqın, millətin yaşamasında dil amilinin aparıcı mövqeyinə əsaslanaraq mədəni-mənəvi dəyərlər qorunmuşdur. Azərbaycan dilinin funksiyası nəzərə alınaraq Azərbaycan xalqının milli sərvəti, millətimizin tarixini özündə yaşadan bir sərvət kimi inkişaf etdirilmişdir. 70-ci illərdə respublikanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-ideoloji həyatında böyük bir dönüş yaradan H.Əliyevin Azərbaycan dilinə münasibət məsələsində mövqeyi Moskvanın mövqeyindən kəskin şəkildə fərqlənmişdir. H.Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik-genetik tərkibini, respublikanın milli-ictimai marağını nəzərə alıb kompromis şəraitdə özünəməxsus dil siyasəti aparmışdır. Apardığı dil siyasətinin başlıca məqsədi milli dili inkişaf etdirmək, müstəqil dövlət dilinə çevirmək, onun funksional-üslubi imkanlarını genişləndirmək olmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Buna görə də milli dilin dövlət dili kimi qorunması və inkişafı istiqamətində qətiyyətli addımlar atılmışdır.

2.4. AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu bütün zamanlarda Azərbaycan dilinin qorunması və saflığının təmin olunması istiqamətində mübarizə aparmışdır. Dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi kimi ana dili dövlətçiliyin əsas atributu hesab edilmişdir. Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi həm Sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində apardığı dil siyasətinin əsas konsepsiyası milli dilin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsidir. Aparılan humanist dil siyasəti mövcud şəraitə uyğun olaraq məntiqə əsaslanmaqla aparılmışdır. Dövlət quruculuğunda dil siyasətinin aparılmasında milli tarixi təcrübəyə, ənənələrə əsaslanmışdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı apardığı siyasəti yüksək qiymətləndirmişdir. Qeyd edir ki, AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikası yetmiş il Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı tərkibində yaşasa da həmin dövr Azərbaycan xalqının dövlətçiliyi tarixində mühüm dövrdür. H.Əliyev yazırdı: “Bu dövrdə Azərbaycan xalqı kommunist rejimində, Ümumittifaq sosialist dövlətinin tərkibində olduğundan, şübhəsiz ki, müstəqilliyini itirmiş, ancaq dövlətçiliyini tam itirməmişdi. Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinin bir çox atributları qalmış, yaşamışdı. Əsas cəhət budur ki, yetmiş il ərzində Azərbaycan xalqı böyük tarixi yol keçmiş, res-

publikanın iqtisadiyyatı yüksək sürətlə inkişaf etmiş, xalqımızın mədəni, təhsil səviyyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti, həyatının bütün sahələri inkişaf etmiş, respublikada böyük iqtisadi, sosial və mədəni-intellektual potensial yaranmışdır.”⁹⁵

Xalqın milli-mənəvi varlıq və birliyin yaşamasında mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri ünsiyyət vasitəsidir. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Millətin yaşaması üçün onun dilinin qorunmasında zaman-zaman tarixi şəxsiyyətlər yetişmişdir. Azərbaycan xalqın inkişafında və tərəqqisində Heydər Əliyev müstəsna xidmətlər göstərən tarixi şəxsiyyətdir. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında və onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında da dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu ilə bağlı siyasətlə bağlıdır. Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan ulu öndər yazırdı ki, indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzmə məxsus dili-

---

⁹⁵ *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərnəşr, 1997, səh.7.

miz var o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin XX əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyə başlayaraq xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması istiqamətində yürütdüyü siyasət milli ictimai şüuru formalaşdırmışdır. Milli şüurun yaranmasında Azərbaycan xalqının tarixinin düzgün istiqamətdə öyrənilməsi, onun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, tarixi torpaqların qaytarılması, ana dilimizin rolunun artırılması əsas konsepsiya olmuşdur. Ədəbi-bədii sərvətin, mədəniyyətin inkişafı və qorunması yönündə apardığı məqsədyönlü siyasət milli ruhun oyanışına təkan verdi. Milli ruhun oyanışı istiqamətdəki fəaliyyətində siyasi lider Azərbaycan dilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Dili millətin formalaşmasında vacib amil hesab edən ulu öndər onun zənginləşməsi istiqamətində apardığı siyasət Azərbaycan dilinin layiq olduğu ictimai-siyasi nüfuzunu yüksəltdi. Sistemli və ardıcıl olaraq apardığı siyasət ana dilin işləkliyini, funksionallaşmasına təminat yaratdı. Ulu öndər ana dilinə xalqın varlığı kimi baxaraq çıxışlarında qeyd edirdi ki, “xalqın, millətin nəyini əlindən alırsansa al, o, yaşayacaqdır. Dilini əlindən alsan, o, milli varlığını itirər, yox olar. Bu, tarixin ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Dil - millətin mənəviyyət bayrağı, milli mənlik və qürurudur. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur!” Dilin

qüdrətini duyan, onu millətin varlığı hesab edən Heydər Əliyev bu tarixi həqiqəti əsas götürərək dil quruculuğu məsələsinə dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi baxmışdır. Dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi hesab edilən Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli sərvəti kimi qorunmuşdur. Azərbaycan dilinin dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu, tarixin ciddi sınaqlarından keçərək bu günə kimi yüksək səviyyədə inkişafını qeyd edən Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, xalqımız, millətimiz tarix durduqca bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimizi gələcək nəsillərə ötürməlidir. Dilin qorunmasında milli siyasi iradəsi hər kəsə örnək oldu. Bu akt Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı milli dil siyasətinin, habelə 1993-cü ildə əsasını qoyduğu milli dövlətçilik siyasətinin məntiqi davamı və qanunauyğun nəticəsi idi. Heydər Əliyev hələ sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə dilimizin inkişafına çalışır, onun inkişafına qarşı yönəlmiş bədnam siyasətə etirazını ifadə edirdi. Məhz onun qətiyyətli və prinsipial mövqeyi nəticəsində keçmiş Azərbaycan SSR-in 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. O zamankı reallıqda belə bir qərarın qəbulu xalqımız üçün kifayət qədər ciddi siyasi və milli mənəvi mahiyyət kəsb edirdi. İradə Hüseynova yazır: “Dilə dövlət qayğısı olduqda onun ifadə imkanları artdığı üçün nüfuzu da qat-qat artır. Odur ki,

dövlətçiliklə müşayiət olunan dildən başqa dillərə sözlər daha çox keçməyə başlayır. Dil siyasəti düzgün qurulmadıqda isə dilin nüfuzu azalır, sözyaratma qabiliyyəti zəifləyir, təsir və təzyiqlərə daha çox məruz qalır. Yeni anlayışların ifadəsində daxili imkanların rolu azaldığı üçün məcburi şəkildə nüfuzlu dillərdən hazır ifadə vasitələri almalı olur. Belə olduqda isə dildə kənar elementlər çoxalır, onun ümumişlək səviyyəsi aşağı düşür. Dövlət qayğısı olmadıqda dil geniş informasiya imkanlarını itirməklə adi məişət dili səviyyəsində qalır. Bu isə onun tədricən cəmiyyətdəki mövqeyinin itirilməsinə, dil normalarının pozulmasına səbəb olur.”⁹⁶

Bu göstərir ki, dövlət dili anlayışı geniş mənə ifadə edir. Bu anlayışda dilin bütün istiqamətlərdə inkişafı ifadə olunur. Bu anlayışın məntiqi dərki Heydər Əliyevin apardığı dil siyasətində genişliyi ilə öz ifadəsini tapmışdır. 70-ci illərdən apardığı dil siyasəti müstəqillik illərində aparılan dil siyasətinin təməlini qoydu. Bu illərdə ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsində, dövlət dili kimi inkişafında Ulu öndərin apardığı, yürütdüyü siyasət davam etdirildi. 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı müstəqilliyin əsasını qoydu. Müstəqillik illərində bütün sahələrdə olduğu kimi ana dilinin inkişafına da yeni baxış tələb olunurdu. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin ictimai-siyasi nüfuzu-

---

⁹⁶ *İradə Hüseynova*. Dil siyasəti. Mədəniyyət qəzeti, 15 avqust 2016.

nun güclənməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasət əsas götürülərək inkişaf etdirildi. Lakin müstəqilliyin ilkin illərində dövlətçiliyin qurulmasında olduğu kimi, dil quruculuğu, dil siyasəti, geniş mənada mənəvi varlığı yaşıdan amillərin inkişaf etdirilməsində hərc-mərcliyə yol verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu olan Konstitusiyada dövlət dilinin “türk dili” adlandırılması, hüquqi qaydaların qorunmaması sonralar bir sıra problemlər törətdi. H.Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq məfkurəsi özündə dövlətçiliyin əsas atributlarını birləşdirir. Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu olan Konstitusiyada dövlət dili Azərbaycan dili olsa da tarixilik prinsipi qorunmamışdır. Belə ki, 1989-cu il avqustun 18-də Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi “Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsini təmin etmək haqqında” sonuncu qərarı qəbul etmişdir. Həmin Qərarla xalq hərəkatının tələbi ilə Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qərarla yazılırdı ki, “Partiya, sovet, ictimai və təsərrüfat təşkilatlarında Azərbaycan dilindən yararlmaz istifadə olunur” və tapşırılırdı ki, “onun konstitusiya statusu təmin edilsin.”⁹⁷

Bu statusun təmin olunması üçün birinci növbədə təhsil sahəsində müəyyən islahatların aparılması

---

⁹⁷ Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarı. B., 1989, səh.5.

nəzərdə tutulmuşdur. Təhsildə Azərbaycan dilinə geniş yer verilməsi nəzərə alınaraq qeyd edilirdi ki, “Tədrisin azərbaycanca aparılmadığı məktəblərdə dərslər planlarına “Azərbaycan ədəbiyyatı” fənninin daxil edilməsi, bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin birinci sinifdən keçilməsi” nəzərdə tutulur.”⁹⁸

Qərarda diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də ərəb əlifbasının tədrisi ilə bağlı maddə idi. Hazırda da öz aktuallığını saxlayan bu maddədə tapşırıqlırdı ki, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəni və mənəvi irsinin ərəb əlifbası ilə yaradıldığı nəzərə alınaraq, tədrisin azərbaycanca aparıldığı humanitar ali məktəblərdə həmin əlifbanın öyrənilməsi təmin olunsun, bu məqsədlə lazımi elmi-metodik ədəbiyyat hazırlanıb nəşr edilsin.⁹⁹

Qəbul edilən bu qərarın icrası qeyri-mümkün idi. Çünki SSRİ-də, eləcə də Azərbaycanda bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, gərginliklər siddətlənirdi. Lakin bunlar nəzərə alınmayaraq 1990-cı il aprelin 24-də “SSRİ xalqlarının dilləri haqqında” qəbul edilmiş qərar, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının qanunu da vaxtında verilməmişdir. 70 illik tarixi ərzində SSRİ-nin dil məsələlərini tənzimləyən ilk və son sənəd olan bu qanun 1985-ci ildən başlanmış yeni ictimai

---

⁹⁸ Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarı. B., 1989, səh.6

⁹⁹ Yenə orada, səh.7.

mai-tarixi inkişaf dövrünün bəhrəsi idi. Kommunist rejimi iflasa uğradığı dövrdə qanunla müttəfiq və muxtar respublikalara yeni səlahiyyətlər verilirdi. Qərarda yazılırdı ki, “Müttəfiq və muxtar respublikaların dillərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək, o cümlədən onları dövlət dili kimi müəyyən etmək hüququna malkidirlər.” Ulu öndərin apardığı siyasət neçə illər öz bəhrəsini vermişdir. Azərbaycan dili dövlət dili kimi inkişaf etmişdir. Ona görə də “SSRİ xalqlarının dilləri haqqında” qəbul edilmiş qərar Azərbaycan, həmçinin Gürcüstan və Ermənistan üçün əhəmiyyətsiz olan bu maddə ittifaqın digər müttəfiq və muxtar respublikaları üçün həmin dövrdə əhəmiyyət kəsb edə bilərdi. Sovet İttifaqına daxil olan digər Respublikalarda dövlət dili maddəsi yox idi. SSRİ-nin Konstitusiyasında (36-cı maddə) yalnız “ana dilindən istifadə etmək imkanının təmin olunması” müddəası var idi.¹⁰⁰

Qanunda ilk dəfə olaraq rus dilinin statusu müəyyənləşdirilərək yazılırdı ki, “Tarixən yaranmış şəraiti nəzərə almaqla və Ümumittifaq vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə rus dili SSRİ ərazisində SSRİ-nin rəsmi dili təsdiq olunur və millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilir.”¹⁰¹

---

¹⁰⁰ Конституция (Основной закон) Российской Федерации. Б., 1998, стр.16.

¹⁰¹ SSRİ xalqlarının dilləri haqqında. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel, 1990-cı il tarixli qanunu. “Kommunist” qəzeti, 6 may, 1990.

Verilən qərarın 7-ci maddəsində “təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi dərslər fənni kimi SSRİ-nin rəsmi dilinin öyrənilməsi” nəzərdə tutulurdu.¹⁰²

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin qəbul olunması dilin inkişaf istiqamətlərini genişləndirmişdir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı elmi dilin funksionallaşmasına imkan yaratmışdır. Ədəbi dilin bütün üslubi imkanlarının inkişafı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bununla da zəngin bədii ədəbiyyat, elm və texnika, müxtəlif informasiya vasitələri dili kimi Azərbaycan dilinin ictimai fəaliyyət dairəsi, funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır. Ölkədə Heydər Əliyevin aparıldığı dil siyasəti dövlət dilinin tətbiqi sahələrini genişləndirmişdir. Azərbaycan təhsil sisteminin milliləşməsi, Azərbaycan dilində ensiklopediyaların, lüğətlərin nəşr edilməsi, dünya ədəbiyyatı və ictimai fikir korifeylərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunması ədəbi dili zənginləşdirmişdir.

Tarixi təcrübələr göstərir ki, dil dövlətçiliyin formalaşmasında zəruri olan amillərdən biridir. Bu amilləri əsas götürən Ümummilli lider Heydər Əliyev mürəkkəb tarixi-siyasi dövrlərdə milli dilin qayğısına qal-

---

¹⁰² SSRİ xalqlarının dilləri haqqında. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel, 1990-cı il tarixli qanunu. “Kommunist” qəzeti, 6 may, 1990.

mış, dilin inkişaf etdirilməsi perspektivlərini müəyyən-
ləşdirmişdir.

1969-1982-ci illərdə sovet Azərbaycanına rəhbər-
lik edən Ulu öndər Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlə-
rinin inkişafını sürətləndirmişdir. Təhsildə Azərbaycan
dilinin tətbiqi məsələləri, eləcə də anadilli və rusdilli
məktəblərdə Azərbaycan dilində dərslərin aparılması,
dərslərlərin yazılması ilə bağlı göstərişlər vermişdir.
Təhsilin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilərək
Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilinə xüsusi
fikir verilmişdir. Rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə
Azərbaycan dilində danışaraq respublika rəhbəri prak-
tik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəl-
məsinə nail olmuşdur.

H.Əliyev deyirdi: “Dil, millət fəlsəfi məfhumdur,
tarixi anlayışdır. İnsanlar dünyada mövcud olandan on-
lar hansısa dillərdə danışılar. Bir halda ki, insanlar
olub, demək, onların bir-biri ilə əlaqəsi üçün dil də
olubdur. İnsanlar dünyada mövcud olandan müəyyən
tayfalar, qruplar yaranıbdır, bundan sonra onlar geniş-
lənib, millət şəklinə gəlib çıxıblar. Ona görə həm millət
anlayışı, həm dil anlayışı, yenə deyirəm, fəlsəfi məf-
humdur, fəlsəfi, tarixi anlayışdır. Dialektikanın qanu-
nuna görə, bu iki anlayış daim inkişafda, dəyişikliyə
olubdur.”¹⁰³

---

¹⁰³ *Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.457*

Dil və millətin bir-biri ilə fəlsəfi bağlılığı dil siyasətinin dövrün tələblərinə uyğun qurulmasını tələb edirdi. Azərbaycanın Sovet imperiyasının tərkibində olduğu illərdə Azərbaycan dilinin sıxışdırılması, vahid “sovet xalqı” ideologiyası adı altında xalqın dili, mədəniyyəti, milli kimliyinə yönələn siyasət Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərsə də, ulu öndərin apardığı tədbirlər onun qarşısını almışdır. Çünki bu dövrdə ölkədə rəsmi tədbirlər bir qayda olaraq rus dilində təşkil olunmuşdur. Belə bir zamanda Ulu öndər 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi istiqamətində apardığı işlərlə tarixdə yeni bir uğura imza atdı. Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında Azərbaycan dili qəbul edilmiş maddə ilə rəsmi dil statusu əldə etmiş, Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunlarında öz əksini taparaq Azərbaycan dilinin rəsmiliyi təmin edilmişdir.

Azərbaycan dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri öz həllini tapmışdır. Azərbaycan dilində mətbuatın nəşri, elmin tədqiqatların genişlənməsi milli dilin elm dili kimi formalaşmasına, ən mürəkkəb fikirlərin ifadəsində əsas vasitə olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları - “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnalları, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilməsi dilin funksional imkanlarını genişləndirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyi yüksək səviyyədə inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi və müasir dövrü ardıcılıqla araşdırılaraq çoxcildlik “Müasir Azərby-

can dili” əsərləri yazılmışdır. Azərbaycan dilinin inkişaf etməsi, zənginləşməsi üçün dövlət tərəfindən lazımi işlər görülmüşdür. Qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dilinə məhəbbət, ana dilini dərindən və mükəmməl öyrənmək orta məktəbdə ilk dərslərindən başlanmalıdır. Ana dilini qiymətləndirməmək, danışmamaq qəbahət hesab olunmalıdır. Məktəblərdə ana dilinin tədrisində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına diqqət verilməlidir. Müasir dövrdə yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid, eyni zamanda, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün qarşılıq axtarılarkən düzgün yol seçilməlidir. Bunun üçün elmin bütün sahələrinə aid lüğətlərin tərtibi və nəşri günün tələbi kimi həyata keçirilmişdir. Dil mürəkkəb tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığını qoruyub saxlayan əsas vasitə kimi qorunmuş və inkişaf etdirilmişdir.

III FƏSİL

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL QURUCULUĞU PROSESİ

3.1. XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DİL SİYASƏTİ

XX əsrin 90-cı illərində SSRİ daxilində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr və onun süqutu yeni dövrün başlanğıcını qoydu. Sovet dövlət sisteminin iflası onun qeyri demokratik siyasətinin məntiqi nəticəsi idi. SSRİ-nin tərkibinə daxil olan müttəfiq Respublikalar müstəqillik əldə etdi. Belə respublikalardan biri olan Azərbaycan Respublikası 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Sovet Respublikasının “Azərbaycan Respublikası” adlandırılması haqqında qanun qəbul etdi. 1991-ci il avqustun 30-da “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin bəyannaməsi” qəbul olundu. 1991-ci il oktyabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası Azərbaycan Respublikasının BMT üzvlüyünə qəbul olunması məsələsini nəzərdən keçirmək üçün “Birləşmiş Millətlər Təşkilatına müraciət” və “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tanınması haqqında Dünya Dövlətlər Birliyinin üzvü

olan dövlətlərin parlamentlərinə və hökumətlərinə müraciət” qəbul etdi. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-yə üzv qəbul olundu və dövlət müstəqilliyi beynəlxalq aləmdə öz təsdiqini tapdı.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “nəhayət, 1991-ci ilin sonunda Sovetlər İttifaqında gedən proseslərin nəticəsində və İttifaqın dağılması ilə əlaqədar, dünyada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin nəticəsində Azərbaycan Respublikası tam müstəqillik qazandı və iki il yarım ki, müstəqil dövlət kimi mövcuddur. Bu dövr də asan mərhələ deyildir. Ancaq bu dövrün ən əlamətdar cəhəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi dünya dövlətləri tərəfindən tanınmış, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, ATƏM-ə daxil olmuşdur, bir çox digər beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Azərbaycan Respublikası sərbəst fəaliyyət göstərir və müstəqil dövlət kimi dünya birliyində tanınmışdır.”¹⁰⁴

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatında baş verən hadisələr Azərbaycan respublikasının müstəqilliyini şərtləndirdi. Sosial-siyasi şərait dil siyasətinin istiqamətini dövrün zəruri şəraitinə uyğun qurulmasını bir tələb kimi ortaya qoyurdu. Xüsusilə, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan parlamentinin müstəqillik haqqında bəyanatı və müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi bu prosesi sürətləndirdi.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “qəbul olunmuş dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı çox dəyərli

---

¹⁰⁴ *H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, Azərneşr, 1997, s.7*

sənəddir. Bu sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyi və müstəqil dövlət kimi dövlət quruculuğu haqqında çox dəyərli müddəalar öz əksini tapıbdir.”¹⁰⁵

Müstəqilliyin əldə edilməsi qarşıda mühüm vəzifələr qoydu. M. Qurbanlı yazır: “Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qarşıda duran ən ümdə vəzifələrdən biri müstəqil dövlət quruculuğunu həyata keçirmək idi. Qısa müddət ərzində dünya birliyi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi faktiki və hüquqi cəhətdən tanındı. Müstəqilliyin ilk illərində qarşıda duran tarixi missiyanı həll etmək üçün bir neçə istiqamətdə təcili və təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməli idi.”¹⁰⁶

Qarşıda duran başlıca problemlərdən biri də dövlət dilinin qəbul edilməsi istiqamətində mühüm işlərin aparılmasının həyata keçirilməsi idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüququ statusu müəyyənləşdirilməli, bu şəraitə uyğun olaraq dövlət quruculuğunda dil siyasətinin aparılması və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafının təminatı mühüm məsələ kimi həyata keçirmək dövrün tələbi idi. Lakin yeni qurulan dövlət aparatı buna hazır olmadığı üçün kargüzarlıq işləri əsa-

---

¹⁰⁵H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IVc. Bakı, Azərneşr, 1997, s.156

¹⁰⁶Mübariz Qurbanlı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməl prinsipləri və müasirlik, “Azərbaycan”, 2011, 8 may.

sən rus dilində aparılmışdır. Bəzən dövlət idarələrində rus dilində hazırlanmış sənədlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunur, bəzən də çıxışlar olduğu kimi saxlanırdı.

1992-ci il may ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi. Bu dövrdə bütün iclaslar Azərbaycan dilində idarə olunmağa başlandı. Dövlət idarələrində rəsmi sənədlər ancaq Azərbaycan dilində yazılmış və həmin ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Məclisində kargüzarlıq işləri ilə bağlı gərgin müzakirələr aparılmışdır. Baş verən inqilabi hərəkət dövlətçilikdə bir sıra problemlərlə yanaşı dil məsələsini də gündəmə gətirdi. Azərbaycan xalqının mübarizəsinin nəticəsi olan müstəqillik illərində idraki-ictimai hadisə olaraq dövlət dili gərgin müzakirələr obyektinə çevrildi. Bu müzakirələrdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu müzakirə edilmişdir. Millətin siyasi taleyi həll olunan dövrlərdə Azərbaycan dilinin də taleyi məsələsi əsas problemlərdən biri olmuşdur.

N.Xudiyev yazır: “Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə ana dili məsələsi siyasi-ideoloji müzakirələr obyektinə çevrildi ki, bu da tamamilə təbii idi. Həmin müzakirələr, əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə edirdi: 1) ana dilinin sosial-siyasi mövqeyi məsələsi; 2) ana dilinin adı məsələsi; 3) əlifba məsələsi.”¹⁰⁷

---

¹⁰⁷ *Nizami Xudiyev*. Seçilmiş əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, səh.21.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qarşısında dil quruculuğu ilə əlaqədar bir sıra problemlər dururdu. Bunların dövlətçilik baxımından təhlil etmək dövrün tələbi idi. Lakin müstəqilliyin ilkin dövrlərində dillə bağlı problemlərin həll olunması zamanı bir sıra münaqişələr özünü göstərdi. Bu məsələlərin həllində Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra hakimiyyətə gələn şəxslərin idarəetmədə təcrübəsizliyi dövlətçilikdə dil siyasətinin düzgün qurulmamasına səbəb oldu. AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə dövlət dilinin qəbul edilməsi münaqişələr obyektinə çevrildi. Müstəqil dövlətin Konstitusiyasının qəbul edilməsində dövlət dilinin qəbul edilməsi zəruri idi. Bu zaman tarixi ənənələr nəzərə alınmadan, heç bir məntiqi əsasa söykənmədən dövlət dili müxtəlif şəkildə adlandırılırdı. Dövlət dilinin adlandırılması və onun adının dəyişdirilməsi yenidən müzakirə olundu. Dövrün ziyalıları xüsusən, dilçilər, yazıçılar arasında məsələyə müxtəlif münasibətlər ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Dövlət dilinin qəbul olunması haqqında layihənin qəbul olunmasında tarixi mərhələlər nəzərə alınmırdı. Ekspert qrupunda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin adının müzakirəsində görkəmli ziyalılar və alimlər - Fərəməz Maqşudov, Afad Qurbanov, Ağamusa Axundov, Həsən Mirzəyev, Anar, Yusif Seyidov, Tofiq Hacıyev, Vaqif Aslanov, Nəbi Xəzri, Çingiz Abdullayev, Xeyrulla Əliyev, Mübariz Əliyev, Musa Adilov, Qabil, Şamil Qurbanov, Fuad Qasımzadə, Qənbər İsmayılov, Tofiq Hacıyev, Qəzənfər Kazımov, Məsumə Mə-

likova, Həsən Mirzəyev, Kamil Vəliyev, Əlisa Şükürov, Nizami Xudiyev iştirak etmişdir. Layihənin hazırlanması zamanı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adı barədə bir neçə variantda fikirlər irəli sürülmüşdür. Dövlət dili ilə bağlı bu müzakirələrdə obyektivlik nəzərə alınmadığına görə “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” təklifinin tərəfdarları az olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin adlandırılması ilə bağlı zəngin təcrübə olsa da bundan istifadə olunmamışdır. Məlumdur ki, Dövlət dili anlayışı sosiolinqviistik hadisə kimi yeni deyildir. Hələ qədim abidələrimizdən tutmuş müasir dövrə qədər işləklik dairəsi geniş olmuş və rəsmi dil kimi I Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili geniş işlənmişdir. Azərbaycan dilinin Dövlət dili kimi Konstitusiyada qeyd edilməsi 1956-cı ilə aid olsa da onun faktiki olaraq işlənməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya ilə bağlıdır. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan dili termini geniş işləklik qazanmışdır. Yəni Azərbaycan dili türk dilləri ailəsində formalaşaraq inkişaf etmiş, hamının qəbul etdiyi müstəqil bir türk dili kimi formalaşmış və dövlət dili kimi geniş əhatə dairəsinə malik olmuşdur. Dövlət dili kimi dövlətçiliklə bağlı qəbul edilmiş Azərbaycan dili ictimai bir hadisə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki hər bir dövlətin rəsmi dövlət dili olması onun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin də dövlət dili kimi inkişafının müəyyən tarixi ənənəsi vardır.

Azərbaycan dili anlayışı bir çox tarixi əsərlərdə və əlyazmalarda termin kimi işlənmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan termini işlənmə amillərinə görə Azərbaycanda yaşayan və azərbaycançılığı qəbul edən bütün millətlərin nümayəndələrini birləşdirən bir dil kimi inkişaf etmişdir. Lakin, 1991-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxdı və öz müstəqil dövlətini elan etdi. Azərbaycan Respublikası dövlətçiliyin atributlarından biri kimi Azərbaycan dilinin Dövlət dili kimi qəbul edilməsi ilə bağlı qanunu qəbul etməmişdən əvvəl Komissiya yaradıldı. Həmin Komissiyada qanun layihəsi hazırlanmış və dövlət dili kimi Azərbaycan dili nəzərdə tutulmuşdur. A. Axundov yazır: “Qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət dili kimi Azərbaycan dili nəzərdə tutulurdu. Bu o deməkdir ki, dövlət idarələrində və bütün özəl idarələrində rəsmi dil kimi yalnız Azərbaycan dili işlənməlidir və bu qanun məcburidir və ona əməl etməyənlər qanun qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Qanun 21 maddədən ibarətdir. Bütün maddələr mübahisəsiz qəbul edildi. Dediyim kimi yalnız bir maddə, birinci maddə böyük müzakirələrə səbəb oldu. Layihədə birinci maddə belə idi: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.”¹⁰⁸

Göründüyü kimi müstəqillik illərində Konstitusiyanın qəbul edilməsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili təklif edilmişdir. La-

---

¹⁰⁸ A.Axundov. Dil və ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, s.65.

kin müzakirələr zamanı bir çox mübahisələr yaranmış layihə yenidən Komissiyaya qaytarılaraq müzakirəyə verilmişdir. Müzakirə zamanı Dövlət dilinin adı Azərbaycan dili deyil, türk dili kimi yazılmasını təklif edən nümayəndələr əsaslandırırdılar ki, Azərbaycan Respublikasının bütün atributları yenidən bərpa olunmalıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilmiş qaydalar yenidən bərpa edilərək inkişaf etdirilməlidir. Birinci müstəqilliyin ənənələri qazanılmış yeni müstəqillikdə davam etdirməklə qorunmalıdır. Eyni zamanda müzakirələrdə Sovet dövlətinin apardığı dil siyasəti tamamilə təkzib edilirdi. Qeyd edilirdi ki, 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi verilməsi də Sovet dövrünün siyasətini özündə əks etdirir, ona görə də Sovet dövrünün siyasi proseslərini özündə əks etdirən bir proses kimi ondan imtina etmək lazımdır. Milli Məclisdə ilkin müzakirələrdən sonra bu məsələ yenidən gündəmə gətirildi. “Azərbaycan dili” termini “türk dili” termini ilə əvəz olunması bir daha müzakirə olundu. Müzakirə zamanı türk dilini qəbul etməyən ziyalıların fikirlərinə siyasi don geyindirilirdi. Qeyd edilirdi ki, Türk dilləri müəyyən ictimai-siyasi mərhələlərdən keçmiş, türk dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşmışdır. Hər bir türk dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri yarınsa da türk dilləri müstəqil türk dilləri kimi deyil ləhcələr kimi xarakterizə edilərək yazılırdı: “Zaman keçdikcə hər bir türk dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri

meydana gəlsə də, ümumi əsas daha qüvvətli olub, diqqəti daha çox cəlb edib ona görə də uzun zaman türk dilləri müstəqil dillər kimi deyil, ləhcələr kimi qeyd olunubdur. Lakin bu birlik çoxlarını təmin etməmiş türk xalqları və onlar arasında çin səthi çəkməyə çalışmışlar. Sovet Hakimiyyəti illərində bu siyasət daha ardıcıl, daha kəskin şəkildə həyata keçirilmişdir. “Türk sözü” qorxulu bir kabusə çevrilib düşmənləri və milli satqınları xoflandırmağa başlamışdır.”¹⁰⁹

Bunlar əsas gətirilərək “Azərbaycan türkcəsi”, “azəri türkləri” terminləri də gündəmə gətirilmişdir. Qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dili türk dili ilə eyni məfhumu ifadə edir. Yanlış məntiqi fikirlər Dövlət dilinin adının dəyişdirilməsində ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb oldu. Müzakirələrdən aydın olur ki, 90-cı illərin əvvəllərində dillə bağlı problemlərin həllində obyektiv şərait düzgün təhlil olunmurdu. Çünki müstəqillik əldə etmiş ölkə yenicə yaranmış və öz tarixinin gərgin, ziddiyyətli dövrünü yaşayırdı. Hakimiyyət davaları dərhal həll olunacaq məsələlərin müzakirəsinə, eləcə də respublikanın mənəvi-siyasi iqliminə öz mənfi təsirini göstərdi. Bununla da dövlət dilinin adının müxtəlif şəkildə ifadə edilməsi, adlandırılması süni səbəblərlə qarşısı alınırdı və qeyd edilirdi ki, sadəcə olaraq 30-cu illərin ortalarına qədər istifadə edilən xalqımızın adını bərpa edirik. İlk demokratik dövlətimizin ənənələrini

---

¹⁰⁹Y.Seyidov. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 2007, s.300.

davam etdirərək müstəqil dövlətin dövlət dili kimi türk dili adlandırılması səsvermə yolu ilə qəbul edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir” təklifinin tərəfdarı isə 3 nəfər olmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan (türk dili), Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türk dili və “Azərbaycanın dövlət dili türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir” təklifinin tərəfdarlarının hər biri öz təkliflərini təbliğ etmişdir. Müzakirə olunan dövlət dilinin adının verilməsi ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Dil məsələsinin obyektiv, demokratik həlli mümkün olsa da, bu yerinə yetirilməmişdir.

Komissiyada “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir) təklifi də müzakirə zamanı etiraz doğurmuşdur”. A.Axundov yazır: “Türk dili” söhbəti yalnız qanun bütövlükdə səsə qoyulan zaman ortaya çıxdı. Məlumdur ki, qanunun bütövlükdə qəbul olunması üçün səslərin üçdə ikisi tələb edilir. Səhv etmərsə bir-iki səs çatmadı. Mübahisə birinci maddənin “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir) üstündə gedirdi. Mötərizəli variant lap az səs aldı. Dövlət dilinin türk dili alınması bir növ çarəsizlikdən yarandı və səsvermədə heç səslərin yarısını da qazanmadı.”¹¹⁰

Sabir Rüstəmxanlı tərəfindən irəli sürülmüş bu təklif etirazlara səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı Şadman Hüseynov tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili

---

¹¹⁰ A.Axundov. Dil və ədəbiyyat, I c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s.43

Türk dilidir təklifi bəzi ziyalılar tərəfindən dəstəklənmişdir. Mətbuatda qeyd edilirdi ki, türkiyə türkcəsi və türk dili terminlərinin Konstitusiyada dövlət dilinin adı kimi verilməsi təklifləri dövlət dilinin adının adlandırılmasında anlaşılmaqlıq yaratmışdır. Milli Məclisdə Dövlət dili ilə bağlı ayrı-ayrı təkliflər və dövlət dilinin müxtəlif terminlərlə ifadə olunması əlbəttə yanlış mövqe idi. Buna görə də böyük mübahisələr olsa da Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili qəbul edilməsi hər cəhdlə müdafiə olunurdu.

A.A.Axundov yazır: “Dildə hər bir dəyişiklik özü ilə başqa deyimlərin də dəyişməsinə tələb edir: əgər biz dövlət dilimizə Azərbaycan türk dili deyiriksə onda gərək xalqımıza Azərbaycan türk xalqı, dövlətimizə Azərbaycan türk dövləti, ədəbiyyatımıza Azərbaycan türk ədəbiyyatı, mədəniyyətimizə Azərbaycan türk mədəniyyəti deyək və özümüz-özümüz üçün yeni-yeni problemlər yaradaq.”¹¹¹

Qeyd edilirdi ki, dövlət dilinin bu cür adlandırılması Azərbaycan dilinin kökünün qədimliyi ilə bağlansa da siyasi baxımdan doğru deyildir. Çünki özbək dili əvvəllər cığatay, türk dili osmanlı dili kimi adlandırılırdı. Bununla yanaşı türk xalqlarının sayının çox olması və onların yenedən türk dili adlandırılması elmi baxımdan düzgün deyildir. Eyni zamanda, bu dövrdə irəli sürülən variantlardan biri də dövlət dilinin Azərbaycan-türk dili adlandırılması ilə bağlı təkliflər idi. Həmin təklifi dəstəkləyənlər Azər-

---

¹¹¹ A.Axundov. Dil və ədəbiyyat, I c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s.45

baycan dili ilə türk dili arasında olan tarixi bağlılığı nəzərə çatdırmaq, tarixi kökü bərpa etmək kimi fikirlərini, məqsədlərini sübuta yetirirdilər. A.A.Axundov yazırdı: “Bu terminin Azərbaycan dili ilə müqayisədə nöqsanları vardır. Belə ki, hər şeydən əvvəl, dil adları sahəsində dünyada bir dilin iki sözlə adlandırılması təcrübəsi yoxdur. Bunu nə digər türk xalqları, nə də başqa, dil ailələrinə daxil olan dillərdə danışan xalqlar özlərinə də rəva biliblər: nə özbək türk dili, nə türkmən türk dili, nə başqırd türk dili və s.”¹¹²

Milli Məclisdə qəbul edilən türk dili anlayışı ilə əslində Azərbaycan dili nəzərdə tutulsa da, termin müxtəlifliyi ölkə daxilində Azərbaycan dilinin bir termin kimi işlədilməsi prosesində dolaşıcılıq yaradırdı. Dövlət dilinin qəbul edilməsi haqqında geniş müzakirələr aparılsa da qəbul ediləcək qərarda termin anlaşılmazlığı yaranmışdır. Bununla da dövlət dilinin adı düzgün şərh olunmurdu.

Y.Seyidov yazır: “Milli Məclisdə olan həqiqi vətənpərvər alimlərin və dövlət xadimlərinin iradəsi ilə xeyli çətinliklər aradan qaldırıldı və əks tərəflərin müqaviməti zəiflədildi. Ekspert qrupunda milli hissədən məhrum olan alimlərin dövlət dili haqqında qanun layihəsinə qeyri-müəyyən bir məzmun vermək, başqa dillərə aid qeydlərlə onu yükləmək, vahid dövlət dili anlayışının kölgədə qoymaq, onu yaygın hala salmaq mövqeləri bəzən örtülü, bəzən açıq şəkildə hiss edilirdi. Bu

---

¹¹² A.Axundov. Dil və ədəbiyyat, I c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s.45

mövqe layihədə dövlət dilinin bu və ya digər konkret sahələrdə tətbiqinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilən istisnalara səbəb olurdu. Belə istisnalar əsasən aradan qaldırılsa da, bu qanunla uyuşmayan, həmin qeyri-obyektiv mövqeyin nəticəsi olan cəhətlər tam halda aradan qaldırılmadı.”¹¹³

Layihənin müzakirəsində dövlət dilinin adı ilə əlaqədar çıxışlarda bu məsələ ilə bağlı fikirlər göstərirdi ki, bu məsələ heç də hamı tərəfindən birmənalı anlaşılmır və dilin adını ifadə edən terminin dəyişdirilməsi dilin dəyişdirilməsi kimi qəbul edilmiş və geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur. Dövlət dili Azərbaycan dili, türk dili, azəri türkcəsi və yaxud Azərbaycan türk dili, Azərbaycan türkcəsi kimi adlandırılması məsələni mürəkkəbləşdirmişdir. Tarixi faktlar əsasında XI və ya XIII əsrlərdə türklərin və türk dilinin nüfuzu haqqında məruzələr edilir və Azərbaycan dili termininin XIX əsrin sonlarında işlənməsi əsaslandırılırdı. Qeyd edilirdi ki, ölkənin adı kimi Azərbaycan terminin işlənməsi ərazi adını bildirir və Azərbaycan dili termini ilə ərazi adı kimi ifadənin işlənmə mövqeyi, tarixi eyni deyildir. Müəyyən şərhələrlə bunlar bir-biri ilə fərqləndirilmişdir. Azərbaycan bizim torpağımızın, böyük vətənimizin, xalqımızın adıdır. Azərbaycan respublikası, Azərbaycan dövləti ərazi adını, azərbaycanlı milli mənsubiyyət, milli nitq mənasında azərbaycanca terminlərindən istifadə olunur. Türk dili, Azərbaycan türkcəsi, türkcə milli dili-

---

¹¹³ *Y.Seyidov. Əsərləri, II c., Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007.*

mizin türklə bağlılığını və buna obyektiv tarixi münasibəti bildirir.

Y.Seyidov yazırdı: “Nəsimi, Xətai Azərbaycan dili mənasında “türki” sözünü işlətməşlər. Xalqımızın dahi milli şairi Məhəmməd Füzuli “Azərbaycan dili” (və ya nitqi, sözü) mənasında “türki”, “türkzəban”, “türk ləfzi”, “ləhcəyi türki” işlətməş, bu dilin böyük müdafiəçisi olmuşdur. Azərbaycan-türk dilində cahanişümül poeziyanın mümkünlüyünə şübhələrə cavab da vermişdir. Füzuli öz milli mənsubiyyətini və azərbaycanca şeir ənənəsini nəzərdə tutaraq yazmışdır: türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur.”¹¹⁴

Göründüyü kimi “türk” termini “Azərbaycan” termini ilə eyniləşdirilirdi. Respublika Ali Sovetinin müvafiq komissiyası tərəfindən təşkil edilmiş ekspert qrupu iki ay müddətində qanunun layihəsini müzakirə etmiş və onun ilk variantını Milli Məclisin müzakirəsinə vermişdir. Dövlət dili anlayışı müxtəlif səviyyələrdə qızğın müzakirələrdən sonra “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili türk dilidir” haqqında qanun Milli Məclisdə qəbul edildi. Dövlət dili dövlətçilik atributlarından hesab olunsa da məsələnin böyük ictimai-siyasi, tarixi-mənəvi mənası düzgün təhlil olunmamışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqın tarixini özündə yaşadan dil siyasi baxımdan öz həllini düzgün tapmadı. Qısa müddətdə hakimiyyətdə olan AXC –

---

¹¹⁴ Y.Seyidov. Əsərləri, II c., Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007, səh.348

Müsavət hakimiyyəti dövlətçilikdə əsas atributlardan olan dövlət dili ilə bağlı irəli sürdüyü siyasət ölkənin müstəqilliyinə təhlükə yaratdı. 1992-ci ilin dekabrında “Dövlət dili haqqında” Qanun qəbul edərək Azərbaycanda dövlət dilinin “türk dili” olması barədə qərar, eləcə də dərsliklərinin “türk dili” adı ilə nəşri kökündən yanlış bir siyasət idi.

Y.Seyidov yazırdı: “Keçid mərhələsində rəsmi adlar “türk dili” adı ilə yanaşı “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan türkcəsi”; “türkcə” ilə yanaşı “azərbaycanca” söz və ifadələrdən istifadə etmək mümkündür. XIX əsrdən məlum dövrə qədər bunlar paralel işlənmişlər, “türk dili” əsas termin kimi qəbul olunsada, “Azərbaycan dili” ifadəsi inkar edilmədi. Ancaq 30-cu illərdə “Azərbaycan dili” rəsmiləşdiriləndə bu münasibətlər pozuldu və “türk dili” ifadəsi istifadədən çıxarıldı.”¹¹⁵

Dövlət dilinin adlandırılmasında Respublikada ziyalıların fikirləri, ictimai-siyasi proseslər nəzərə alınmamışdır.

N. Xudiyev yazır:” Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qarşısında dil quruculuğu ilə əlaqədar bir sıra çətin məsələlərin həlli dayanırdı ki, bunları ciddi müzakirələrə, dövlətçilik baxımından təhlil edib nəticələr çıxarmağa həqiqətən böyük ehtiyac var idi - həm də bu məsələlər belə müzakirə olunmalı idi ki, nəinki mü-təxəssislər, həmin məsələlərlə bilavasitə məşğul olan-

---

¹¹⁵Y.Seyidov. Əsərləri, II c., Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007, səh.352.

lar, həmçinin geniş xalq kütlələri, respublikanın ictimaiyyəti də bir qərara gələ bilsin, aydın və obyektiv nəticə hasil olsun.”¹¹⁶

Qanunun qəbul edilməsi ilə bağlı əvvəl ziyalılar arasında müzakirələr aparılmışdır. Müzakirələr zamanı əsaslandırılmış fikirlər mübahisələrə səbəb olmuş və AXC-Müsavat hakimiyyəti xalqın rəyini nəzərə almadan, referendum keçirmədən 22 dekabr 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanun qəbul etmişdir. Dövlət dili ilə bağlı tarixi təcrübə nəzərə alınmadan qəbul edilən Qanun Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəy tərəfindən dekabrın 22-də imzalanmışdır.

Qanunun birinci maddəsində yazılırdı: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.”¹¹⁷

Qanunla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili hesab edilmişdir. Təhsil sistemində təhsilin türk

---

¹¹⁶ N. Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, ”Təhsil”, 1997, səh.53.

¹¹⁷ Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında. Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr, 1992-ci il tarixli qanunu. “Azərbaycan” qəzeti, 28 yanvar, 1993.

dilində aparılması mübahisələr yaradırdı. Vətəndaşlar arasında dövlət dilinin Azərbaycan, ya da türk dili adlanması düzgün dərk edilmirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin məcburi fənn kimi öyrənilməsi nəzərdə tutulurdu. Əslində isə türk dili termininin mənşəyi, işlənmə məqamları nəzərə alınmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 4-cü maddəsində vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə yalnız türk dilində cavab verilməsi qaydası da öz təsdiqini tapmışdır. 19 maddədən ibarət olan qanunda dövlət dilinin tam hüquqda tətbiq olunması üçün bütün tədbirlər, o cümlədən dövlət dili haqqında qanunun pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu. Bununla da xalqın istəyi nəzərə alınmadan Qanunda Azərbaycan dili – “türk dili” termini ilə əvəz edildi. Bu terminin işlənməsində əsrin əvvəllərindən baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmadı. Qeyd edilirdi ki, “Azərbaycan dili tarixən “türk dili” adlandırılmışdı. 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı, 1828-ci ildə çar I Nikolayın sərəncamı ilə xalqın “türk” adı “tatar”, “Qafqaz tatarları” adı ilə əvəz olunduqda, dilin də adı “tatar dili”, “Qafqaz tatarlarının dili” adlandırılmışdı. Azərbaycanlı müəlliflər çox vaxt “Azərbaycan-tatar dili”, “türk-tatar dili” ifadəsini işlətmişdilər”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət dilinin “türk dili”, xalqın adının “türk” adlanması əsas götürülürdü. Qeyd edilirdi ki, 1918-ci il iyunun 27-də AXC Nazirlər Şurasının qərarı ilə türk dili dövlət dili

elan olundu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da xalqın adı “türk”, dilinin adı “türk dili” adlandırıldı.

Eləcə də “Azərbaycan İnqilab Komitəsi 8 fevral 1921-ci il tarixli əmrnaməsi ilə sovet idarələrində türk dilinin işlədilməsini təsbit etmiş, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti ilə türk dili dövlət dili elan olunmuşdu. 1937-ci il konstitusiyasının 1936-cı ilin sonunda hazırlanmış və IX Fövqəladə ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında müzakirə üçün təqdim olunmuş layihəsinin 20-ci maddəsində də Azərbaycan rəhbərliyini təşkil edən şəxslər öz anketlərindəki “milliyyət” qrafasının qarşısında “türk” yazmışdılar. 1937-ci il martın 14-də IX Fövqəladə ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında ilk dəfə olaraq mandat komissiyasının hesabatında “türk” əvəzinə “azərbaycanlı” işlədilmişdir.¹¹⁸

Lakin sonralar qəbul edilmiş qərarlar, eləcə də Azərbaycan Respublikasında yaşayan Azərbaycan xalqının bir millət kimi inkişaf tarixi nəzərə alınmamışdır. Qəbul edilmiş qərar praktik cəhətdən özünü doğrultmadı. Bununla bağlı mətbuatda verilən fikirlərdə bu addımın doğru olmadığı əsaslandırılırsa da qərar qəbul edilmişdir.

---

¹¹⁸ Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın Azərbaycan dövlət dili haqqında məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. “Azərbaycan” qəzeti, 4,7,9-11 noyabr, 1995.

Qərarla bağlı ziyalılardan bir çoxu ictimai şəraiti nəzərə alaraq öz düşüncəsini, həmin prosesə öz reaksiyasını da göstərirdi. A.Axundov yazırdı: “1992-ci ilin 22 dekabrında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafında gözlənilməz bir hadisə baş verdi: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili” adı ilə qəbul edilmiş qanunun birinci maddəsi o vaxta qədər olanlardan fərqli olaraq, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir” şəklində yazıldı. Təbii, bu maddə birmənalı qarşılanmadı. H.Mirzəyev yazırdı: “Azərbaycan dili məfhumunu dəyişməklə biz az qazanırıq, çox şey itiririk. Belə hesab edirəm ki, bunu dəyişməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Onun konstitusiyaya layihəsində olduğu kimi qalması daha məqsədemüvafiqdir.”¹¹⁹ Xalqın narazılığına səbəb olan bu maddə ziyalılardan çoxunda etiraz doğurdu, bu barədə rəsmi və qeyri-rəsmi rəylər söyləndi və üç ilin mübahisələr obyektinə çevrildi.

Bu maddənin qəbul edilməsini sonralar A.Axundov xarakterizə edərək yazırdı: “Lakin türk dili adı bu gün nə şifahi dildə. Nə də mətbuatda faktik olaraq işlənmir, daha doğrusu işlənmə bilmir. Bunun isə ciddi səbəbləri var. Hər şeydən əvvəl indi dünya türk dili adından başqa bir dildə var bu da Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dilinin adıdır. Bu dili dünyada, o cümlədən Yaponiyada da yaxşı tanıyırlar. Bu dil Azərbaycanda da

---

¹¹⁹ *Mirzəyev Həsən*. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur. Bakı, Elm, 2010, səh.39

hamıya məlum olan bir dilin adıdır. Belə olduqda, türk dili deyərkən hansı dilin: Türkiyənin dövlət dilinin, yoxsa Azərbaycan dövlət dilin nəzərdə tutulduğu anlaşılır.”¹²⁰

Bu zaman Ağamusa Axundovun bu fikirləri ciddi tənqid olunmuşdur. Lakin Azərbaycan dilinin türk dili kimi Konstitusiyada verilməsinin heç bir hüquqi və elmi əsası yox idi. Kökümüz, tariximiz əlbəttə türklə bağlıdır. Hər bir xalqın tarixi köklərini saxlamaqla müstəqil inkişafı onların dillərini də formalaşdırmışdır.

Professor Ağamusa Axundovun 1993-cü ilin 26 mayında “Yeni Turan” qəzetinə verdiyi müsahibə “Dilimizi öz adı ilə çağırmaq” adlanır. Görkəmli dilçi həmin müsahibəsində “Siz nə üçün “türk dili” ifadəsinin əleyhinə çıxmısınız? Yenədəmi əvvəlki mövqeyinizdə qalırsınız?” sualına belə cavab verir: “Əstəğfərullah! Mən heç vaxt əsrlərdən bəri işlənə-işlənə gələn “türk dili”, sizin təbirinizcə desək, ifadəsinin əleyhinə çıxmamışam. İndi də bütün dünyada qəbul olunmuş həmin terminin əleyhinə deyiləm. Mən yalnız bütün dünyada son vaxtlar, xüsusilə geniş miqyasda zəngin ədəbi və bədii dil ənənələri olan türk dillərindən biri kimi tanınmış dilin adı Azərbaycan dili terminin türk dili termini ilə əvəz edilməsi barədə ciddi surətdə düşünməyin gerçəkliyini qeyd eləmişəm”. Alimin fikirlərinin məntiqi bundan ibarət idi ki, iki ayrı-ayrı dilin, yəni qardaş

---

¹²⁰ A.Axundov. Dil və ədəbiyyat. Bakı, “Gənclik”, 2003, s.66.

Türkiyə Cümhuriyyətinin və Azərbaycan Respublikasının dövlət dillərinin eyni terminlə adlandırılması praktik cəhətdən də çətinliklər törədir.

A. Axundov Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında qanunun elan edilməsindən sonra respublika mətbuatında “türk dili” deyil, “Azərbaycan dili” termininin işlənməsinə diqqət çəkməsi isə həmin qanunun ictimai rəydə qəbul olunmamasının real faktı saymaq olar. Müsahibədə “Bəs çıxış yolunu siz nədə görürsünüz?” sualına “Ya gərək türk dili deyərəkən elə türk dili kimi də başa düşək və həmin dili də işlədək, ya da dilimizi öz adı ilə çağırmaq” cavabı bir daha onun dövlət dili haqqında fikrinin düzgün yol olduğunun təsdiqidir. Güman ki, indi “türk dili” bu yolla getməyəcəkdir.”

Buna baxmayaraq, təcili olaraq ana dili dərsləkləri “Türk dili” adlı dərsləklərlə əvəzlənərək onların nəşri də həyata keçirildi. AXC-Müsavət hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqının dilinin bu şəkildə dəyişdirilməsi ziyalılar tərəfindən tənqid olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması, Azərbaycan Ensiklopediyasının, Azərbaycan tarixinin yazılması, yoxsa türk dilinin tarixi ifadələri hər kəsi düşündürürdü. AXC-Müsavət hakimiyyəti bizim tarixi köklərimizi gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədi ilə ana dilimizin adının dəyişdirilməsi əslində tamamilə yanlış addım idi. Hüquqi cəhətdən də AXC-Müsavət hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş bu qanun əsaslandırılmamışdır. Çünki 1978-ci il Konstitusiyasında qəbul edilmiş

73-cü maddə hələ hüquqi qüvvəsini saxlamışdır. Bununla yanaşı 1992-ci ildə Milli Məclisin dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarının qəbulu zamanı səsvermə prosesi pozulmuşdur. Dövlət idarəçiliyində zəngin təcrübəsi olan ulu öndər Heydər Əliyev də sonralar bu məsələyə münasibət bildirərkən Milli Məclisin qəbul etdiyi bu qərarı kəskin pisləyərək demişdir: *“Bu böyüklükdə tarixi bir qərar Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur. Burada da böyük bir səhv buraxılıbdır.”* Bununla yanaşı Parlamentdə prosedura qaydaları pozulmuşdur. Göründüyü kimi, 1992-ci ilin dekabrında dövlət dili haqqında qanun qəbul edilərkən, dilimizin “türk dili” adlandırılması əsaslandırılmamış və dövlət dilinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində yeni problemlər yaranmışdır.

3.2. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN DÖVLƏT DİLİ KİMİ HÜQUQİ STATUSU

Dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə başqa siyasi sahələrdə olduğu kimi dövlətçiliyin əsas atributlarından olan Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Müstəqilliyin ilk dövrlərində dövlət quruculuğunda əsas məsələlərdən biri kimi dövlət dili haqqında qanun qəbul edildi. Qəbul edilmiş qanun bir çox ziddiyyətlərə və mübahisələrə səbəb oldu. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr müstəqilliyin qorunmasına ciddi təsir edirdi. Bu zaman Azərbaycan Respublikası müstəqillik elan etsə də həm daxili, həm də xarici ziddiyyətlər ölkənin siyasi vəziyyətini gərginləşdirirdi. Müstəqil Respublikanı bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev dövlətçiliyin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirdi. Bütün sahələrdə olduğu kimi, azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsinə ulu öndər xüsusi diqqət vermişdir. Hələ Kommunist ideologiyasının hökmranlıq etdiyi dövrdə ulu öndər deyirdi: “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”.

Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu zamanı dövlət dili məsələsi geniş müzakirə

obyektinə çevrildi. Heydər Əliyev yeni konstitusiyaya layihəsinin hazırlanmasının əsas konturlarını xarakterizə edərək yazırdı: “Bizim yeni konstitusiyamız, şübhəsiz ki, birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsipləri əks etdirməlidir. Yeni konstitusiyamız demokratik prinsipləri özündə əks etdirməlidir. Yəni dünya demokratiyasının əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən, demokratiya sahəsində inkişaf etmiş dövlətlərin konstitusiyaya təcürübəsindən istifadə etməli və Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus tarixi, milli ənənələrini əks etdirən prinsipləri özündə cəmləşdirməlidir. Bir sözlə, biz elan etmişik və mən bir daha bəyan edirəm ki, Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı, dünyəvi dövlət qururuq. Demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu proseslərini və bunu təmin etmək üçün bütün şərtləri, müddəaları konstitusiyaya özündə əks etdirməlidir.”¹²¹

AXC tərəfdarları bu məsələni müzakirə etmədən, mübahisələrə baxmayaraq xalqın rəyini nəzərə almadan, referendum keçirmədən 1992-ci ilin dekabrında “Dövlət dili haqqında” Qanunu “müzakirə” edərək Azərbaycanda dövlət dilinin “Türk dili” olması barədə qərar qəbul etdi. Bununla da 1992-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin adı “türk dili” adlandırılmışdır. H. Əliyev bu

---

¹²¹ H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IVc. Bakı, Azər nəşr, 1997, s.157.

barədə deyir: “1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edilmişdir. Bu müzakirə nəticəsində qərar qəbul olunub ki, Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir. O vaxt mən Bakıda yaşamırdım, Naxçıvanda idim. Eşitdiklərimdən, bildiklərimdən belə hiss etdim ki, bu qərar respublikada birmənalı qarşılanmayıbdır. Bu qərardan çox narazı olanlar var idi, onu çox bəyəyənlər də var idi.”¹²²

AXC rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmiş qərar ciddi etirazlarla qarşılanmışdı. Dilçilər arasında böyük mübahisələr yaranmışdır. Hətta Milli Məclisdə “Azərbaycan dili” termini qəbul edilməmişdən əvvəl əsaslandırıcı çıxışlar olsa da dövlət dili Azərbaycan dili deyil, “türk dili” adlandırılmışdır. Bu dövrdə orta məktəb dərsləkləri “Türk dili” adı ilə nəşr olunması xalq arasında narazılıqla qarşılanmışdır. H.Əliyev qeyd etmişdir ki, 1992-ci ildə Milli Məclisin dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarının qəbulu zamanı iclasda bu tələb kobud surətdə pozulmuşdur və Milli Məclisin qəbul etdiyi bu qərarı kəskin pisləyərək demişdir: “İndi bu böyüklükdə tarixi bir qərar Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur. Burada da böyük bir səhv buraxılıbdır. Həmin səhv ondan ibarətdir ki, əgər Milli Məclis doğrudan da belə bir qərar qəbul etməli olsaydı, həmin qərar

---

¹²² *Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.428*

qanuna, konstitusiyaya görə Məclis üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən səs verildiyi halda qəbul olunmalı idi. Yəni konstitusiya qanunu sadə səs çoxluğu ilə yox, üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul olunmalıdır. Milli Məclisdə bu təklif səslərin üçdə ikisini toplaya bilməyib. 50 deputatdan 26-sı, yəni sadə səs çoxluğu ilə, bir səs üstünlüyünə görə qəbul olunubdur. Burada da konstitusiya qanunu pozularaq, volyuntarizm, özbaşınalıq edilərək belə bir qanunun qəbul olunduğu hesab edilmişdir.”¹²³

Heydər Əliyev bu məsələyə siyasi uzaqgörənliklə yanaşaraq demişdir ki, tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi, ölkəmizin bugünü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyil. Qeyd edirdi ki, “sonra konstitusiya layihəsini hazırlayarkən mən bunu araşdırdım. Bu barədə mənə əvvəl də demişdilər. Ancaq bir var ki, bir şeyi ordan-burdan eşidəsən, bir də var ki, özün araşdırasan. Mən bunu şəxsən özüm üçün araşdırdım və məlum oldu ki, bildiyiniz kimi, burada özbaşınalığa, volyuntarizmə yol verilə bilər. Mən bunu deyərkən əvvəlcədən xahiş və xəbərdarlıq edirəm

---

¹²³ *Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.430*

ki, fikirlərim heç kəsə öz sözlərini demək üçün təsir etməsin. Mən sizə olmuş şeylərin xronologiyasını danışdım. İstəyirəm ki, burada sərbəst müzakirələr getsin. Dövlət dili haqqında maddə konstitusiya qanunudur. Yəni bu, ya konstitusiyada olmalıdır, ya da, ona dəyişiklik edilərsə hüquqa görə, konstitusiya təcrübəsinə, qanunların qəbul edilməsi təcrübəsinə görə bu, konstitusiya qanunu kimi qəbul olunmalıdır. Ancaq bu məsələnin həllinə çox məsuliyyətsiz, səthi yanaşılmışdır.”¹²⁴ Konstitusiyanın qəbulunda əsas maddələrdən biri də dövlət dilinin qəbul edilməsi idi. Ulu öndər dövlət dilinin adı ilə bağlı qətiyyətli, cəsarətli addım atmaqla yanaşı, bu tarixi hadisəni həyata keçirən tarixi şəxsiyyət oldu. Prezident tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dövlət dili məsələsi demokratik şəkildə geniş müzakirə edildi. Siyasi lider çıxışlarında qeyd edirdi: “... tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət və ehtiram hissini bildirərək, bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq: müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən ümummillə lider ana dilinin - Azərbaycan dilinin siyasi bir termin kimi işlənmə perspektivlərini müəyyənləşdirdi. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dili-

---

¹²⁴ *Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir*, IV c. Bakı, Azərneşr, 1997, səh.429

nin adlandırılması ilə bağlı ulu öndərin rəhbərliyi ilə müzakirələr keçirildi. Ziyalıların böyük əksəriyyəti dövlət dilinin siyasi mahiyyətini şərh edərək Azərbaycan dili adlandırılması təklifini dəstəklədi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı. Dövlət dili ilə bağlı maddənin türk dili termini ilə deyil Azərbaycan termini ilə adlandırılması Heydər Əliyevin apardığı dil siyasətinin konsepsiyasını müəyyən edirdi. Bununla da milli müstəqil dövlətin milli dili olan Azərbaycan dili dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biri kimi Azərbaycan xalqının dilini ifadə edirdi. Azərbaycan dövlətinin dil quruculuğu prosesində və onun inkişafı istiqamətində mühüm məsələlər öz həllini tapdı. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi və milli müstəqilliyin əsas göstəricilərindən biri hesab edilməsi ümummillə lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir. Ulu öndər bununla müstəqil dövlətçiliyin milli atributu olan Azərbaycan dilini milli dəyərlərdən biri kimi məharətlə qorudu. Ana dilinin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi, Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi siyasi liderin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir. Ulu öndər bununla gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli atributu olan Azərbaycan dilini məharətlə qorudu. Bundan sonra isə ana dilinin inkişafı və qorunması sahəsin-

də mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Bu məsələnin həllində müstəqil Azərbaycan xalqının dahi rəhbəri, Azərbaycan dövlətinin qurucusu, dil quruculuğunun bənzərsiz yaradıcısı Ulu öndər Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti həlledici rol oynadı. Ölkəni acınacaqlı vəziyyətdən çıxarmaq üçün xalqın səyi ilə ikinci dəfə rəhbərliyə gəlişi zamanı Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı yeni addım atıldı və dövlətçiliyin inkişafı istiqamətində mühüm işlər görüldü. Müstəqilliyi əldə etmək nə qədər çətindir, onu qorumaq da bir o qədər məsuliyyətli və şərəfli vəzifədir. Bu vəzifəni şərəflə yerinə yetirən Heydər Əliyev yeni yaranmış vəziyyətdə başqa zəruri problemlərlə yanaşı, dil siyasətinə əsas məsələ kimi önəm verdi. Bu dövrü xarakterizə edən M.Nağısoylu yazır:” Ümum-milli lider dil məsələsinə birinci növbədə azərbaycançılıq ideologiyası prizmasından yanaşdı və 1995-ci ilin payızından başlayaraq məhz bu mövqedən dilimizin adı ilə bağlı geniş müzakirələr aparmağa başladı. Tam demokratiklik, fikir azadlığı şəraitində keçən həmin müzakirələr zamanı dilimizin adının yarım əsrdən artıq işləndiyi şəkildə, yəni Azərbaycan dili adlandırılmasına üstünlük verildi. Bu məsələdə birinci növbədə azərbaycançılıq konsepsiyası əsas götürülür və nəzərə alınır ki, Azərbaycan dili anlayışı artıq neçə on illərdir ki, ölkədə yaşayan bütün xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş, bu dil artıq kifayət qədər işlənmə təcrübəsi qazanmış və müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzu-

nun artması ilə tarixdə və beynəlxalq arenada da bu adla tanınmışdır.”¹²⁵

H.Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin ilk günlərindən bu mühüm məsələ ilə bağlı yazıçıların, alimlərin, ziyalıların, dövlət xadimlərinin fikirləri ilə tanış olmuşdur. 1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında dövlət rəhbərinin iştirakı ilə bu məsələnin müzakirəsi zamanı dörd fikir səslənmişdir: 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. 2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir. 3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türkcəsidir. 4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev layihənin müzakirəsi zamanı bu prosesləri yenidən təhlil etmişdir. Qeyd etmişdir ki, “lakin bu zaman sonradan yarana biləcək bir problem nəzərdən qaçırılmış, yaxud sərf-nəzər edilməmişdir. Azərbaycan dilinin yenidən “türk dili” adlandırılması ilə eyni dil ailəsinə və qrupuna daxil olsalar da, bir-birindən fərqli olan iki dil Türkiyə türklərinin və azərbaycanlıların dilləri eyni ad daşımağa başlayırdı ki, bu da həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə ciddi bir dolaşıqlıq yaradırdı: eyni adlanan iki dili bir-birindən necə fərqləndirməli? 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla dilimiz “türk dili” adlandırılarkən bu problem yox idi.”¹²⁶

---

¹²⁵ M. Nağısoylu. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, “Türkologiya”, 2017 №2, səh. 37

¹²⁶ 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. “Azərbaycan” qəzeti, 11 noyabr, 1995.

Əsrin əvvəllərində “türk dili” anlayışının ifadə etdiyi mənə dərinlən təhlil edilmişdir. Qeyd edirdi ki, “çünki dilimiz tarixən əsrlər boyu “türk dili” adlandığı dövrlərdə Türkiyə türklərinin dili “osmanlı dili” adlandırılmışdı. 1922-ci il noyabrın 1-də sultanlığın, 1924-cü il martın 3-də isə xilafətin ləğvindən sonra “osmanlı dili” adından imtina edilərək, “Anadolu türklərinin dili”, “Türkiyə türkcəsi” adlanmağa başlananda, ənənəyə görə “osmanlı dili” istilahı hələ də işlənməkdə idi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın iclaslarının birində sədr elan etmişdi ki, Türkiyə nümayəndələri “osmanlı dili” ifadəsinin işlədilməsindən inciyirlər, indi öz ölkələrində “Anadolu türklərinin dili” ifadəsinə keçmişlər. Sonra çıxış edən natiqlər həmin adı işlətməyə başlamışdılar. 1937-ci ildə Azərbaycanda “türk” və “türk dili” adlarından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini “türk dili” adlandırdılar.”¹²⁷

Heydər Əliyev dövlət dilinin qəbul edilməsinin hüquqi cəhətlərini də izah etmişdir. Qeyd edirdi ki, birinci iclasda çıxış edən 27 nəfərdən 12-si, ikinci iclasda çıxış edən 19 nəfərdən 5-i Konstitusiyada “Azərbaycan dili” yazılmasına tərəfdar çıxmamışdı. Onların arasında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, xalq yazıçıları Hüseyn Abbaszadə, Anar, Elçin, şairlər - İsa İsmayılzadə, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub da vardı. Xalq şairləri Nəbi Xəzri, Qabil, Cabir Novruz, Nəriman Həsənzadə, xalq yazıçısı Yusif

---

¹²⁷ 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. “Azərbaycan” qəzeti, 11 noyabr, 1995.

Səmədöğlü, yazıçı Çingiz Abdullayev konstitusiyada “Azərbaycan dili” yazılmasına tərəfdar idilər. “Azərbaycan dili” yazılmasına tərəfdar çıxmayanlar aşağıdakı variantları təklif edirdilər: türk dili; Azərbaycan türkcəsi; Azərbaycan türk dili; Azəri türkcəsi; Azərbaycan(türk) dili. “Azərbaycan dili” termininə tərəfdar çıxanlar bu terminin qədimdən işləndiyinə aid misallar gətirirdilər. Xüsusilə, tarixi əsərlərdən faktlar verilir. Məsələn, XI əsrdə Xətib Təbrizi dilimizi “azərbi” adlandırmışdı; “Журнал Министерства Народного Просвещения” (1843 года) – “наречие азербайджанское”; академик Дорн (1846) – “Азербайджанский язык.”¹²⁸

Mətbuatda dərc olunmuş yazılarda da misallar vardı: XIV əsr alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah əl-fars” lüğətində - “zəbane-azərbaycani”; Molla Əbdülqədir Quraninin 1901-ci ildə yazdığı “Ərəb və Azərbaycan dilinə məxsus dərslik kitabı”¹²⁹.

Milli Məclisdə qəbul edilmiş qanun icra olunmağa başlanmışdı və bu, əsas etibarilə tədris sistemində tətbiq olunmuş, “Türk dili” adı ilə yeni dərsliklər nəşr edilmişdi. Mətbuatda, efrədə paralel olaraq “Azərbaycan dili” termini işlədilirdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan dövlətinin ilk konstitusiyasını qəbul edilməsində dil si-

---

¹²⁸ 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları. “Azərbaycan” qəzeti, 4,7,9-11 noyabr, 1995.

¹²⁹ V.Priyev . “Azərbaycan dili” istilahı nə vaxtdan bəllidir? Ədəbiyyat qəzeti, 17 iyul, 1992.

yasəti əsas məsələ kimi müzakirə olunanda əvvəlki ənənə nəzərə alınmalı idi. Şübhəsiz ki, birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsiplər qanunda əks olunarkən xalqın iradəsi nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə, ümumxalq müzakirəsindən keçərək qəbul edilmiş Konstitusiyada dövlət dili qəbul edilmişdir. 1978-ci il Konstitusiyada yazılırdı ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bu vaxt Gürcüstan və Ermənistanın Konstitusiyalarında dövlət dili haqqında maddə var idi. Müstəqillik əldə etdikdə Konstitusiyanın 73-cü maddəsi – “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi qüvvədədir fikrini nəzərə alaraq, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili qəbul edilməli idi. Ancaq 1992-ci ildə başqa proseslər olmuşdur. 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edilmişdir. H. Əliyev qeyd edirdi ki, “Dövlət dili haqqında maddə Konstitusiya qanunudur. Yəni bu, ya Konstitusiyada olduğu kimi olmalıdır, ya da, ona dəyişiklik edilsə hüququ cəhətdən Konstitusiya təcrübəsinə, qanunların qəbul edilməsi təcrübəsinə görə bu, Konstitusiya qanunu kimi qəbul olunmalıdır. Ancaq bu məsələnin həllinə çox məsuliyyətsiz, səthi yanaşılmışdır.”¹³⁰

---

¹³⁰ *Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV c. Bakı, Azərnaşr, 1997, səh.429*

Tarixi faktlar H. Əliyev tərəfindən təhlil edilərək qeyd edilirdi ki, nəhayət, 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşdirmişdi. Azərbaycan dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirərkən, hər bir kəsin, xüsusən də mütəxəssislərin qarşısına mühüm vəzifələr qoyulmuşdu. Yeni konstitusiya qəbul edilən zaman bu məsələdə mövqelər müəyyənləşdirilməli, aydınlaşdırılmalı idi ki, hansı forma qəbul edilsin. B. Xəlilov yazırdı: “Yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın işçi qrupunun iclasındakı müzakirələr çox yüksək, peşəkar səviyyədə keçmişdir. Heydər Əliyev bu iclaslardakı demokratik müzakirəni Azərbaycan dövlətçiliyi naminə aparmışdır. O, işçi qrupun üzvlərinin hər birinin fikrini səbrlə, təmkinlə dinləmiş, fikir müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmışdır. Ona görə ki, onun aydın məqsədi, məramı, strategiyası olmuşdur. Bu da qanunvericilik hakimiyyətini formalaşdırmaq, Azərbaycan dövlətçiliyini daha da möhkəmləndirib inkişaf etdirməkdən ibarət olmuşdur. O, Azərbaycan dövləti naminə fikir yürüdən, söz deyən insanların məntiqinə geniş imkan yaratmışdır.”¹³¹

H. Əliyev deyirdi ki, ya bu layihədə olan ifadəni, ya komissiya üzvlərindən bir neçəsinin təklif etdiyi “dövlət dilimiz Azərbaycan türk dilidir” fikrini, yəni

---

¹³¹ *Buludxan Xəlilov*. Azərbaycan dili milli varlığımız, mənəvi sərvətimizdir, Bakı, 2013, səh 23.

Milli Məclisin bir qrup üzvü tərəfindən qeyri-qanuni qəbul olunmuş formanı qəbul etməliyik. Həmin o qeyri - qanuni qanun icra olunur. İndi mənə deyirlər ki, bizim dərsliklərdə ana dilini türk dili kimi yazırlar. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Konstitusiyasının və “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı”nın müddəaları ilə ziddiyyət təşkil etdiyinə görə heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Prezident Heydər Əliyev əlavə edərək deyirdi ki, Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasının dövlət dili haqqında 73-cü maddəsi Milli Məclisin məlum qərarı ilə ləğv olunmadığına görə o qüvvədədir. 1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun mənasını, məzmununu kənara qoysaq qanunvericilik nöqtəyi-nəzərindən qeyri-qanuni bir sənəddir. Çünki Azərbaycanın dövlət dili haqqında dəyişiklik etmək üçün gərək əvvəlki qanun ləğv ediləydi. Konstitusiya qanunu ləğv etmək əvəzinə qəbul olunmuş bu adi qanun, şübhəsiz ki, Konstitusiyada dəyişiklik edə bilməzdi. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” yazılıbdır. 1992-ci ilin dekabr ayında isə Milli Məclisin 26 üzvünün səs verməsi ilə “Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir” qanunu qəbul olunmuşdur.¹³²

---

¹³² “Azərbaycan” qəzeti, 26 iyul, 1995.

Dövlət dilinin adı ilə bağlı verilən alternativ təkliflər cəmiyyətdə çaşqınlıq yaradırdı. Ancaq Heydər Əliyev bu məsələyə həssaslıqla yanaşaraq Azərbaycan dövlətinin gələcəyini nəzərə alaraq qəti sözünü dedi. Dil siyasətini əsas məsələ hesab edərək deyirdi: “Mən gündəliyə bir məsələni təklif etmişəm və bu gün bu məsələnin müzakirə olunmasını hesab edirəm. O da konstitusiyaya layihəsinin 23-cü maddəsi – Azərbaycanın dövlət dili haqqında olan maddədir. Nə üçün mən bu maddəni xüsusi müzakirə etməyi lazım bilirəm, nə üçün bu maddəyə bu qədər diqqət verilir və nə üçün şəxsən mən diqqət verirəm? Ona görə ki, bu maddə konstitusiyamızın çox əsas maddələrindən biridir. Bir də ona görə ki, dövlət dili haqqında respublikamızın tarixində və xüsusən XX əsr tariximizdə cürbəcür mənbələrdə cürbəcür ifadələr olubdur. Bunların hamısını müzakirə edib, son bir qərara gəlmək lazımdır. Ona görə də mən bu məsələnin xüsusi müzakirə olunmasını lazım bilmişəm.”¹³³ Heydər Əliyev bu məsələnin nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq qəti yol tutmuşdur. Dahi lider dilin tarixi köklərindən şaxələnməsini təbii bir proses kimi qiymətləndirir, hər şeyin inkişafda olduğunu dünya yarandığı gündən indiyə qədər baş verən inkişaf kimi dəyərləndirərkən deyirdi: “Bu mənada keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində yaşayan 23 türkdilli xalqın hər birinin

---

¹³³ “Azərbaycan” qəzeti, 26 iyul, 1995.

dilinin adı olması onların tarixi nailiyyətləridir, onların inkişafıdır. Ancaq bununla belə, inkişaf türkdilli xalqların heç birinin tarixi – etnik kökünü inkar edə bilmir, bu heç mümkün də deyildir. Bu mənada Heydər Əliyev dillərin (o cümlədən türk dillərinin) dünəni, bu günü və sabahı barədə aydın bir məntiqlə deyirdi ki, şübhəsiz ki, dünyada olan dillərin bugünkü səviyyəsi də son hədd deyil. Bəşəriyyət, insan cəmiyyəti daimidir, hər şey inkişafdadır, yüz, iki yüz, beş yüz ildən sonra nə olacaqdır, - bunu biz indi deyə bilmərik. Ancaq şübhəsiz ki, nə dünya belə olacaqdır, nə də dünyanın mənzərəsi bu şəkildə qalacaqdır. Hər şey inkişafdadır. Belə olan halda, şübhəsiz ki, bizim mənsub olduğumuz türkdilli xalqlar da şaxələnmə bilər, məskun olduqları yerin, ərazinin təsiri altında, qonşularının, başqa amillərin təsiri altında hərəsi öz istiqamətində inkişaf edibdir.”¹³⁴

Heydər Əliyev türk xalqlarının tarixi köklərini öz çıxışında dərinləndirən təhlil etmişdir. Bu xalqların vahid kökdən şaxələnməsini və tədricən inkişaf edərək müstəqil dillərin yaranmasının elmi əsaslarla şərhini vermişdir. Türk xalqlarının bir kökdən yaranması ilə bağlı olaraq onların ortaq dəyərlərini qeyd etməklə yanaşı fərqli xüsusiyyətlərini də şərh etmişdir. Bu fərqli xüsusiyyətlər onların hər birinin dövlətçilik tarixini yaratmışdır. Türk xalqlarının tarixini geniş təhlil edərək yazır: “Düzdür, türk xalqlarının dövlətçi-

---

¹³⁴ Azərbaycan” qəzeti, 26 iyul, 1995.

lik tarixi və çoxlu dövlətləri olmuşdur. Ancaq türk xalqlarının (xüsusilə keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan 23 türkdilli xalqın) milli dövlətlərinin dövlət dili daha çox XX əsrlə bağlıdır. Yəni, türk sözü ümumiləşdirici bir etnik termin kimi tarixən millət və dövlət adı kimi işlənmişdir. Sonralar bu sözün (türk sözünün) ehtiva etdiyi millət və dövlət anlayışı inkişaf etmiş, şaxələnmiş, qol-budaqlara ayrılmışdır. Bütün bəşəriyyət üçün millət, dövlət anlayışı və onun statusunun müəyyənəlməsi türk xalqlarının da, təbii ki, tarixi taleyidir.”¹³⁵

Göründüyü kimi Heydər Əliyev siyasi dövlət xadim kimi dövlət dili anlayışını, onun tarixi köklərini, siyasi mahiyyətini açmaqla qoyulan problemin həll yollarını müəyyənləşdirdi.

Buludxan Xəlilov yazırdı ki, Heydər Əliyev dilimizin adı məsələsində istəyirdi ki, hər bir şeyə aydınlıq gətirilsin, araşdırılma, müzakirə olunma yolu ilə mülahizələrə son qoyulsun. Özü isə elə məntiqli və real fikirlər irəli sürürdü ki, onun mövqeyi qarşısında həm düşünməli olurdun, həm də razılaşmalı olurdun. O deyirdi ki, bəli, biz türkdilli xalqlardan biriyik və türk mənşəli bir xalqıq. Kökümüz birdir. Özbək dili var, qazax dili var, qırğız dili var, tatar dili var, başqırd dili var, türkmən dili var, kumuk dili var. Demək, bu türkdilli xalqların da hər birinin dilinin öz

---

¹³⁵ “Azərbaycan” qəzeti, 26 iyul, 1995.

adı var. Türkdilli xalqlarda tatar dili də var, o biri qrup dillər var, onların da hər biri bu qrupa daxildir, amma hər birinin öz adı var. Amma “biz gəlin dilimizi türkdilli eləyək”, -yenə də deyirəm, mən bunu etiraz nöqteyi-nəzərindən demirəm, istəyirəm özümə aydınlıq gətirim.¹³⁶

Aparılan təhlillər əsasında tarixi gerçəklikləri üzə çıxarmış və hər bir məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Qeyd edir ki, “mən burdan Türkiyənin dövlət başçıları ilə danışıqlarımda da söhbət açmışam. Onlar da deyiblər ki, bəli, belə olub. Onlar da Türkiyə Cümhuriyyəti yaranandan sonra indiki türk dilini formalaşdırıb, dövlət dili ediblər. Bu, tarixi bir nailiyyətdir ki, türk sözünü dövlət dilinin adı kimi Türkiyə Cümhuriyyəti götürüb, inkişaf etdiribdir. Düzdür, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti türk sözünü dövlət dilinin adı kimi qəbul edibdir. Ancaq o vaxt Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaşaya bilmədiyi üçün onun dövlət dili olan türk dili də öz statusunu qoruya bilməmişdir. Buna baxmayaraq, Mustafa Kamal Atatürkün qurduğu Türkiyə Cümhuriyyəti yaşamış, inkişaf etmiş, dünya birliyində öz yerini tutmuşdur. Bu cümhuriyyətin dövlət dili olan türk dili də inkişaf etmiş, bu günümüze gəlib çatmışdır.”

Heydər Əliyev Azərbaycan dili anlayışını və işlənmə tarixini, onun tarixi köklərini hüquqi, fəlsəfi

---

¹³⁶ *Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz, Bakı, 2014, səh.68*

baxımdan şərh etmişdir. Azərbaycançılıq məfkurəsini inkişaf etdirərək onun milli fəlsəfi mahiyyətini açmaqla dövlətin mövcud olmasını və Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasını vacib sayırdı. Dahi lider qeyd edirdi ki, “əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dilə nə deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz. Sovetlər İttifaqının tərkibində müstəqil dövlət olmasaq da, onun tərkibində respublika idik, dövlət idik, özümüzün himnimiz, gerbimiz, bayrağımız var idi. Doğrudur, bunlar hamısı ümumittifaq tərkibində idi, amma hamısı var idi. Bax, belə olan vaxtda da biz dilimizi dövlət dili etmək üçün nə qədər çətinliklər çəkdik, nə qədər əzab-əziyyətə düşdük.”¹³⁷

Bununla yanaşı Heydər Əliyev tarixi faktlarla Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasının gerçəkliklərini sübut edərək deyirdi : “Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası, demək olar ki, 1919-cu ildə qəbul edilibdir. Ancaq bu, konstitusiyaya olmayıbdir. Müstəqillik haqqında akt qəbul olunubdur. 1919-cu ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında akt qəbul edibdir. Bu akt konstitusiyaya xarakteri daşdığına görə biz onu Azərbaycan dövlətçiliyində konstitusiyanın başlanğıcı kimi, konstitusiyaya yaratmaq işinin başlanğıcı kimi qəbul edə bilərik.”¹³⁸

Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasının tarixini xarakterizə edən Heydər Əliyev qeyd

---

¹³⁷ “Azərbaycan” qəzeti, 26 iyul, 1995.

¹³⁸ “Azərbaycan” qəzeti, 25 iyul 1995-ci il.

edirdi ki, 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasına əlavə ediləndir ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir.” Sonra isə 1978-ci ilin konstitusiyasında yazılıb: “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir.”¹³⁹

Beləliklə, açıq şəkildə göstərir ki, Azərbaycan dili Konstitusiyada öz təsbitini tapmışdır. Hazırda da bu prinsip davam etdirilməlidir. Qeyd edirdi ki, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 23-cü maddəsini – “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir ifadəsini təsbit etdi. Doğrudan da bizi dünya azərbaycanlı kimi tanıyır. Dünyanın qəbul etdiyi xəritədə dilimizin adı Azərbaycan dilidir. Dünyanın qəbul etdiyi dil xəritəsini dəyişmək dünyanın özünü çaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.”¹⁴⁰

Çıxışında onu da qeyd edirdi ki, “Biz “türk” sözü-nü işlədəndə qonşumuz osmanlılar “osmanlı dili” işlədiblər. İndi bu saat Azərbaycanda “türk dili”, Türkiyədə də “türk dili” deyilmiş olsa, bu türk dillərini hansı cəhətdən fərqləndirəcəyik? Əgər biz “türk dili” terminindən istifadə ediriksə, onda gərək biz qonşumuzdan xahiş eləyək ki, siz 1299-cu ildə yaradılmış Osmanlı imperiyasının Osman Qazinin yaratdığı imperiyanın dilini o adla olan, o adla yaradılan dili qəbul edin, biz isə öz türkümüzdə qayıdaq.

---

¹³⁹ Azərbaycan qəzeti, 27 iyul 1995-ci il.

¹⁴⁰ Yenə orada.

Deyilən bu faktların hər biri tarixi reallıqları əks etdirirdi. Məsələnin ciddiliyi və dövlət dilinin adının müxtəlif terminlərlə verilməsi ziyalılar tərəfindən də qəbul edilmirdi. A.Axundov yazırdı: "İki ayrı-ayrı dilin, yəni qardaş Türkiyə cümhuriyyətinin və Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin eyni terminlə adlandırılmasının praktik cəhətdən nə qədər çətinliklər törətdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. İndi satışda kitab var: "Azərbaycanca-türkcə lüğət". O lüğətin təkrar nəşrində adı nə olmalıdır? "Türkcə-türkcə lüğət"mi? "Azərbaycan və türk dillərində feilin zamanları" Bu əsəri necə adlandırmaq lazım gələcək?"¹⁴¹

Dövrün tələblərini nəzərə alaraq H. Əliyev dövlət dili məsələsində tarixilik prinsipini də təhlil etmişdir. Onun xüsusi diqqət yetirdiyi dövlət dili məsələsi real faktlarla əsaslandırıldı. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri dövrün qabaqcıl ziyalılarının iştirakı ilə geniş müzakirələr keçirərək, xalqa arxalanaraq mövcud problemləri aradan qaldırdı. 1995-ci ildə müzakirələrdə dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər olunmuş və xalqımızın çox böyük əksəriyyəti ana dilinin Azərbaycan dili adlandırılması təklifini dəstəklədi.

H.Əliyev çıxışlarında qeyd edirdi ki, mən bunu dəfələrlə demişəm və bu gün də deyirəm: biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dili-

---

¹⁴¹ A. Axundov. Dil və ədəbiyyat, I c. Bakı, 2003, səh.44

dir. Ümumxalq səsverməsi günü ölkə rəhbəri Heydər Əliyev jurnalistlərlə görüşü zamanı demişdir: *“Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, biz azərbaycanlıyıq, respublikamız Azərbaycandır. Ancaq tarix, dilçilik elmi nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan dili dünyada mövcud olan türk dilləri qrupuna daxildir.”*

Heydər Əliyev tarixi faktlarla Azərbaycan dili ilə bağlı mülahizələrə son qoydu. Milli dövlət quruculuğu siyasətinin və azərbaycançılıq konsepsiyası ilə sıx bağlı olan dil siyasəti ölkəmizin lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanmışdır. 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının əsas qanununa – Konstitusiyasına “Dövlət dili” adlanan ayrıca bir maddə daxil edildi. Bununla da Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi öz təsdiqini tapdı və dövlət dili statusu aldı. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində deyilir: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”*.

Bu zaman Heydər Əliyev yazırdı: “Biz dörd ildir ki, müstəqil dövlət kimi yaşayırıq. Dörd il dövlət müstəqilliyi çərçivəsində yaşayaraq, indi, nəhayət, biz müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyasını qəbul edirik. Ona görə də bu layihə fərqlənir və tarixi bir sənəddir. Yəni də deyirəm, Konstitusiya layihəsinin müddəaları

haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur, ancaq əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, o, xalqın iradəsini ifadə edir, Azərbaycanın dövlət quruluşunun təsirlərini, hüquqi əsaslarını yaradır. Azərbaycanda dövləti idarəetmənin prinsiplərini əks etdirir, dövlət ilə xalq arasında olan münasibətləri əks etdirir və müstəqil Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin qurulması üçün bütün hüquqi əsasları yaradır. Onun bütün maddələri xalqın iradəsini ifadə edir.”¹⁴² Ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü və uğurlu dil siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının həmin maddəsində birmənalı şəkildə Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olması və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin etməsi qeyd olunur. Bununla yanaşı yazılır ki, Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Vilayət Əliyev yazır: “H. Əliyev bu müzakirələrin hamısında yaxından iştirak etdi və özünün münasibətini, müşahidələrini çox yığcam şəkildə belə ümumiləşdirdi: ”1. Ana dilinin adı müasir ictimai təfəkkür üçün tamamilə aydın olmalı, arxaik səciyyə daşmamalıdır. 2. Ölkənin, xalqın və dilin adında məntiqi bağlılıq olmalı, biri digərini təsdiq etməlidir. 3. Milli müstəqillik, milli mənlük qururu zədələnməməlidir. H.Əliyev yazıçılarla, mədəniyyət işçiləri ilə, gənclərlə görüşlərində

---

¹⁴² Azərbaycan qəzeti, 27 iyul 1995-ci il.

həmişə “Azərbaycan dili, onun saflığı və qorunmasını” ayrıca bir tezis kimi irəli sürmüş və dil mütəxəssislərinə özünün nəzəri göstərişlərini vermişdir. Görkəmli dövlət xadimi bu sahədəki fəaliyyətini iki istiqamətdə qurmuşdur: 1. Azərbaycan dili ilə bağlı söylədiyi nəzəri mülahizə və göstərişlər; 2. Azərbaycan dilinin əməli olaraq tətbiqi ilə bağlı özünün nümunəvi nitqləri.”¹⁴³

Ana dilinin qorunması, inkişafı, zənginləşməsi sahəsində o, istər imperiyanın hökm sürdüyü dövrdə, istərsə də müstəqillik illərində qətiyyətli addımlar atmışdır. Sovet dövlətinin çox qüdrətli bir dövründə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə Konstitusiyaya xüsusi maddənin nəinki yazılmasına, eyni zamanda, əlavə bir maddənin daxil edilməsinə də nail olmuşdu. Həmin maddədə yazılır: “*Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət və maarif idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir*”. Konstitusiyanın qəbul olunduğu dövr, onun törətdiyi çətinliklər nəzərə alınarsa, bu, böyük rəhbərin öz xalqına, öz dilinə, həqiqətən, qəhrəmanlığa bərabər xidməti idi.”¹⁴⁴

Bir çox mübahisəli məsələlər kimi dövlət dilinin adı ilə bağlı yersiz qəbul edilmiş qərara aydınlıq gətirdi. Dünya miqyasında qəbul edilmiş “Azərbaycan

---

¹⁴³ *Vilayət Əliyev*. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, “Nurlan”, 2003, səh 13.

¹⁴⁴ *Ağamusa Axundov*. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi, *Dirçəliş-XXI əsr*, 2004-cü il, № 74-75.

dili” anlayışına yenidən vətəndaşlıq hüququ qazandırdı. Ölkə prezidenti bu məsələni aktual bir problem kimi yenidən gündəmə gətirdi. Bu qərarı həyata keçirən Konstitusiyaya Komissiyasının iclaslarında, Azərbaycan Elmlər Akademiyasında keçirilən müşavirədə geniş müzakirəyə çıxartdı. M. Qasımov 1994-cü il 24 fevralda Xalq qəzetində yazır: “Müasir dövrümüzdə “Azərbaycan dili” termini Azərbaycan xalqının milli dili və müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili mənasında işlənən və hamı üçün aydın olan bir termdir. Bəs dilimizin adının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklər, anlaşılmazlıqlar, uyğunsuzluqlar hansılardır? Tarixdə iki müstəqil dilin eyni ad daşması faktı bizə məlum deyildir. Ya gərək yazılarımızda, ya çıxışlarımızda, məruzə və mülahizələrimizdə hər dəfə Türkiyə türkcəsindənmi, yoxsa Azərbaycan dilindənmi söhbət getdiyi barədə izahat verək, ya da ki, “Azərbaycan türkcəsi”, “Azərbaycan türk dili”, “Azəri türkcəsi” (türklərin dediyi kimi) ifadələrini işlədək. Əks halda, anlaşılmazlıq yaranacaqdır”. Yaradıcı ziyalılarla görüşlərində bu məsələ üzərinə qayıtdı və əhalinin ən müxtəlif təbəqələrinin fikri əsas götürülərək düzgün qərar qəbul olundu. Heydər Əliyev xalqımızın və dilimizin mənşəyi ilə bağlı məsələləri şərh edərək “Azərbaycan dili” anlayışını qətiyyətlə müdafiə edərək yazmışdır: “Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dilinə mənsub olan dilimiz var.” Dahi şəxsiyyət “Azərbaycan dili” anlayışını “türklükdən” imtina kimi

qiymətləndirənlərə cavab verərək Azərbaycan dilinin qəbul edilməsini əsaslandırdı. A.Qurbanov öz çıxışlarında qeyd edirdi ki, “biz qazax, qırğız, özbək, türkmən kimi türk dillərindən biriyik. O dillər kimi Azərbaycan dili də inkişaf edərək müstəqil bir dil kimi formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcəyini düşünən müdrik bir dövlət xadimi kimi Heydər Əliyev dil məsələsinə həm də siyasi platformadan yanaşdı. Nizami Xudiyev yazırdı: “Xalq bir daha əmin oldu ki, Azərbaycan prezidenti Azərbaycan xalqının tək-cə maddi sərvətlərinin deyil, mənəvi-mədəni sərvətlərinin də böyük müdafiəçisidir”. Tarixilik prinsiplərinə, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə əsaslanmaqla yanaşı dövlətimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın gələcəyini əsas götürürdü.

Azərbaycan dövlətində dil quruculuğunun aparılmasında, dil siyasətinin müəyyənləşməsində Ulu öndər ana dili məsələsinə yeni səviyyədə - müstəqil dövlət quruculuğunun tələb etdiyi səviyyədə yanaşmağın təc-rübəsini verdi.

1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri kimi təsbit edildi. Konstitusiyanın qəbulu ərəfəsində həmin müzakirələr sübut etdi ki, iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla adlandırılmalıdır. Azərbaycan 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra

Azərbaycan dili öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu, milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biri kimi sözün həqiqi mənasında dövlət dili statusu qazandı. Məhz bu mərhələdə milli dövlətçiliyin mühüm atributu olan ana dilinin daha da inkişafı, zənginləşməsi, onun müasir elmi tələblər səviyyəsində geniş və hərtərəfli araşdırılması üçün daha böyük imkanlar yarandı, bu yöndə geniş üfüqlər açıldı və bir sıra mühüm və sanballı işlərə ilkin imza atıldı. Bu məsələdə Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ana dilimizin gözəl bilicisi, bənzərsiz mahir natiq olan ulu öndər Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti həlledici rol oynadı. Bu tarixi hadisə Azərbaycan Respublikasında aparılan dil siyasətinin formalaşmasında, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin möhkəmlənməsində həlledici rol oynadı. Azərbaycan dili termininin referendum yolu ilə qəbul olunmuş qanunda təsbit edilməsi ilə dilimizin adı ilə bağlı olan alternativ variantlara (Azərbaycan türkcəsi, Azəri türkcəsi, Azərbaycan türk dili və s.) qəti olaraq son qoyuldu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyasında ümumxalq səsverməsi yolu ilə dövlət dilinin adının bərpa edilməsi ilə ulu öndərin ana dilimizə dəyişməz mövqeyi bir daha nümunə oldu. Bundan sonra dövlət səviyyəsində ana dilinin inkişafı və qorunması istiqamətində əhəmiyyətli sənədlər qəbul edildi.

Sonralar Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının qurultayında demişdir: “İndi bizim çox gözəl dilimiz var. Burada professor Hacıyev Tofiq çıxış edərək türk

yazarlarının qurultayından bir xətirəni yada saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki biz dil haqqında müzakirə apararkən professor Hacıyev belə mövqedə idi ki, dilimizin adı başqa cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun sözləri məni ona görə sevindirdi ki, bizim Türkiyədən gələn alimimiz, dostumuz dilimizin qiymətini verə bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışırım, sən danışırısan, o biri danışır. İş ondadır ki, dilimizin qiymətini verə bilibdir. Həqiqətən, bizimlə dost, qardaş ölkədə – Türkiyədə də dilimizi-Azərbaycan dilini çox sevirilər. Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir.”¹⁴⁵

Siyasi lider qəbul edilən qərarın düzgünlüyünü bir daha sübut etdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin dövlətçiliyin ayrılmaz atributu kimi aparılması Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı baxımından mühüm addım hesab edilir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Konstitusiyada dövlət dilinin adının verilməsi ilə bağlı qətiyyətli addımı sayəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adı dəyişdirilərək Azərbaycan dili qəbul edildi. Dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması təsadüfi deyildir. Birincisi, dövlətin dili dünya təcrübəsində, adətən hə-

---

¹⁴⁵ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən, 30 dekabr, 1997-ci il

min dövlətin adı ilə adlanır. İkincisi, Azərbaycan sözü-
nün dilimizin adı kimi tarixi də qədimdir və yetərinçə
lingvistik ənənəsi var. Ölkəmizin ictimai, siyasi-iqtisa-
di, mədəni həyatında əldə edilən ən böyük uğurlardan
biri də ana dilinin hüquqi cəhətdən dövlət dili statusu
alması oldu. Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili
olması qanunla təsbit edildi. Azərbaycan dilinə siyasi
status verildi, rəsmi məclislərin ana dilində aparılması
zərurətə çevrildi və beynəlxalq diplomatik danışıqlarda
səslənməsinə nail olduq.

3.3. XX ƏSRİN 20-90-CI İLLƏRİNDƏ ƏLİFBƏ PROBLEMI

Müstəqilliyin əldə edilməsi Azərbaycan dövlətinin qarşısında bir sıra mühüm məsələnin həllini zəruri etdi. Dil quruculuğu ilə əlaqədar problemlərin dərhal həlli mümkün deyildi. Xalqın mədəni-maarif işlərinin genişlənməsində, ana dilinin inkişafında əlifbanın mühüm rolu vardır. Əlifba ilə bağlı N. Nərimanov yazırdı ki, bilik və elm üçün asan əlifba lazımdır. Hələ əsrin əvvəllərində N. Nərimanov tərəfindən fərman imzalanmışdır. Fərmanda yazılır ki, “1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu”. 1922-ci ilin mart ayında N. Nərimanovun təklifi ilə S. Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi Komissiya yaranmışdır. Həmin ilin iyul ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası Komitəsi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Tarixi faktlar da göstərir ki, bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latın şriftli məşinlərin quraşdırılması işində müəyyən uğurlar qazanmışdı. YTƏK-in təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlənməsi haqqında dekret vermişdir.

Yeni əlifba ideyası ziyalıları düşündürürdü. N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, M.Şahtaxtı, T.Şahbazi, C.Məm-

mədquluzadə, Ü.Hacıbəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan birdəfəlik qurtarmağı, yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi. 1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında “Latınçılar” “islahçılara” yeni əlifbanın zəruriliyini sübut etdilər və latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir Komissiya yaradılmışdır.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil idi:

- 1) Fərhad Ağazadə (sədr);
- 2) Xudadadbəy Məlikaslanov (sədrin müavini);
- 3) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib).

Komissiyanın üzvlərinə isə Həmidbəy Şahtaxtinski, Azadbəy Əmirov, Əhməd bəy Pəpinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrəfilbəyov daxil idi. Bu komissiyanın üzvləri çox fəal işləyərək latın əlifbasının üstünlüklərini təbliğ edir, “Kommunist” qəzeti və başqa mətbu orqanlarda elmi məqalələrlə çıxış edirlər. Bu komissiya üzvlərindən görkəmli alim və maarif xadimi F.Ağazadə yeni əlifba ideyasının qızğın və ardıcıl tərəfdarı idi. O, 1922-ci ildə “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı əsərində elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi, səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri izah edir, ərəb əlifbasının tarixi xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilinə uyğun olmaması əsaslandırılırdı. Müzakirələrdə ən çox ərəb, fars sözlərinin yazılışı diqqət mərkəzində olmuşdur. 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin naşiri olduğu “Yeni yol” qəzeti nəşrə başlamışdır. “Yeni yol” qəzetinin yeni əlifbanın təbliğində müstəsna rolu olmuşdur. Məhz bu mətbu orqan latın əlifbası ilə

nəşr olunmağa başladı. Vəli Xulufu “Yeni yol” haqqında fikirlərini belə açıqlamışdır: “Yeni yol” kəlməsi çox vaxt yeni əlifba yerinə işlədilirdi... “Yeni yol” yeni əlifbanın bir sinonimi olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı birmənalı olaraq, ərəb əlifbasının dilimizdən çıxarılmasının tərəfdarı olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə digər molla-nəsrəddinçilər kimi ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklərdən bəhs edərək yazır: “Ərəb hürufatına nifrət və yeni bir asan hürufata həvəs məndə hələ o vaxtlardan (cavanlıqdan) var idi. Sonra da – necə ki, məlumdur – mən həmişə yeni türk əlifbasını arzu eləyən və köhnə hürufatın ziddinə gedənlərdən oldum.”¹⁴⁶

Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin labüdlüyü və zəruriliyi 1857-ci ildən ziyalılar düşündürürdü. Ərəb əlifbasının çox nöqsanlı olması və onu başqa əlifba ilə əvəz etməyin vacibliyi xalqımızın qabaqcıl adamlarını - görkəmli söz və sənətkarlarını, filosoflarını, maarif xadimlərini düşündürmüş, Azərbaycan dilində yazıb-oxumağı öyrənməkdə onun nə qədər böyük çətinliklər yaratdığını, xalqın savadlanmasına nə qədər böyük əngəlliklər törətdiyini ilk dəfə elmi əsaslarla mükəmməl tədqiq edən Azərbaycanın böyük müfəkkiri və dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur.

XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması və yeni prinsipli əlifba ilə əvəz edilmə-

---

¹⁴⁶ Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, “Elm”, 2015. səh.142.

si sahəsində bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. H.Zərdabi “Əkinçi” qəzetində M.F.Axundzadənin fikirlərini müdafiə etmiş, o cümlədən dövrün digər qəzet və jurnal səhifələrində müzakirə olunmuşdur. Lakin ictimai-siyasi mühit bu təşəbbüsün həyata keçirilməsini ləngitmişdir. Əlbəttə, əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi uzun müddət müzakirə obyektinə olsa da birdən-birə həyata keçirilmədi. Mətbuatda geniş müzakirələr aparılırdı. Ərəb əlifbasının dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğun olmaması tədris-təlim işini, savadlanma uğrunda mübarizə tədbirinin həyata keçirilməsini çətinləşdirməsi, dilimizin inkişafı ilə qətiyyənlə ayaqlaşma bilməməsi, ədəbi dilimizin mühüm məsələlərinin, xüsusi orfoqrafiya məsələsinin həll edilməsinə böyük maneə olması faktlarla əsaslandırılırdı. Deyilən fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ərəb əlifbasında dilimizdəki sait səsləri ifadə etmək üçün xüsusi hərflər yox idi. Bəzi fonemləri bir neçə hərflə işarə etmək tələb olunurdu. Eyni qrafik işarələr yalnız sözlərdə qoyulan nöqtələrin sayına görə müxtəlif səsləri ifadə edirdi. Buna görə də yazan şəxs təkcə bir nöqtədə buraxdığı səhv sözün mənacə yanlış oxunmasına, o cümlədən fikrin səhv anlaşılmasına səbəb olurdu. Eyni bir işarə bir neçə səsi ifadə edirdi (məsələn, dilimizdəki y,o,u,ü,ö səsləri (‘) hərfləri ilə işarə olunurdu.

2. Ərəb əlifbasının məhz bu çətinliklərinə görə məktəbdə əlifba təliminə, şagirdlərdə yazı və oxu vərdişlərinin tərbiyə olunmasına aylarla, illərlə vaxt sərf etmək lazım gəlirdi. Bu da əhəlinin savadlanmasına böyük əngəllər törədirdi.

3. Mədəni həyatımızın sürətli inkişafı dilimizə başqa dillərdən keçən sözləri həmin əlifba ilə ifadə etmək böyük çətinliklər törədir. Ona görə də bir sıra müəlliflər əski əlifbada dərc etdirdikləri əsər və məqalələrdə müəyyən terminləri latın hərfləri ilə verməyə məcbur olurdular.

4. Ərəb əlifbası orfoqrafiyamızı qaydaya salmağa, formalaşdırmağa imkan vermirdi və s. Bütün bu səbəblərə görə əlifbanın dəyişilməsi məsələsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdən idi.

1922-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsinin latın əlifbası əsasında tərtib etdiyi layihəsi elan olunur. Layihədə Azərbaycan dilində olan bütün fonemlər üçün işarə öz əksini tapmışdır. Latın əlifbasında olan a, b, c, d, e, f, h, i, j, k, l, m, n, o, p, t, q, s, z hərfləri eyni ilə qəbul edilmiş, x, z (ş mənasında) hərfləri rus əlifbasından götürülmüşdür. Lakin latın əlifbasının özündə belə dilimizin bir sıra sait və samit səslərini göstərən hərfi işarələr yox idi. Ona görə də Azərbaycan dilinə məxsus e-ə, o-ö, z-z, n-n, d-q səslərin işarələri latın əlifbasındakı hərflərin formalarını dəyişməklə düzəldilmişdir. Layihədə Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı olmayan ərəb dilinə məxsus hərflər verilməmişdir. Verilən əlifba layihəsində ə,ö, i,u, s,k,d, hərfləri beynəlxalq əlifbadan fərqlənirdi. 1924-cü ildə Azərbaycan hökuməti yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə yanaşı rəsmi işlənməsi haqqında qərar çıxartdı. Həmin ildən “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı. Yeni Türk Əlifbası layihəsi üzərində qızğın iş gedirdi. Məhəmmədəğa Şahtaxlı türk

xalqları üçün vahid “Şərqlətin əlifbası” layihəsi hazırlayıb müzakirə üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etmişdir. Yeni Əlifba komitəsinin üzvü kimi də o, latın əlifbasına keçidlə əlaqədar geniş və səmərəli iş aparmış, mətbuatda müzakirələr açmışdır. “Qızıl Şərqlətin” qəzetində 1923-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibətilə” adlı məqaləsi böyük maraq doğurmuşdur. Bu mənada Azərbaycanda latın əlifbasına keçidin həll edilməsində Məhəmmədəğa Şahaxtının böyük xidməti vardır. Onun – “tarixdə ad buraxmış qoca lisanıyyatçının” türkdilli xalqlar üçün tərtib etdiyi beynəlxalq latın əlifbası geniş dairədə böyük əks-səda doğurmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində latın əlifbasının ən fəal tərəfdarlarından biri kimi M.Şahaxtılı 1923-cü ildə “Qızıl Şərqlətin” qəzetində “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı “Latın” əlifbası münasibəti ilə” məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycan Şura hökuməti “Latın” əlifbasının işlənilməsinə Azərbaycanda yol verib yardımında bulunmuşdur.

İ. Həbibbəyli yazırdı: “M.Şahaxtının təklif və tərtib etdiyi əlifba layihəsi Azərbaycanda əlifba islahatı baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi. Bu layihə və ona Azərbaycan, rus, fransız dillərində yazılmış elmi xarakterli izahatlar M.Şahaxtını geniş dairədə - Avropada və Rusiyada mükəmməl dünyagörüşlü bir dilçi kimi tanıtməyə xidmət etmişdir.¹⁴⁷”

---

¹⁴⁷ İ. Həbibbəyli. M.Şahaxtılı. Seçilmiş əsərləri, Çarşoğlu, 2006, səh.13.

Latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçmək üçün ölkəmizdə ilk təşəbbüs Azərbaycan ziyalıları tərəfindən göstərildi. 1922-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komitə geniş müzakirələrdən sonra latın qrafikası əsasında yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini mətbuatda dərc etdirdi.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası 1923-cü ildən başlayaraq ərəb əlifbası ilə bərabər, yeni əlifbanı rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı. Həmin dekretdə göstərilirdi ki, bütün idarə, təşkilat və müəssisələr yeni əlifba ilə yazılmış hər bir ərizə və sənədləri qəbul etməlidirlər, kargüzarlıq işləri hər iki əlifbada aparıla bilər. Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış Fərmanda qeyd edilir ki, “1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi”. Fərmanda bütövlükdə əlifba tarixi xarakterizə edilmişdir.

Türk xalqlarının milli-mənəvi varlığının inkişafında Türkoloji qurultayda qoyulan problemlər aktuallığı ilə seçilir. Ümumiyyətlə, türkologiyanın bütün genişliyi ilə beynəlxalq miqyasda inkişaf etdirilməsi baxımından Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının müzakirələri və direktivləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qurultayda keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan türkdilli xalqların, Avropa

türkologiyasının nümayəndələrinin təmsil olunması, Türkiyə və İran ziyalılarının iştirakının təmin edilməsi əhatə olunan türkoloji mühitin genişliyini, miqyasını aydın şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir. Qurultayda məqsədəuyğun olaraq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələlərinə həsr olunmuş məruzələrə üstünlük verilmiş, xüsusən latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı qətnamə qəbul edilmişdir. Qurultayda yeni əlifba tərəfdarları ərəb əlifbasının Azərbaycan dili yazısında, imlasında çoxlu uyğunsuzluqlar əmələ gətirdiyini, Azərbaycan dilinin prinsiplərinə uyğun olmadığını elmi əsaslarla izah etmişdir. Burada ən çox ərəb əlifbasında sait səsləri ifadə edən hərflərin olmaması, bir neçə hərfin hər birisinin bir neçə səsi ifadə etməsi, bəzi səslərin bir neçə işarəsinin olması, habelə ərəb əlifbasında hər bir hərfin yazıda üç formada - sözün əvvəlində, ortasında, sonunda yazılması, bu əlifbada çoxlu nöqtələrin olması göstərilir və bütün bunlara görə də məktəbdə əlifba təliminə həddindən artıq vaxt sərf edilməsi, nəşriyyat, çap işlərində çətinlik yaratdığı qeyd olunurdu. Yeni əlifbaya keçiddə latın əlifbasından necə istifadə etmək məsələsi də müzakirə olunmuş, əsas diqqət əlifba tərtibində Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə verilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə ilə yanaşı bütün türk dünyasında bir oyanış, milli dəyərlər uğrunda mübarizənin, dil quruculuğunun, milli mətbuatın yaradılmasının yeni dövrü başlayır. Dünyada baş verən mütərəqqi proseslər, ictimai-siyasi tərəqqi, müasirləşmə

dilin də inkişafına müsbət təsir edirdi. A.Abdullayev yazırdı: “1926-cı il fevral ayının 26-dan martın 6-na kimi Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirilmişdi. Həmin qurultayda əlifba məsələsi 3 gün müzakirə olunmuşdu. Bu məsələ müzakirə edilərkən iki fikir irəli sürülmüşdü. Birincisi, ərəb əlifbasını islah etmək və onu yazıda saxlamaq.”¹⁴⁸

S.Ağamalıoğlu qeyd etmişdir ki, əlifba məsələsi ən mübahisəli məsələdir. Həqiqətən də əlifba məsələsi həmin qurultayda böyük mübahisələrə səbəb oldu. Bu zaman əlifba problemi ilə bağlı bir-birinin əksinə olan iki fikrin mövcudluğu özünü göstərmişdir. Fikir tərəfdarlarından bir qrupu ərəb, o biri isə latın əlifbasını dəstəkləmişdir. Qəbul olunacaq əlifbanın türk xalqlarını birləşdirmək ideyası əsas götürülmüşdür. Əlifba türk xalqlarını birləşdirəcəkdir fikri həyata keçirildi.

Əlifba məsələsi Oktyabr inqilabından sonra əsas müzakirə obyektinə idi. 1922-1925-ci illərdə maariflənmə, elmi savad olmanın yolları axtarıldı. Yeni türk əlifbasını qəbul etmək savadsızlığın ləğvi üçün zəruri olan yeganə düzgün yol idi. Məruzələrdə latın əlifbasının üstünlüyünü sübut etmək üçün məsələnin texniki və digər tərəfləri əsaslandırılır və bununla bağlı təkliflər verilmişdir. Latın əlifbasının qəbulu əleyhinə onun əleyhdarlarının söylədikləri etirazlarla bağlı mühüm fi-

---

¹⁴⁸A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, 1958, səh.188.

kirlər söyləndi. Yeni türk əlifbasının bəzi əleyhdarları latın əlifbasına müqavimət göstərmələrini Avropanın qabaqcıl ölkələrində də strukturuna, formasına görə kifayət qədər mürəkkəb əlifbaların mövcud olması və bunun həmin ölkələrə tərəqqi yolu ilə irəliləməkdə qabaqcıl ölkələr olmaqda heç bir maneə törətməməsi ilə əsaslandırılırdı. Bu cür düşünən adamlar bir mühüm cəhəti haqqında danışılan ölkələrdə elm və texnikanın ən son nailiyyətlərlə yanaşı, asanlıqla bir kənara atıla bilən, lakin burjuva aləminin qoruyub saxladığı köhnənin qalıqlarının mövcudluğunu nəzərdən qaçırırdılar. Soltan Məcid yazırdı: “Burjuva dünyası bunları öz varlığını ört-basdır etmək, həmçinin kütlələrin yeniliyə meylini aradan qaldırmaq, köhnə ənənələri qoruyub saxlamaq istəyi və arzusu aşılamaq, bununla da burjuva-kapitalist rejimlərini qoruyub saxlamaq məqsədilə edirdilər. Latın əlifbasının əleyhdarları isə nəzərə almırdılar ki, bu cür ingilis-fransız mühafizəkarlığını arxada qoymuşuq və bizdə köhnənin qalıqlarını ləğv edən, Sovet İttifaqının zəhmətkeşləri üçün tərəqqiyə aparıcı yolu təmizləyən Oktyabr İnkılabı kimi möhtəşəm bir fakt mövcuddur.”¹⁴⁹

Eyni zamanda onların həmin əlifbanın qəbulunun bir sıra ciddi nəticələrə gətirəcəyini göstərmələri ilə əlaqədardır. Latın əlifbasının əleyhdarları yazırdılar ki, guya nəticədə ərəb əsaslı əlifba ilə çap olunmuş bütün ədəbiyyatımızı, qədim irsimizi arxivə verməli olacağıq. Latın əlifbasının qəbu-

---

¹⁴⁹ Bakı Türkoloji qurultayı, Stenoqram materialları, 1926-cı il. ”Çinar”, s.257

lu bu irsi qiymətdən salır, yararsız, xeyirsiz edir və bütün kitabları yenidən çap etmək lazım gələcək, yeni əlifba ilə həyata keçirilməli olan bu ədəbiyyat və mədəni irslə bağlı məsələlər çox böyük çətinliklərə və məsrəflərə səbəb olacaq.

Latın əlifbasının sırf siyasi baxımdan üstünlükləri də qeyd olunurdu. Birincisi, yeni latın əlifbasını qəbul etməli olan ölkələr maariflənməyə son dərəcə ehtiyacı olan ölkələr idi. Bu cür geridə qalmış ölkələrdə tərəqqi yolu ilə irəliləyişimiz yalnız bu sahədə ən mükəmməl vasitələrdən istifadə edəcəyimiz halda mümkündür. İslahatın əleyhdarları özləri də bu islahatı aparmaq istəyirdilər, lakin sinfi mənafeələr üzündən əks cəbhədə durur, islahatın həyata keçirilməsi şərafinin Sovet hakimiyyətinin nəsibi olmasını istəmirlər.

Daha sonra latın əlifbasının qəbulunu Şərqdən təcrid olunacağı ilə iddia edirdilər. E.Ayvazov isə Türk dilində köhnə ərəb əlifbasının ətaləti və irticaçı təbiətinə qarşı çıxış edirdi. İslah olunmuş ərəb əlifbası üzərində dayanaraq, bu islahatı yarımçıq tədbir kimi qiymətləndirir və yazırdı ki, bizə əsaslı dəyişikliklər lazımdır, əgər yeni latın əlifbası mədəni inqilabı təmin edirsə, hamımız ona tərəfdar çıxmalı və heç bir ləngiməyə yol vermədən onu həyata keçirməliyik.¹⁵⁰

Türkoloji Qurultay bununla da yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk xalqlarının dövrün tələbinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacını nəzərə alaraq daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır.

---

¹⁵⁰ Bakı Türkoloji qurultayı, Stenoqram materialları, 1926-cı il. "Çinar", səh.259.

Bütün bu tarixi hadisələrin Fərmanda öz əksini tapması xalqın tarixində əlifba məsələsinin mühüm rolunu müəyyənləşdirdi. Bununla da qeyd edilir ki, “Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi”.

Beləliklə, 1929-cu ilə kimi ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə olunsada Azərbaycan Respublikası ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan, 1939–1991-ci illərdə isə kiril əlifbasından istifadə olunmuşdur.

3.4. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ LATİN QRAFİKALI ƏLİFBANIN QƏBUL EDİLMƏSİ

Müstəqillik illərində demokratiyanın və aşkarlığın geniş imkan yaratdığı bu şəraitdə milli dəyərləri qorumaq, onu inkişaf etdirmək əsas zəruri məsələlərdən olmuşdur. Dövlət dilini qorumaq, hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-mədəni maraqlarından biridir. Bu dövrdə xalqın səsini eşitmək, onun əldə etdiyi müstəqillikdə yeni problemlərin həllində əsas istiqamətlərdən başlıcası isə dövlət dili ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək idi. Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası yenidən gündəmə gəldi. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında kargüzarlıq işlərinin, mədəni dəyərlərin hansı əlifba ilə yazılması dil quruculuğunda əsas problemlərdən biri kimi müzakirə obyektinə çevrildi. Müəyyən iqtisadi, siyasi və digər amillərlə yanaşı, demokratiya şəraitində, aşkarlıq və obyektivlik əsasında yeni əlifba yaradılması zərurəti yarandı. Bu zərurət nəzərə alınaraq dövrün tələbinə uyğun yeni əlifbanın qəbul edilməsini ziyalılar, xalq təkidlə tələb etdi. Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası keçmiş Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində meydana gəlmişdir. XX əsrin 90-cı illərində türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasında ortaq əlifbanın yaradılması qarşısında duran mühüm vəzifələrdən olmuşdur. Azərbaycan

dilinin fonetik sisteminə tam uyğun olan yeni əlifba yaratmaq XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdir. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi kiril qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanuniləşdirilməsi, dövlət dilinin ictimai-siyasi funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi əsas məsələlərdən olmuşdur. Yenidənqurmanın bu mərhələsində cəmiyyətimizin bütün sahələrində olduğu kimi xalqın mədəni həyatında mühüm hadisə sayılan yazı mədəniyyətinin inkişafında da zəruri problemlər meydana çıxmışdır. Müstəqillik illərində yeni əlifbaya keçid zərurəti yaranmışdır. Çünki XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan ictimai həyatında baş verən dəyişikliklər öz miqyasına və əhatə dairəsinə görə tariximizin heç bir yüzilliyi ilə müqayisəyə gəlməz dərəcədə böyükdür: istər siyasi, ictimai, iqtisadi, istər elmi, mədəni həyatımızın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər bunu özündə əks etdirir. Ən böyük problem yaradan proses isə, heç şübhəsiz, yazı mədəniyyətinin ən mühüm vasitələrindən olan əlifba sistemində baş vermiş dəyişmədir.

Hər bir xalqın milli varlığının tərkib hissələrindən birini həmin xalqın əlifbası, yazı mədəniyyəti təşkil edir. Əlifba xalqın mədəniyyət silahı, milli mədəni sərvətinin daşıyıcısıdır. Mədəni və mükəmməl əlifba

əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mənəvi nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır, xalqın dilinin, elmi əlaqələrinin və digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət edir.

N.Xudiyev yazır: "Ana dilinin sosial-siyasi mövqeyi və adı ilə bağlı müzakirə-münaqişələrlə yanaşı, onlardan daha çox əməli və siyasi-ideoloji əhəmiyyəti olan başlıca problem əlifba məsələsi idi: müstəqilliyin qazanılması gedişində respublika ictimaiyyəti arasında kiril əlifbasına qarşı mənfi münasibət meydana çıxıb formalaşırdı, "rus əlifbası" olduğuna görə kirildən imtina edilməsi ilə yanaşı latın əlifbasını qəbul etmək meyili güclənirdi. Eyni zamanda bir sıra qüvvələr, yenə də daha çox siyasi-ideoloji mövqedən çıxış edərək, ərəb əlifbasının Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar."¹⁵¹

Dövlətçiliyin əsas atributlarından biri kimi milli dili inkişaf etdirmək, milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, əlifba məsələləri də yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Müstəqillik və azadlıq ölkəmizdə latın əlifbasını yenidən bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Elmi-mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün ortaq latın əlifbasının qəbulu əsas vasitələrdən hesab edildi.

1990-cı ildə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr ölkənin iqtisadi sahələrində olduğu kimi xalqın mədəni

---

¹⁵¹ N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Elm və Təhsil, 1997, səh.53

inkışafında mühüm rolu olan əlifba məsələsinin müzakirəsini gündəmə gətirdi. Azərbaycan KP MK-nın təşəbbüsü ilə çağırılan müşavirədə Kiril əsaslı əlifbanın müasir Azərbaycan yazı mədəniyyətinin indiki mərhələsinə uyğun olub-olmaması geniş müzakirəyə səbəb oldu. Çıxış edən ziyalıların bir çoxu müasir tələblərə uyğun latın qrafikalı əlifbanın bərpasının zəruriliyindən danışmışdır. Müşavirədə əlifba problemlərini hərtərəfli götür-qoy etmək, bu işdə bir daha səhvlərə yol verməmək üçün Əlifba Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın sədri AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov, müavinlər professor K.Abdullayev və Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, professor C. Qəhrəmanov təyin olunmuşdur. Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi istiqamətində aparılan işlər zamanı bəziləri kiril əsaslı əlifbanı, bəziləri ərəb, bəziləri isə latın əsaslı əlifbanı müsbət qiymətləndirərək müdafiə etmişdir. Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri görkəmli dilçi A.Qurbanov əlifbanın müxtəlif variantlarını hazırlamış və bu variantları hazırlayarkən beynəlxalq təcrübəni əsas götürmüşdür. Alim tərəfindən təklif edilən müxtəlif əlifba variantları Azərbaycan əlifbasının tarixi ilə sıx bağlı idi. Yeni əlifbanın hazırlanmasında Orxon-Göytürk əlifbasının, qədim Uyğur əlifbasının tətbiqini, eləcə də ərəb əlifbası üzərində islahatın aparılmasını və ya tamamilə orijinal bir əlifbanın tətbiq edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olmuşdur. 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsi yara-

dılması, 1923-cü ildən etibarən isə latın qrafikalı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirilməsi, 1926-cı ildə toplanan Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edilməsi və onun əhəmiyyəti müzakirə olunmuşdur. Qısa müddətdə Azərbaycanda bu əlifbanın qəbul edilməsi geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratmışdı. Eləcə də ölkəmizdə ərəb işğalından sonra 1922-ci ilə qədər ərəb əlifbasının işlədilməsi, 1922-1940-cı illərdə latın, 1940-1992-ci illərdə kiril qrafikalı əlifbadan istifadə olunması təhlil edilmişdir. Lakin bu versiyaların bəzisi müasirlik prinsipindən, bəziləri isə millilik prinsipindən tamamilə uzaq idi.

Bu dövrdə yeni əlifbanın tərtibi və qəbulu ilə bağlı bir sıra versiyalar irəli sürülsə də görkəmli dilçi alim A. Qurbanov latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının üstünlüklərini əsaslandırmışdır. Əsrin əvvəllərindən ziyalılardan bu əlifba uğrunda apardıqları mübarizə xarakterizə edilərək, latın qrafikalı əlifba daha məqsəddünya hesab edilmiş və onun təklifləri müzakirə olunmuşdur. Latın qrafikalı müasir Azərbaycan əlifbasına keçilməsi, onun Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməsi Afad Qurbanovun təşəbbüsü sayəsində əlverişli sayılmış və müsbət əhəmiyyəti ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Afad Qurbanov yeni əlifbanın yaradılmasında latın qrafikasının vacib tərəflərini

elmi faktlara söykənərək əsaslandırmışdır. Xüsusilə, bir neçə əlifba sistemindən bəhrələnən Azərbaycan xalqı müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin yazısını lazımi dərəcədə təmin edən Müasir Azərbaycan əlifbasından – latın əlifbasından istifadə etməyin zəruri tərəflərini və beynəlxalq əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Bu dövrdə alim tərəfindən müəyyənləşdirilir ki, neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən - hərflərdən istifadə oluna bilər, lakin bir cəhəti bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki təbii olaraq, hər dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu zaman əsasən mənbə kimi istifadə edilən dildən bir sıra hərflər atılır, eyni zamanda səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımi qədər yeni şərti işarə hərfləri əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmalı oldu və böyük müfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmaq məqsədəuyğun hesab edildi. Qeyd edilirdi ki, nəticədə 1922-ci ildə latın qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası yaradıldı. Həmin əlifbadan 1939-cu ilə kimi istifadə olunmuşdur. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımızdan çətin ərəb əlifbasını tama-

milə çıxartdı, respublikamızda savadlanma işini sürətləndirdi. Müstəqillik illərində bütün sahələrdə olduğu kimi dilçilik sahəsində də məqsədyönlü siyasətin tarixi nəticələrindən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq geniş istifadə edilməsi və latın qrafikası əsasında yaradılmış müasir əlifbamızın tam tətbiqinin təmin edilməsidir. Yeni əlifbanın qəbul edilməsində əvvəlki təcrübələrdən bəhrələnmək xüsusi vurğulanmışdır.

Təbii olaraq, hər dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. A.Qurbanov qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilinin yazı sistemində də müxtəlif əlifbalardan istifadə edilmişdir:

1. Qədim milli türk əlifbalarından (qədimdən VII əsrin II yarısına qədər);
2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından XX əsrin 1929-cu ilinə qədər);
3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929-1939-cı illər);
4. Kiril qrafikalı əlifbadan (1940-1992-ci illər);
5. Yenidən latın qrafikası əsasında hazırlanmış tamamilə yeni əlifbadan (1992-ci ildən).

Qədim azərbaycanlılar tarixən - uzaq keçmişdə, milli-mənəvi mədəniyyətini yaradıb inkişaf etdirərkən, heç şübhəsiz, başlıca mənəvi mədəniyyət vasitəsi olan əlifbadan istifadə etmişlər. Keçmişdə xalqımızın qədim Türk-Uyğur və Orxon-Göytürk əlifbaları olmuşdur. Sonradan Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilasına ilə əlaqədar olmuşdur. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən

sonra azərbaycanlıların işlətdiyi yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

Təəssüf ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının əlifbası tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən səbəblərdən bir neçə dəfə dəyişdirilməyə məruz qalmış, sonuncu kiril qrafikalı əlifba isə ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğun olmamasına baxmayaraq qəbul edilmişdir.

Bu dövrdə latın qrafikalı yeni müstəqil əlifbaya keçməyin zəruriliyi elmi faktlarla əsaslandırıldı. Qeyd edilirdi ki, Roma imperiyası dövründə ələ keçirilmiş ölkələrin xalqları latın əlifbasını qəbul etmişlər və beləliklə, bu əlifba Avropaya geniş yayılmışdır. Sonradan latın əlifbasından bir çox xalqlar da istifadə etməyə başlamışlar. Hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan və s. əlifbaların əsasını latın əlifbası təşkil edir. Latın əlifbasından Azərbaycan yazısında da istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsində bu əlifbanın xüsusi əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Aparılan müzakirələrdə qeyd olunurdu ki, Azərbaycanda əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya qoymuş və bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlir. İllərdən bəri bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha düzgün vasitələrdən hesab olunmuşdur.

Çünkü latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarındandır. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur.

Komissiyanın işinə dilçilərlə bərabər ədəbiyyatçılar, tarixçilər, şərqşünaslar, etnoqraflar, yazıçı və şairlər, ümumiyyətlə qabaqcıl ziyalılar cəlb edilmişdir. Əlifbanın yaradılması əsas problemlərdən biri kimi respublikada çox geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Ziyalılar tərəfindən müxtəlif təkliflər irəli sürülmüş və 6-7 ay davam edən bu problem mətbuatda geniş müzakirə olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan əlifbası XX yüzillikdə bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Ərəb qrafikasından, latın qrafikalı əlifbadan, kiril qrafikasına əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə olunmuşdur. Tarixən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq əlifbanın dəyişdirilməsinin obyektiv səbəbləri olmuşdur. Əlifba xalqın maariflənməsində, mədəni inkişafında başlıca silahıdır. Mədəni və mükəmməl əlifba əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mədəni nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır. Hər bir əlifba xalqın dilinin, elmi və əməli əlaqələrinin, digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət etməlidir. Qeyd edilmişdir ki, neçə illərdən bəri istifadə olunan əlifbada bəzi çatışmazlıqlar var. Bəzi hərflər bir neçə səsi bildirir. Bu cür nöqsanlar Kiril əsaslı əlifbanın Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğun olmadığına əsas verir. 1990-cı ildə Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri Afad Qurbanov

nov qəti şəkildə bəyan etmişdir ki, kiril qrafikası Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, onun tələblərinə cavab vermir. İndi işlətdiyimiz kiril qrafikalı əlifbada bir sıra düzəldilməsi mümkün olmayan qüsurlar özünü göstərir. Eyni zamanda, kiril qrafikalı əlifba xalqımızın milli mədəniyyətinin birləşməsinə ancaq mənfi təsir göstərir. Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birlərinin nailiyyətləri haqqında bir başa məlumat ala bilmir, milli mədəniyyət arasında mükəmməl əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütərəqqi və yararlı əlifba lazımdır. İstər müzakirələrdəki çoxsaylı çıxışlarda, istərsə də respublikanın müxtəlif bölgələrindən, azərbaycanlıların yaşadıkları bəzi xarici ölkələrdən alınmış külli miqdarda məktublarda hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin quruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə və s. məsələlərə dair bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu dövrdə ərəb qrafikalı əlifbaya keçid də müzakirə olunmuşdur. Lakin həmin əlifbanın Azərbaycan dilinin səs sistemini bütün incəlikləri ilə əks etdirməməsi, eləcə də müəyyən qüsurları da narazılıq doğurmuşdur.

Kiril qrafikalı əlifbanın tərəfdarları isə çıxışlarında qeyd edirdilər ki, bu əlifbadan istifadə etməklə 40-80-ci illərdə xalqımız müxtəlif fəaliyyət sahələrində çox böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Elm, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin mənalı bir yol keçib dünya xəzinəsini zənginləşdirməkdə xüsusi rol oynamışdır. Milli yazı-

mızda Kiril qrafikasından imtina etməklə ondan tamamilə uzaqlaşırıq. Ümumtəhsil məktəblərinin aşağı siniflərindən başlayaraq kiril qrafikası mənimsənilir və ondan istifadə edirlər. Bu faktlar gətirilərək Kiril əsaslı əlifbadan imtina edilməməsi də qeyd edilirdi. Xüsusilə, latın qrafikalı əlifbaya keçməklə 50 illik elm, mədəniyyət və ədəbiyyatımız – ümumiyyətlə, yazı tariximizin unudulması faktları gətirilirdi. Çıxışlarda göstərilirdi ki, təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

Həmin dövrdə cəmiyyətdə əlifba barəsində müxtəlif ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuş və hansı əlifbanı götürmək barədə aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

- Qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək;

- Keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq;

- Dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək;

- Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

Bu təkliflə bağlı üç fikir səslənmişdir:

1. Latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;

2. XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbada heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək;

3. Latin qrafikalı yeni əlifba tərtib etmək.

Üçüncü mülahizəni əsas götürərək Komissiyanın sədri A. Qurbanov latin qrafikası əsasında yeni müstəqil əlifbanın layihəsini Azərbaycan dilinin səs sisteminə və digər xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu nəzərə almaqla hazırlamış və Komissiyanın müzakirəsinə verilmişdir. Bu dövrdə əlifbanın dəyişdirilməsinə qarşı çıxan bir qrup ziyalılar müxtəlif problemləri müzakirə obyektinə çevirir, xüsusilə “mənəvi irsin yaddan çıxarılması”, “mənəvi irsin dağıdılması” kimi yanaşaraq əlifbanın dəyişdirilməsinə mane olmağa çalışırdılar. Ziyalılar tərəfindən yeni yaradılacaq əlifbanın bu və ya digər məsələlərinə – hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin quruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə və s. dair təkliflər irəli sürülürdü. Latin əlifbasına keçidin zəruriliyini əsaslandıran Əlifba Komissiyası üç variantı müzakirə etmişdir: 1) 20-ci, 30-cu illərdə işlənmiş latin əsaslı Azərbaycan əlifbasının bərpası; 2) Türkiyə türklərinin işlətdiyi formanın qəbul edilməsi; 3) Türk xalqları üçün ortaq olan latin əsaslı əlifbadan (bu forma 1991-ci ildə Türkiyədə keçirilən konfransda müəyyən olmuşdü) istifadə. Əlifba Komissiyasında qəbul edilən əlifba 1991-ci ildə Azərbaycan Parlamenti “Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qanunda “bərpası” Azərbaycanın 30-cu illərdə repressiyaya məruz qalmış tarixi dəyərlərinə qayıdış mənasını ifadə edirdi. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün

mütərəqqi və yararlı əlifba lazımdır. Ümumxalq müzakirəsinin yekunlarının nəticəsi olaraq latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq barədə yekdil fikrə gəlinmişdir. Yeni əlifbaya keçmək məsələsində ilk mərhələdə tərtib olunmuş layihə ümumxalq müzakirəsinə verilmiş və layihə yalnız hamı və ya əksəriyyət tərəfindən bəyənildikdən sonra qanuniləşdirilmişdir. Qeyd olunurdu ki, indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikası əsasında yeni əlifba qəbul olunmalıdır. Bu şərhlər əsas götürülərək Kiril qrafikasından latın qrafikasına keçid müəyyənləşdirildi.

1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Həmin qərarı yazılırdı: “Geniş müzakirə və elmi diskussiyaların nəticəsi olaraq, 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyəsi ilə Azərbaycan xalqı türk xalqları ilə birlikdə latın qrafikalı əlifbanı qəbul etmişdir. Azərbaycan dilinin səs quruluşu ilə uzlaşıb orfoqrafiya qaydalarının sadələşməsinə imkan açan, qısa müddətdə kütləvi savadlanmaya səbəb olan və xalqlar arasında elmi, mədəni əlaqələri genişləndirən Azərbaycan əlifbası xalqın iradəsinə zidd olaraq, Mərkəzin təzyiqi ilə 1939-cu ildə kiril əlifbası ilə əvəz olunmuşdur. Bu akt 30-cu illərin kütləvi repressiyasının məntiqi davamı olub, türk xalqlarının milli özünüdərk prosesinin qarşısını almaq, onları tədricən

yadlaşdırıb bir-birindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdüdü”.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası yol verilmiş tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq üçün qərara alır:

1. *”Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında” 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR-in Qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.*

2. *1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa olunsun.”¹⁵²*

Onu da qeyd edək ki, həmin qərar çox ehtiyatla qəbul edilmişdi. Belə ki, qəbul edilmiş yeni əlifba əslə 30-cu illərin latın qrafikalı əlifbası deyildi. Əlifba sırası və səslərin hərfi ifadəsi 30-cu illərin əlifbasından tamamilə fərqlənirdi. “Bərpa” əvəzinə əslində yeni əlifba yaradılmışdı.

25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi haqqında 34 sayılı qərarla ölkəmiz rəsmi olaraq latın qrafikalı əlifbaya keçdi. Bununla da latın qrafikalı əlifba rəsmi olaraq qəbul edilmiş və yeni latın qrafikalı əlifbaya keçid ilk dəfə ölkəmizdə reallaşmışdır. İlk dövrlərdə rəsmi sənədlərdə paralel olaraq həm latın, həm

---

¹⁵² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 25 dekabr, 1991-ci il.

də kiril qrafikalı əlifbadan istifadə olunmuş və tədricən latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Hazırda latın əlifbası əsasında tərtib edilən müasir Azərbaycan əlifbasının Azərbaycan dilinin yazı sistemini lazımi səviyyədə təmin etməsi milli müstəqilliyimizin bəhrəsinin nəticəsidir.

Latın qrafikasının qəbulu zamanı Türk xalqlarının orta q əlifbadan istifadəsinə də önəm verilmişdir. Türk xalqlarının bir əlifbası olmalı, coğrafi ayrılıqdan, real tələblərdən asılı olmayaraq bu əlifba onların fikir aləmini, mədəniyyət nailiyyətlərini, dünyəvi amallarını birləşdirməlidir. Eləcə də yer üzündə 30 milyona qədər azərbaycanlının öz mədəniyyəti ilə əlaqəsi əlifba ilə qurulur. Cənubi Azərbaycanda və ərəb ölkələrində yaşayanları ərəb, Türkiyədə, Almaniyada, ABŞ-da, Fransada yaşayanların latın qrafikasından istifadə etməsi də latın qrafikasının işlənmə arealının genişliyini sübut edir. Kiril qrafikası isə xalqımızın milli mədəniyyətinin birləşməsinə ancaq mənfi təsir göstərir. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilməsi, milli mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə yaranmasına xidmət edir. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütərəqqi və yararlı əlifba kimi latın qrafikası götürülmüşdür.

Son zamanlar keçirilən türkoloji konqres və simpoziumlarda türk xalqlarının əlifba və orfoqrafiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı latın qrafikası dilimizin fo-

netik quruluşunu uğurla ifadə etdirməsi ilə seçilir və dilimizin bütün fonemlərini əks etdirir. Təəssüflər olsun ki, qəbul edilmiş yeni Azərbaycan əlifbasının tətbiqi problemləri də az deyildi. Bu problemləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) ekstralinqvistik və 2) linqvistik problemlər.

Əlifba ilə bağlı həmin qərarın bəzi maddələrinə nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 2-ci maddəsinə görə sentyabr ayından orta məktəblərin 1-ci sinfindən başlayaraq dərslər yeni əlifba ilə keçirilməli, orta məktəblərin yuxarı sinflərində, texniki-peşə, orta ixtisas və ali məktəblərdə latın qrafikalı əlifbanı öyrədən fakültativ məşğələlər təşkil edilməli, bütün təhsil ocaqlarında müəllimlərin və digər işçilərin həmin əlifbanı öyrənməsi üçün lektoriyalar yaradılmalı, bütün makinaçıların, korrektorların, mətbəə işçilərinin, qəzet-jurnal, nəşriyyat əməkdaşlarının latın qrafikalı əlifbaya yiyələnməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirilməli, respublika qəzet və jurnalları həm də latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməli, poliqrafiya avadanlıqları hazırlayan müəssisələrlə müqavilələr bağlanmalı, avadanlıqların alınması və quraşdırılması təmin edilməli idi. Bütün bu işlərin 1992-ci ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin 1992-ci ildə bu işlərin son dərəcə çox az bir hissəsi həyata keçirildi. Bütün bu görülməli işlərin əksəriyyəti kağız üzərində qaldı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası 1993-cü ildə görülməli işləri də müəyyənləşdirmiş-

dir. Onlara orta ixtisas və ali məktəb dərsləklərinin latın qrafikası ilə çap edilməsi, orta məktəblərin ibtidai siniflərində latın qrafikalı əlifbanın öyrənilməsi, təhsil sisteminin bütün sahələri üzrə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin başa çatdırılması, mətbəələrin işini latın qrafikalı əlifbaya uyğunlaşdırmaq üçün kompleks tədbirlərin görülməsi, materialların dəyişdirilməsi, foto-yığım və kompüter sisteminin, kitab və qəzet mətbəələrinin texniki vasitələrinin yeni əlifbaya uyğunlaşdırılmasının başa çatdırılması, respublikanın bütün qəzet və jurnallarının, bədii, elmi-texniki, ictimai-siyasi və sair kitabların, topluların latın qrafikası ilə çapının təmin edilməsi kimi işlər daxil idi. Lakin, bu işlərin görülməsi 1993-cü ildə nəinki başa çatdırılmadı, bəzilərinə məlumdur ki, o zaman heç başlanılmadı da.

2. Linqvistik, yəni bilavasitə dil və əlifba ilə bağlı problemlərdə 3 məsələ diqqəti cəlb edir.

Birincisi, əlifbanın tərtibində əlifba seçimində ardıcılıq prinsipinə həmişə eyni dərəcədə əməl olunmayıb. Məsələn, [y] səsi u, [ɣ] səsi ü, [o] səsi o, [θ] səsi ö hərfi ilə işarə edildiyi halda, [a] səsi a, [ə] səsi gözlənilən ə hərfi əvəzinə ä hərfi ilə verilir. Əlifbanın ilk layihəsində a saitinin incə qarşılığı olan ə saitinin də Ä və ä hərfləri ilə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Amma baş (böyük) hərfin vizual görünüşü və hərfin yazılışının texniki baxımdan çətinliyi, habelə işlənmə tezliyi köhnə əlifbadakı hərfin mühafizəsinə səbəb oldu. Bununla belə, bu əməliyyat bəzi ziyalılarımızın arzusuna görə ü və ö hərflərinə də şamil edilməli idi.

Bundan başqa, əlifba latın qrafikası əsasında tərtib olunduğu halda, [x] səsinin hərfi işarəsi kiril əlifbasından götürülmüşdür. Təbii, bunu da prinsip ardıcılığının pozulması kimi qiymətləndirmək olar.

Sonradan televiziya və mətbuat vasitəsi ilə müasir əlifbamızın layihəsi ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş müzakirə olunmuşdur. Yeni əlifbada hər şeydən əvvəl, apostrof işarəsi hərflər sırasından çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfləri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımi dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərflər yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər – fonemlər əks oluna bilir.

Bununla da latın qrafikasına keçid qəbul olundu və yeni əlifbanın prinsipləri müəyyənləşdirildi. Əlifba üzərində işlənərkən latın qrafikasından istifadə edən başqa xalqların da təcrübəsi nəzərə alınmışdır.

İlk mərhələdə praktik addım kimi həm Kiril, həm də latın qrafikalı əlifbalardan paralel şəkildə istifadə olunmuşdur. Şərhedici ədəbiyyatın, dərs vəsaitinin, dərsliklərin, köməkçi materialların tədrisən çapı əlifbanın mənimsənilməsinə şərait yaratmışdır. Bunlarla yanaşı, orta və ali məktəblərdə tədrisən bu əlifbaya keçilmişdir. Eləcə də indiki əlifbamızdakı a, e, ə, o, x, h və s. hərflərin latın qrafikalı əlifbada da eyni məqsəd üçün işlədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu əlifbanın tətbiqi məsələlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı H.Əliyev demişdir: “Azərbaycanda kiril əlifbası ilə çap olunmuş kitablar Azərbaycan millətinin böyük tarixi əhəmiyyətə malik dil, ədəbiyyat, elm, mədəniyyət xəzinəsidir. Biz bu xəzinəni heç vaxt itirə, ondan imtina edə bilmərik. Bununla belə, əgər biz tezliklə bütün sahələrdə latın əlifbasına keçməsək, - Prezident sözünə davam edir, - gecikmiş olacağıq. Bu işlər məktəblərdə xüsusilə təşkil olunmalıdır. Təhsil Nazirliyindən, bütün məktəblərdən bunu tələb edirəm.”¹⁵³

Azərbaycan Prezidenti Azərbaycan dilinin inkişafında, dil quruculuğu məsələlərində əlifbanın qəbul edilməsini yüksək tərəqqi kimi dəyərləndirmişdir.

Bununla da müstəqilliyin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanunun qəbul olunması ilə nəticələndi.

Latın qrafikalı əlifba rəsmi olaraq qəbul edilmiş və yeni latın qrafikalı əlifbaya keçid ilk dəfə ölkəmizdə reallaşmışdır. Hazırda latın əlifbası əsasında tərtib edilən müasir Azərbaycan əlifbasının Azərbaycan dilinin yazı sistemini lazımi səviyyədə təmin etməsi milli müstəqilliyin bəhrəsinin nəticəsidir.

---

¹⁵³ “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 4 sentyabr 1997-ci il.

3.5. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Milli varlıq və birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi - texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu prosesi ilə bağlıdır. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Ana dili xalqın ən böyük milli sərvəti, genetik qan yaddaşındadır. Xalqın keçmişi ilə gələcəyini əlaqələndirən, varlığını yaşadan, onun milli-mənəvi dəyərlərini qoruyan ən mühüm vasitə dildir. Buna görə də xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaqda onun qabaqcıl ziyalıların, ictimai xadimlərinin mühüm fəaliyyəti olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bütün dövrlərində milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, tariximizin düzgün istiqamətdə öyrənilməsi, yazılması, xalqın azadlıq istəyinin təcəssümü kimi ortaya çıxan müstəqilliyin qorunması, ana dilimizin

rolunun artırılması və dövlətçiliyin əsas atributlarından biri kimi inkişafı istiqamətində apardığı məqsədyönlü siyasət çərçivəsində milli ruhun oyanışına təkan verdi.

Dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrində olduğu kimi, dil siyasətində də ulu öndərin strateji xətti Azərbaycan dilinin dövlətçiliyin əsas atributlarından biri kimi inkişafına təminat verdi. Dövlətimiz siyasi müstəqillik qazandıqdan sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına - Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanununa dövlət dili haqqında ayrıca maddənin daxil edilməsi dövlət başçısının ana dilimizə rəsmi status verilməsi uğrunda apardığı çoxillik mübarizənin məntiqi nəticəsi idi. Ana dilinin inkişafı, qorunması, fəaliyyətinin təmin edilməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun çıxışlarında dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba məsələləri dərin məntiqi mühakimələrlə əsaslandırılır. Ana dilinin statusunun təminatı və tətbiqinin təkmilləşdirilməsi ilə yeni sərəncamın verilməsi dövlətimizin ana dilimizə - dövlət dilinə çox böyük önəm verdiyini, ona həm dövlətçilik atributu kimi, həm də milli dövlət quruculuğunun mühüm amili kimi yanaşdığını sübut edir. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Ulu öndər “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” verdiyi fərmanda Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf təcrübəsi haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, “Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə edilir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir”.

Bu fərman dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Ulu öndər Azərbaycan dilinin, tarixinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin yeni azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Müstəqilliyin ilk ilində - 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsa da, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. H. Əliyev yazırdı: “Biz indi latın əlifbasına keçirik. Görürsünüz ki, keçmək də çətinidir. Bu barədə qərar qəbul edilərkən nə qədər müzakirələr gedirdi. Kimi deyirdi keçək, kimi deyirdi keç-

məyək. Hətta bəziləri deyirdi gəlin ərəb əlifbasına qayıdaq. Xatirimdədir, 1990-1991-ci illərdə belə söhbətlər gedirdi. Qərar qəbul olunub, ancaq biz latın əlifbasına keçə bilmirik. Mən göstəriş vermişəm və bütün dövlət sənədləri latın əlifbası ilə yazılır.” Latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası müstəqilliyin qorunmasında yeni bir mərhələ idi. 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanda yazılır: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.”

Qəbul edilmiş əlifbanın tətbiqi problemlərinin həllində, beynəlxalq aləmə daha yaxın olan latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid prosesini sürətləndirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanının mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri bu fərmanın imzalanması ilə olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi və

qədimliyi barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmışdır. Xüsusən, faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin mənşəyi, tarixi yaşayış məskənləri ilə bağlı yanlış konsepsiyaya son qoyulmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm hüquqi-siyasi, həm də elmi nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmisdir. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinin perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə ana dilinin tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsi, onunla bağlı tədqiqatların zəruriliyi və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır. Sərəncamda qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir. Sənəddə on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayının 1-dən bütövlükdə təmin edilmişdir.

Dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı ölkəmizdə dövlət dilinin problemlərinin həlli üçün yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan tarixi bir sənəd kimi Azərbaycan dilinin tətbiqini və latın qrafikasına keçidi təmin etdi. Etiraf edilməlidir ki, həmin fərman Azərbaycan dilinin tarixində dilə bu səviyyədə qiymət verilən ilk rəsmi sənəddir. Bu fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya son qoyulmuş, tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Fərmanda orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq işlərində, reklam işində Azərbaycan dilindən istifadədə, kino və televiziya ekranlarında özünü göstərən dil qüsurları göstərilir və aradan qaldırılması tələb olunurdu.

Fərmanda yazılırdı ki, *“Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı*

uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər”.

Bununla da Azərbaycan dilinin bütün ölkə miqyasında - mədəniyyət, elm, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, siyasət, tədris və təlim sahəsində tətbiq olunması zəruri və əməli cəhətdən əsaslandırıldı və Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı görüləcək işlərin əsas konturları verildi. Respublikamızda dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanda Azərbaycan dilinin ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında işlənməsi zərurəti və bütün yazışma işlərinin Azərbaycan dilində aparılması rəsmiləşdirildi. Ölkəmizin ərazisində kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması onun siyasi nüfuzunun artması üçün xüsusi şərait yaratdı.

Belə ki, fərmanın 9-cu maddəsinin birinci bəndinin çox böyük həlledici əhəmiyyəti vardır: - *“Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun birinə qədər bütünlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin”.* Latın qrafikalı əlifbaya keçmək müddətinin konkret olaraq göstərilməsi yeganə düzgün yol idi.

Bu fərmanın tarixiliyi bir də ondadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət-icra orqanlarını hərə-

kətə gətirdi, on illik tərəddüdlərdən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçid milli dövlətin siyasi-ideoloji tələbləri baxımından yenidən inkişafına təkan verdi. Fərmanın 7-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

- yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

- yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

Bu maddə ölkə daxilində latın qrafikasının tətbiq edilməsi ilə bağlı qətiyyətli addım idi.

Vilayət Əliyev yazırdı: “H. Əliyevin böyüklüyü ondadır ki, o, dediyi sözü axıra çatdırır, verdiyi qərarların reallaşmasına həm şərait yaradır, həm də ciddi nəzarət edir. Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi fərman onun gündəlik iş planına daxildir. H. Əliyev Azərbaycan dilinə qayğını və onun qorunmasını Azərbaycan dövlətinin aparıcı siyasi-ideoloji vəzifəsi, milli-tarixi marağı kimi qiymətləndirir. Müstəqil Azərbaycanda dövlətçiliyin qorunmasında Azərbaycan dilinin hakim dil kimi qorunub möhkəmlənməsində, daha da inkişaf

etdirilməsində, əcnəbi dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin ünsiyyətdə rəqabət apardığı bir zamanda dilimizə qayğını onun qədər düzgün qiymətləndirib qoruyan və lazımi tədbirlər görən ikinci bir şəxs yoxdur.”¹⁵⁴

2001-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” verdiyi fərman bu sahədəki qüsurları aradan qaldırmaqla Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tam bərqərar olmasını nəzərdə tuturdu. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirilməsi qərara alınmışdır. Qeyd olunurdu ki, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur, orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıqda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilmir, Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur, əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir, televiziya ekranlarında filmlər dublyaj edilmədən rus dilində göstərilir, Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır, səfirlik, xarici nüma-

---

¹⁵⁴ V. Əliyev. H.Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003 səh.17.

yəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yaratmaz vəziyyətdədir. Göstərilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və həmin proses hazırda davam etməkdədir. Fərmanda, eyni zamanda, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsini başa çatdırmaq haqqında göstəriş verilməsi və hazırda Azərbaycanda yalnız həmin əlifbadan istifadə olunmaqdadır. Fərmanda həmçinin Azərbaycan dilinin hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar qanun hazırlanması haqqında tapşırıq verilmişdi. Fərmanda nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası üçün konkret vaxt qoyulması onun tətbiqini reallaşdırdı. Bununla yanaşı fərmanda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparılmasına, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərilməsinə, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Bütün bunlar bu tarixi fərmanın tətbiqini sürətləndirdi. Prezidentin fərmanı mükəmməl bir dövlət sənədi olmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi yolu və müasir vəziyyətini qiymətləndirən elmi mənbə səciyyəsi daşıyır. N.Cəfərov yazırdı ki, etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər

mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli bir şəkildə bəhs edilməmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” imzaladığı fərmanın uzunmüddətli proqram səviyyəsi daşıyan qərar hissəsində yeni bir qurum – Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılması göstərilir. Bu Komissiyanın yaradılması Azərbaycan dilinin gələcək inkişafı üçün, zəruri problemlərin həlli üzrə operativ dövlət orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Xüsusilə, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunun tezliklə hazırlanıb qəbul edilməsi qarşıya məqsəd qoyulur. Fərmanda dövlət dilinin tətbiqi məsələlərinin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac olduğu üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 4 iyul tarixli fərmanı ilə həmin komissiya yaradıldı və ona Prezidentin özünün başçılıq etməsi Azərbaycanda dövlət dilinin tətbiqinə necə böyük əhəmiyyət verilməsinin aydın təcəssümüdür. Bütün bunlar fərmanın yüksək mahiyyətini əks etdirir. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin sürətləndirilməsi müstəqillik illərində mətbuatın sürətlə inkişafına və öz arxasınca Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik və siyasi, rəsmi üslubunun sürətli inkişafını təmin edir. Qeyd olunduğu kimi qəzet dili on il əvvəlkinə nisbət-

tən tanınmaz dərəcədə inkişaf edib, daha dinamik, daha global olub. Bu isə dilə minlərlə yeni anlayışlar gətirir. Heydər Əliyev 2001-ci il iyunun 18-də dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fərmandan irəli gələn məsələləri yerinə yetirmək üçün 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamla dil komissiyası yaradıldı.

Dilə olan hədsiz məhəbbət və dövlət başçısının qayğısı kimi 2001-ci il avqust ayının 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman imzalandı. Bu fərmanla hər il avqust ayının 1-i respublikamızda Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi təsis edildi. Fərmanda qoyulan problemlərin həlli üçün 2002-ci il sentyabrın 30-da “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi.

Ona görə də dildə baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və onun inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir, çünki dil xalqın mənəviyyatıdır. Heydər Əliyevin imzaladığı fərman dilimizin inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar. Verilən fərman Azərbaycan dilinin inkişaf xəttini verən hüquqi-normativ bir aktdır. Azərbaycan dilinin tarixi, onun inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi fərmanda tam açıqlanır. Fərmandan irəli gələn tapşırıqların yerinə yetirilməsi Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərini reallaşdırdı. Müasir dil siyasətinin tərkibinə daxil olmuş əlifba haqqında müvafiq sərəncam imzalanması əlifba tərəddüdləri, onun işlənməsindəki hərc-mərclikləri ara-

dan qaldırdı. 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütün media və kütləvi nəşrlərin latın qrafikalı əlifbaya keçməsi rəsmiləşdirildi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid başa çatdırıldı. Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri kimi Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, əvvəlki on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Prezident sərəncamında qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir.

Verilən sənəddə on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayından bütövlükdə təmin edilmişdir. Yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərdə tutularaq hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi Prezident tərəfindən verilmiş fərmanda qərara alınmışdır. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid hə-

lə 1991-ci ildən nəzərdə tutulsa da, bu prosesi normal səviyyədə başa çatdırmağın mümkünsüzlüyü açıq-aşkar görünürdü. Ölkədə nəşriyyat-poliqrafiya işinin paralel olaraq latın və kiril əlifbaları ilə aparılması əhalinin çaşqınlığı və haqlı narazılığı ilə qarşılanır, kütləvi diskomfort yaradırdı. Bu problem eynilə mətbuat sahəsində də özünü açıq büruzə verir, qəzetlər yarı latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası, yarı kiril əlifbası ilə nəşr olunurdu.

Maarifçilik nöqteyi-nəzərindən cəmiyyətə örnək və nümunə göstərməli olan mətbuat latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsində konyuktur maraqları daha çox əks etdirir, hətta oxucu auditoriyasının daralacağını bəhanə gətirən bəzi qəzetlər bu prosesi ciddi şəkildə əngəlləməyə çalışırdılar. Xüsusilə də qərəzli müxalifət mətbuatında belə cəfəng iddialar səslənirdi ki, guya, Azərbaycan xalqı hələ əlifba dəyişikliyinə hazır deyil, bu prosesi zamanın öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Amma əslində bu süni maneçiliklər xalqın ümumi rəyini, istək və arzularını əks etdirmirdi.

Fərmanda yazılır: “Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanunun qəbul olunması ilə nəticələndi.”

Sonrakı proseslər Azərbaycan xalqının da bu əlifba dəyişikliyinə psixoloji və intellektual cəhətdən hazır olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, ümummilli lider Heydər Əliyevin milli mənafelərə tam cavab verən müdrik

qərar qəbul etdiyini göstərdi. Heydər Əliyev fəxarətlə deyirdi: “Bilirsiniz ki, mən son vaxtlar Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili haqqında bir çox fərmanlar vermişəm. Azərbaycanın latın əlifbasına, latın qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu, artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Çox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Çünki bəziləri etiraz edirdilər ki, qısa müddətdə buna nail olmaq olmaz. Amma oldu. Bütün dövlət orqanlarında, hakimiyyət orqanlarında, təkcə dövlət, hakimiyyət orqanlarında yox, təhsildə, səhiyyədə biznes sahəsində, hər yerdə Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili hakim olmalıdır”. Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanında bu sahədəki tarixi nailiyyətləri yada salmaqla yanaşı, qeyd edir ki, “Çox qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur.” Qeyd edək ki, bu fərmandan sonra bu sahədə müəyyən irəliləyiş görünməyə başladı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin milli dilimizlə bağlı tədbirləri, onun özünün məntiqi, təsirli və ahəngdar nitqləri, Azərbaycan dilini böyük dünya salonlarında səsləndirməsi, Azərbaycan dilinin diplomatiya üslubunu formalaşdırması dünyada Azərbaycan dilinə nüfuz və maraq yaratmışdır. Eyni zamanda, əlifbamızın beynəlxalq aləmə daha yaxın olan latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası-

na keçid prosesini sürətləndirmişdir. Zamanında qəbul edilmiş bu qərarla Heydər Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi və prinsipiallığı nəticəsində respublikamız həmin tarixdən etibarən tam şəkildə yeni əlifbaya - latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi. Dillə bağlı dövlət siyasətinin mühüm mərhələsi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidlə səciyyələndi. Bu fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması, Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsinin əsas konturları müəyyənləşdirildi.

2001-ci ildə Ümummilli liderin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan böyük siyasi hadisə idi. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasətinin nəticəsində bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında, indiyə qədər Azərbaycan dilindən istifadə etməmiş qurumlarda dövlət dili, sözün həqiqi mənasında, bərqərar edildi. Eləcə də, latın qrafikasına keçid prosesi başa çatdırıldı.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-mədəni maraqlarından biridir. Azərbaycan dövləti Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qoruyur, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək üçün fərmanda iki cəhət önə çəkilir:

1. Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.
2. Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap olunması, Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların aparılması, eləcə də əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri öz həllini tapmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilini müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul etmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və daha da təkmilləşməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürmüşdür.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi dilimizin tətbiqi işinə stimül verdi. Müstəqillik illərində bütün sahələrdə olduğu kimi dil sahəsində də məqsədyönlü siyasətin tarixi nəticələrindən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq geniş istifadə edilməsi və latın qrafikası əsasında yaradılmış müasir əlifbamızın tam tətbiqinin təmin edilməsinə nail olunmuşdur.

3.6. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ TƏTBİQİ

Ölkəmizdə dövlət dili olaraq Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində, onun saflığının qorunmasında, ictimai həyatın bütün sahələrində işlək dilə çevrilməsində və beynəlxalq sistemə yol tapmasında əlifbanın işləkliyinin təmin olunmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləri mühümdür.

Bu gün rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə ana dilimiz qüdrətlə, təntənə ilə səslənir. Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli inkişafı, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı ana dilində əsərlərin yazılması, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti və onun yürütdüyü dil siyasətinin davam etdirilməsi ilə bağlıdır. Dövlət dili dövlətçiliyimizin əsas atributlarının ayrılmaz hissəsidir. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, inkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Minilliklər boyu formalaşan və bu günümüzə gəlib çatan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvoludur. Əsrlərdən bəri xalqımızı yaşadan, onu bir xalq kimi təsdiq edən, varlığını və bütövlüyümüzün təcəssümü olan ana dilimizi qorumaq, bütün incəlikləri ilə gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur.

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman imzalandı. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman ana dilinin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verildi. Həmin fərmanda yazılır: “On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikası Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram: Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilsin.

Ümummilli lider Heydər Əliyev milli dil məsələsinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Məhz dilin yaşamasında əsas amil olan əlifbaya dövlət səviyyəsində belə yanaşmanın nəticəsidir ki, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fərmanı ilə xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına biri də əlavə olunmuşdur. Həmin fərmana əsasən hər il avqust ayının 1-i respublikamızda Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi geniş qeyd olunur. Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” bu

prezident fərmanı dilimizin tətbiqi işinə stimül vermiş, yaddaşımıza və milli-mənəvi dəyərlərimizə, ədəbi-mədəni irsimizə ehtiramı rəsmiləşdirmişdir. Beynəlxalq aləmə daha yaxın olan yeni latın qrafikasının qəbulu milli dəyərlərimizin daha geniş dairədə tanınmasına şərait yaratdı. Azərbaycan əlifbasına keçidi sürətləndirdi və bundan sonra respublikada bütün yazılı sənədləşmələr heç bir istisnaya yol verilmədən bu qrafika ilə aparıldı. Zamanında qəbul edilmiş bu qərarada Heydər Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi və prinsipiallığı nəticəsində respublikamız həmin tarixdən etibarən tam şəkildə yeni əlifbaya - latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi təmin etdi. Dillə bağlı dövlət siyasətinin mühüm mərhələsi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidlə səciyyələndi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı Sərəncama əsasən avqustun 1-i respublikamızda Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilməsi Azərbaycan dili tarixində əlamətdar, önəmli hadisədir. Bundan əlavə, qəbul edilən digər Fərman və sərəncamlar əsasında dilimizin inkişafı, ana dilində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımdır.

Dilin tətbiqi məsələlərinin həyata keçirilməsində əlifbanın qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan gününün təsis edilməsi haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fərmanda qeyd edilir ki, “qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya

sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsi ilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafiq abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.”¹⁵⁵

Hər bir dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu zaman əsasən mənbə kimi istifadə edilən dildən bir sıra hərflər atılır, eyni zamanda, səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımi qədər yeni şərti işarə əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmalı oldu və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmağı məqsədəuyğun hesab etdi.

XX əsrin 20-ci illərindən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin çiçəklənmə dövrü başlanmışdır. Uzun dövr öz nöqsanları ilə yazımızı çətinləşdirən ərəb əlifbası isə bu tərəqqinin tələblərinə qəti cavab verə bilmir, onun çatışmayan cəhətləri daha bariz şəkildə özünü göstərirdi.

---

¹⁵⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il.

Buna görə də yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmaq zərurəti yarandı və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmaq məqsədəuyğun hesab edildi. Fərmanda yazılır: “Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalılarını əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkəti Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdı.”

Fərmanda Azərbaycan əlifbasının keçdiyi yol xarakterizə edilərək yazılır: “1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi.”

O zaman Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. Azərbaycanda rus qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsi 1939-cu ilin əvvəllərindən qaldırılmışdı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya qəti və məcburi keçirilməsinə dair qərar verildi. Həmin əlifbadan Azərbaycan xalqı 1991-ci ilədək istifadə etmişdir.

Təəssüf ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının əlifbası tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən səbəblərdən bir neçə dəfə dəyişdirilməyə məruz qalmış, sonuncu kiril qrafikalı əlifba isə ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə uyğun olmamasına baxmayaraq qəbul edilmişdir. M. Hüseynova yazır: “Xalqımızın taleyi kimi onun yazı mədəniyyətinin - əlifbasının da taleyi keçməkeşli, hətta demək olar ki, faciəvi hesab olunacaq mərhələlərdən keçmişdir. Hər bir xalq üçün ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil kimi onun yazı mədəniyyətinin başlıca faktoru olan əlifbasının əhəmiyyətini nəzərə alsaq o mərhələlərin nə qədər həyati rol oynadığını bir o qədər qəbul etmiş olarıq. Onu məxsusi vurğulamaq lazım bilir ki, yazı mədəniyyətinin formalaşmasını şərtləndirən ən başlıca amillərdən biri həmin mədəniyyətin yaranmasını və inkişafını şərtləndirən zərurətlərdir.”¹⁵⁶

Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası hələ Sovet dövründən ziyalıları düşündürsə də

---

¹⁵⁶ *Mahirə Hüseynova*. Missiya. ADPU nəşriyyatı, Bakı, 2019, səh.359

tarixi şərait onu reallaşdırdı. Sovet İttifaqının dağılması və cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər əlifbanı dəyişdirmək ideyasını meydana gətirmişdir. Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə tam uyğun olan yeni əlifba yaratmaq XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdir. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Həmin problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının kiril qrafikalı əlifbasının dəyişdirilməsi və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanuniləşdirilməsi, onun daha fəal işlədilməsi habelə ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi olmuşdur.

Bu dövrdə latın qrafikalı yeni müstəqil əlifbaya keçməyin zəruriliyi elmi faktlarla əsaslandırıldı. Azərbaycanda əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Belə ki, illərdən bəri bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri idi. Latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarından biridir. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınaraq Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” prezident fərmanı dilimizin tətbiqi işinə stimül ver-

miş, yaddaşımıza və milli-mənəvi dəyərlərimizə, ədəbi-mədəni irsimizə ehtiramı rəsmiləşdirmişdir.

Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması və Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması işi ilə yanaşı, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin, Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsinin, habelə onun ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanında digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında durğunluğun müşahidə olunması, latın qrafikasının bərpa edilməsi barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsi göstərilir. Göstərilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və həmin proses hazırda davam etməkdədir. Eyni zamanda Fərmanda latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesinin başa çatdırılması haqqında göstəriş verilmiş və Azərbaycan Prezidenti əlifbanın tətbiqi işində tarixilik prinsipini və reallığı əsas götürmüşdür. Beynəlxalq aləmə daha yaxın olan latın qrafikalı əlifbanın keçid prosesinin sürətləndirilməsində, qəbul edilmiş əlifbanın tətbiqi problemlərinin həllində verilən Fərmanın mühüm rolu olmuşdur.

3.7. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA QANUN

Ulu öndər siyasi məzmunlu qərarlarla ana dilinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin bütün sferalarını bu işə səfərbər edirdi. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə apardığı dil siyasətində məsələni məhz bu şəkildə qoymuşdur: dövlət dili kimi ana dilinin ən müxtəlif funksional-üslubi imkanlarının inkişafına şərait yaradılmalı, tədris və elm dili kimi inkişaf etdirməli, elmi qrammatikanın yaradılması sahəsində tədqiqatlar genişləndirilməlidir. Bu problemlərin həlli ilə bağlı bir çox fərmanlar imzalamışdır. Bu istiqamətdə atılmış vacib addımlardan biri də ulu öndərin 2002-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Belə bir qanunun qəbulu Heydər Əliyev tərəfindən dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla və dolğun aparılmasının nəticəsi olaraq ictimai xarakter daşıyır və bununla yanaşı, həm də ana dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusu möhkəmləndirilir. Ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti və onun hüquqlarının etibarlı şəkildə müdafiə olunması, hüdudlarının genişlənməsi məsələləri böyük dövləti əhəmiyyət öz təsdiqini tapır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir. Bu qanunun hazır-

lanması müstəqilliyimizin bəhrəsidir. Müstəqillik bir çox sahələrdə olduğu kimi dilin inkişafında, milli varlığımızın qorunmasında dövlət siyasətinin tərkibi kimi inkişaf etdirilmişdir. Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayaraq dil haqqında apardığı dil siyasəti dil quruculuğu konsepsiyasının davamıdır. Ölkə daxilində dilin qorunması və inkişafının həyata keçirilməsində “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun Azərbaycan dövlətçiliyinin həyata keçirdiyi milli siyasətin tərkib hissələrindəndir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dilin inkişaf qanununun hazırlanması, onun dövlət dili səviyyəsində inkişaf təminatının yaradılması ana dili haqqında ardıcıl siyasətin davam etdirilməsi prinsipini əks etdirir. Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda verilən göstərişlər qanunun hazırlanmasına rəvac vermişdir. Fərmandan irəli gələn vəzifələr yerinə yetirilərək “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun hazırlanmasıdır. Milli siyasətin tərkib hissəsi kimi “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 2002-ci ilin may ayında fəsil-fəsil geniş müzakirə edilmişdir. Millət vəkilləri, mütəxəssislər layihənin təkmil varianta gətirilməsi üzərində həm müzakirələrdə, həm də komissiya iclaslarında gərgin iş aparmış, bu məsələyə milli təəssübkeşlik mövqeyindən yanaşmışlar. Qanunun ana istiqaməti budur ki, bu qanunvericilik aktı ilə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müs-

təqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır və Azərbaycan dili Konstitusiyaya uyğun olaraq bu qanunla öz hüquqi statusunu nizamlayır. Y.Seyidov yazırdı: “Xalqımız 2003-cü ili yeni bir tarixi hadisə ilə başladı. Bu, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi və həmin qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanıdır. Bu tarixi sənədlər Azərbaycan dövlətinin milli əsaslar istiqamətində müstəqil inkişafını bir daha nümayiş etdirən reallıqların təsdiqidir.”¹⁵⁷

Qanunun əsas maddələrində dövlətin ana dilinə qayğısı və dilin qorunması sahəsindəki vəzifələrdən geniş bəhs edilir. Milli varlığımız olan Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinin həyata keçirilməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində funksiyaları nəzərə alınmışdır. Xalqın keçmişini, bu gününü özündə yaşadan, milli varlığın, mənəviyyatın ifadə forması olan Azərbaycan dilini qorumaq üçün “Dövlət dili haqqında” qanunda dilin ictimai həyatın bütün sahələrində işləkliyini təmin edən maddələr verilmişdir. Qanunun hər bir maddəsi xalqın bu gününə və sabahına qayğı ilə işlənib hazırlanmış və hər fəslində qoyulan problemlər geniş əhatə dairəsinə malik-

---

¹⁵⁷ *Yusif Seyidov*. Dövlət dili haqqında qanun, ”Respublika” qəzeti, 2003, 4 fevral.

dir. Qanun üç fəsil, 20 maddədən ibarətdir. Bu fəsillərdə qoyulan vəzifələr həyatımızın dövlət dili ilə bağlı bütün nöqtələrini əhatə edir. O da diqqəti cəlb edir ki, qanunda dövlət dili ilə bağlı hər bir məsələ birmənalı və birbaşa öz ifadəsini tapmışdır. Dövlət dilinin hüquqi statusu və dövlət dili haqqında qanunvericilik məsələlərinə dair “Ümumi müddəalar” adlanan I fəsildə birmənalı olaraq qeyd olunur ki, dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur:

-dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir;

-Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir;

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır;

dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir;

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nüma-

yəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərti ilə aparıla bilər. Eyni zamanda vurğulanır ki, dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri isə belə müəyyən olunur:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

- dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

Qanunda dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri müəyyənləşdirilərək yazılır: dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi; Bununla da dövlət dilinin və Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar çox mühüm təd-

birlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: *“Dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi”*.

Maddədə dövlət dilinin saflığının qorunması xüsusi diqqətə çatdırılır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etməsi yeni anlayışların yaranmasını sürətləndirir. Anlayışların adlandırılmasında dilin lüğət tərkibi hesabına söz yaradıcılığı dilin saflığının qorunmasında əsas istiqamətdir. Bu istiqamətin inkişaf etdirilməsi ana dilinin zənginliklərini özündə əks etdirir. Bununla yanaşı elmlərin inkişafı dünyada gedən proseslərlə bağlıdır. Bu proseslər də dilə alınmaların daxil olmasını zəruriləşdirir. Qloballaşma dövründə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə dil ancaq öz milli sözləri hesabına inkişaf edə bilməz. Ona görə də alınmalar dilin inkişafının bütün dövrlərində hər bir milli dilə daxil olmuşdur. Lakin dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlər əvəzinə alınmaların işlənməsi dilin saflığını pozur, ona lazım olmayan sözlərin işlənməsi dilin inkişafına mənfi təsir edir. Bu nəzərə alınaraq, kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda dilin saflığının qorunması dilin inkişaf etdirilməsində ən mühüm məsələlərdən biri kimi onun tənzimlənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması əsas problem kimi qarşıya qoyulur. Bu bazanın yaradılması həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində

təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsində başlıca istiqamət hesab edilmişdir.

Qanunun II fəslə dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı problemlərinə həsr edilmişdir. Burada əsasən dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi və təhsil sahəsində dillə bağlı vəzifələr əksini tapmışdır. Qeyd edilir ki, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

Bununla belə maddənin tələblərinin Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmadığı bəyan edilir.

Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi sahəsində isə respublikamızda təhsilin dövlət dilində aparılması, ölkə ərazisində başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsi və belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisinin məcburi olması, ali və orta peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməsinin vacibliyi təsbit edilmişdir.

Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi məsələsi də qanunda həllini tapmışdır. Belə ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstə-

rən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olması birmənalı olaraq vurğulanmışdır.

Qanunda dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi məsələsi də ayrıca maddə olaraq götürülmüş, xidmət sahələrində, eləcə də reklam və elanlarda Azərbaycan dilinin tətbiqində vacib məqamların gözlənilməsi bir qayda olaraq belə əks olunmuşdur:

Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər, lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

Həmçinin bu maddə uyğun bəndlərdə belə izah olunmuşdur:

Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməli, ölkədə istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki

etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalı; Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında bütün xidmət sahələrində, eləcə də reklam və elanlarda dövlət dilinin işlədilməsi zəruri sayılır. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillərin tətbiq edilməsi də ö əksini tapmışdır.

Respublikamıza idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Səkkizinci maddə dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsinə həsr olunmuşdur:

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə edilməsinə aid 9-cu maddədə “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin - şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Bundan başqa, orfoqrafiya və orfoepiya normalarının, yazı dilini təsbit edən orfoqrafiya lüğətinin 5 ildə

bir dəfə nəşr olunması və bu işin Dövlət Dil Komissiyası tərəfindən həyata keçirilməsi göstərilir.

Qanunda normalar ilə əlaqədar xüsusi maddə vardır. Norma isə dilin əsas kateqoriyalarındandır. Müasir ədəbi dilin norması dil ənənəsi ilə bağlı olduğu üçün bu dildə yazan hər kəs norma çərçivəsini gözləməlidir. Qanunda yazılır: “İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları mövcuddur.” Bu dövlətin dilə və onun inkişafına münasibəti ifadə edir.

Eyni zamanda bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adlarının dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də yazıla bilməsinə imkan verilir. Ancaq belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adının əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməsi şərt olaraq qoyulmuşdur. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dili olaraq qəbul edilən Azərbaycan dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara qanunvericilik aktlarına uyğun məsuliyyət növlərinin hazırlanması haqqında da göstəriş verilmişdir. Bu nəzərə alınaraq “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunda bu hallarının qarşısının alınması üçün hüquqi əsaslar müəy-

yənləşdirilmişdir. Qanunun iki maddəsində bu xüsusi qeyd edilərək yazılır: “1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

2. Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar”.

Verilən maddələr Azərbaycan dilinin qorunmasını hüquqi aktlarla təsdiqləyir. Bu qanunda Azərbaycan dili müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və təkmilləşdirilməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürülmüşdür. Belə bir qanunun qəbulu dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla aparılmasının nəticəsi olaraq ictimai xarakter daşıyır və ana dilinin dövlət dili statusunun cəmiyyətin bütün sferalarında tətbiqi əsasları müəyyən edilir. Ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti və onun hüquqlarının müdafiə olunması, həddlərinin genişlənməsi məsələləri daim gündəmdə qalmaqla, böyük dövləti əhəmiyyət daşıyır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Bununla yanaşı qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtə-

lif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə səlisləklə əksini tapa bilir.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Qanununda da dilimizin cəmiyyətdə inkişaf dairəsinin genişləndirilməsi və görülməyə işlərə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə konkret maddələrdə əlaqədar təşkilat və idarələr qarşısında ciddi vəzifələr qoyulmuşdur. Ana dilinə münasibət dövlətin daxili və xarici siyasəti haqqında ideoloji konsepsiyasının tərkib hissəsi, təzahürü kimi əks olunmuşdur. Xüsusən qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Qanunun 3-cü maddəsində “Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində inkişafın əsas vəzifələri” Konstitusiyanın və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, dövlət dilinin işlənməsi və qorunmasının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına müəyyənləşdirilməsi, dövlət dilinin işlənilməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması, xaricdə yaşayan azər-

baycanlıların Azərbaycan dilində təhsil alması, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi haqqında xüsusi olaraq danışılır. M.Nağısoylu yazır: “Burada diqqətçəkici məqamlardan birincisi Azərbaycan dilinə dövlət səviyyəsində lazımı qayğı göstərilməsidirsə, ikinci bir mühüm cəhət isə Azərbaycan dilinin dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə sarsılmaz təməli rolunu oynaması üçün Azərbaycan dövləti tərəfindən zəmin yaradılmasıdır. İkinci məsələ ilə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunun ayrıca bir maddəsində (I fəsil, maddə 3.0.6) xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə lazımı kömək göstərilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.”¹⁵⁸ Qanunda yalnız ölkə daxilində deyil, ölkədən kənarında yaşayan azərbaycanlılarının həmrəyliyinə sarsılmaz təməli qoyulmuşdur.

İkinci fəsildə Azərbaycan şəraitində dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə, təhsil sahəsində, televiziya, radio yayımlarında, xidmət sahəsində, reklam və elanlarda, xüsusi adlarda, inzibati ərazilərdə, coğrafi obyektlərin adlarında, hüquq mühafizə orqanlarında işlənməsi və qanunun pozulmasına görə məsuliyyət müddəaları da göstərilir. Azərbaycan xalqının ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dili milli-mənəvi dəyərlərin qorumasında, gələcək nəsillərə çatdırılmasında ən qiymətli sərvəti-

---

¹⁵⁸ *Möhsün Nağısoylu*. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, "Türkölogiya" 2017 №2, səh.42.

mizdir. Bu sərvət xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini gələcək nəsillərə çatdıran mənəviyyat güzgüsüdür. Xalqımızın varlığı onun dili ilə yaşayır. Milli varlıq və birliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda, mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Bunu nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev yazırdı: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Dil ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mənəviyyatla bağlıdır, bunlarsız isə vətənpərvərlik formulu yoxdur. Bizim zəngin, böyük söz ehtiyatına malik olan Azərbaycan dilimiz var”. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında Heydər Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamların misilsiz rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi və dövlət dili kimi qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs və qətiyyətli addımlar öz bəhrəsini vermişdir. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, praktik baxımdan sosial-siyasi və mədəni həyatda ümumişlək ünsiyyət vasitəsi kimi dövlət dilinə çevrilməsində, dünya diplomatiyasına yol tapmasında uzaqgörən dil siyasətinin uğurlu nəticəsi kimi mümkün olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ana dilimizə tarixi qayğısını əks etdirən “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə dair” Fərman və onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış dövlət dili haqqında qanun da məhz bu nəcib işə xid-

mət edir. Bununla da Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətə və xalqa yenidən rəhbərlik edən ümummilli lider ana dili məsələsinə yeni səviyyədə müstəqil dövlət quruculuğunun tələb etdiyi səviyyədə yanaşmağın təcrübəsini verdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ana dilinə hərtərəfli qayğısının təcəssümünü özündə əks etdirən bu qanunda dövlət dilinin qorunması, inkişafı, saflığının təmin olunması, ədəbi dilin normalarının, qrammatik qaydalarının tədqiqi, nəzəri və tətbiqi sahələrinin inkişafı tam şəkildə əhatə olunmuşdur. Qoyulan problemlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu qazanması, diplomatiya aləminə yol açması, ən yüksək beynəlxalq cəmiyyət və təşkilatlarda işlənməsinə istiqamət verdi. Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətində dil quruculuğu siyasəti milli dilin qorunması, dünya dilləri içərisində onun layiqli yer tutmasına şərait yaradır. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir. Qanuna uyğun olaraq bu gün Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsi öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca vəzifələrindən biri olaraq hüquqi cəhətdən tənzimlənir. Dövlət dilinin tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi mütəmadi olaraq həyata keçirilir. Bu qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

3.8. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ DÖVLƏT DİLİNİN İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Milli varlıq və birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi - texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu siyasəti ilə həyata keçirilir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində, xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun dövlətçilikdə xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də məhz milli dil məsələsi olmuşdur. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələr aparmış, dövlət dilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, stabilləşməsinə nail olmuşdur.

Ulu öndər siyasi məzmunlu qərarlarla ana dilinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, ictimai həyatın bütün sahələrində onun işləkliyini təmin edən istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Bu istiqamətlər Azərbaycan dilinin

müxtəlif funksional-üslubi sferalarda inkişafına təminat yaratmışdır.

Heydər Əliyev müxtəlif ölkələrdəki diaspor nümayəndələrimizlə görüşlərində dəfələrlə vurğulayıb ki, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, milli adət-ənənələrini unutmamalıdır. Qeyd edir ki, nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün tələblərə cavab verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı imkan verib ki, o, artıq dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur. Bu fikirlər Azərbaycan dilinin qədimliyinin və zənginliyinin təsdiqidir. Bu dilin dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutması üçün böyük potensiala malik olmasının təzahürüdür.

N. Xudiyev yazırdı: “Heydər Əliyev müasir Azərbaycan elmi-mədəni mühitinə nəinki yüksək qiymət verdi, həm də həmin mühitin sağlam əsaslar üzərində daha da inkişafına qayğı göstərdi. Görkəmli Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin aylarla davam edən yubileyləri keçirildi, respublika rəhbərinin özü Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında iştirak etdi, onlarla yadda qalan görüşlər, fikir mübadilələri keçirildi... və Heydər Əliyev əsl Azərbaycan ziyalisinin, xüsusilə dillə işləyən ziyalıların - yazıçıların, jurnalistlərin, alimlərin, ümumən qələm sahiblərinin ana dili ilə bağlı sabit mənəvi-ideoloji mövqeyinin nədən ibarət olduğunu bir daha hiss etdi və bu hiss, biz belə güman edirik ki, ona Azərbaycan dili barədə daha fəal dövlət siyasəti yürütmək imkanı verdi.”¹⁵⁹

---

¹⁵⁹ N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, səh. 11.

Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan ulu öndər yazırdı ki, indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzməxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitusiyanın “Dövlət dili” adlı 21-ci maddəsində birmənalı vurğulanır ki: “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Bununla da 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyin rəmzlərindən biri olaraq təsbit edildi. Konstitusiyanın qəbulu ərəfəsində dövlət dilinin adı ilə bağlı keçirilən geniş ictimai müzakirələr Azərbaycan dilinin nüfuzunun artırılmasına təsir etdi, dövlət dilinin müstəqil dövlət üçün nə demək olduğunu əyani şəkildə göstərdi. Həmin müzakirələr sübut etdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin qeyd-şərtsiz “türk dili” adlandırılmasının əleyhinədir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türk-

cəsi - Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir. Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar dövlət dilinin “Azərbaycan dili” deyil “türk dili” adlandırılmasını etirazla qarşıladı. Dövlət dili kimi “Azərbaycan dili” termini artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir. Dilimizi türk dili, azəri-türk dili, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türk dili və b. kimi adlandırılmasını təklif edənlər və bu mülahizələrini xalqın etnosu, etnik mənşəyi, etnik mənsubiyyəti ilə əlaqələndirənlər yanlış fikirlərindən əl çəkdiilər. Belə bir zamanda ulu öndər qeyd edirdi ki, tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda, bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatmış. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düz deyil. Ulu Öndər müstəqil dövlətimizin yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci ildə keçirilən iclasında müzakirələrin məntiqi nəticəsi kimi dövlət dilimizin adı barədə öz qəti fikrini bildirdi. Həmin gün keçirilən müzakirələri diqqətlə izləyən Azərbaycan vətəndaşları öndərin çıxışını düzgün qiymətləndirməyi bacardılar.

Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içəri-

sində layiqli yer tutması baxımından vacib tarixi imkandır. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir. Onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalması, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərindən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verildi. 18 iyun 2001-ci il tarixində imzalanan “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman da həmin siyasətin davamı idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin ədəbiyyat və mədəniyyətinin yeni azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik sənədlərdir. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan

problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Sənəddə nəzərdə tutulan Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradıldı.

Müstəqilliyin ilk ilində - 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsada, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. Yalnız ümummillilə lider Heydər Əliyevin “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanından sonra ana dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimull verildi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə məhz azərbaycançılığın mənəvi əsası kimi yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də, dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun.

Heydər Əliyev ideyalarının əzmkar davamçısı, Prezident İlham Əliyev bu siyasətin tarixi rolu ilə bağlı demişdir ki, Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasət yeganə düzgün siyasətdir. Bunu həyat da sübut etmişdir. Azərbaycan çox böhranlardan şərəflə çıxmışdır. Vətəndaş müharibəsi və cəmiyyətin parçalanması təhlükəsindən qurtarmışdır. İndi Azərbaycanda sabitlikdir, güclü iqtisadiyyat vardır, demokratikləşdirmə yolunda çox işlər görülür. Buna görə də mən qəti əminəm ki, hazırda yeridilən xətt davam etdirilməlidir. Bu sətirlərdə Heydər Əliyev siyasətinə, Heydər Əliyev ideologi-

yasına qüvvətli inam ifadə olunur.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev həqiqətən də böyük tarixi işlər görmüşdür: Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) əksini tapmış, mərkəzin etirazlarına baxmayaraq, respublikada Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilmişdir. Azərbaycandilli məktəblərin sayı artırılmış, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilmiş, bir sıra digər Sovet Respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gənclərin ana dilində təhsilinə üstünlük verilmişdir. Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın böyük yazıçıları, şairləri əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazmış, Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının mətbuat orqanları Azərbaycan dilində çıxmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin qərarı ilə 1 avqust tarixi hər il Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd olunur. Bu, Azərbaycan dili tarixində əlamətdar, önəmli hadisədir. Bundan əlavə, qəbul edilən digər Fərman və sərəncamlar əsasında dilimizin inkişafı, ana dilində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

30 sentyabr 2002-ci ildə isə Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq olundu. Bu sənəddə göstərilir ki, Azərbaycan Res-

publikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Ulu öndərin ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndirən dil quruculuğundakı ideya istiqaməti bu gün də müasir siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılmaqdadır.

Bu qanunda Azərbaycan dili müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və təkmilləşdirilməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürülmüşdür. Belə bir Qanunun ana istiqaməti budur ki, bu qanunvericilik aktı ilə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır və Azərbaycan dili Konstitusiyaya uyğun olaraq bu qanunla öz hüquqi statusunu nizamlayır. Şübhəsiz, dil haqqında qanunun özündə bu, həm də dərin siyasi-ideoloji, mənəvi-psixoloji çalarları ehtiva edir, xalqda tarixən formalaşmış dövlətçilik atributlarına dərin hör-

mət hissini aşılmasına, milli özünüdərkini gücləndirilməsinə, habelə birliyə və həmrəyliyə xidmət edir. Bu qanunun qəbulu ilə zaman-zaman xalqımızın taleyində baş vermiş tarixi ədalətsizlik aradan qaldırıldı, respublikamızda latın qrafikalı əlifbaya keçid reallaşdı, habelə Azərbaycanın dövlət dili haqqında qanunu dünya xalqlarının ümumi qanun sisteminə qoşuldu.

Bu qanunun hər bir maddəsi xalqın bu gününə və sabahına qayğı ilə aşılanaşdır. Qanunun əsas maddələrində dövlətin ana dilinə qayğısı və dilin qorunması sahəsindəki vəzifələrindən geniş bəhs edilir. Bundan başqa, orfoqrafiya və orfoepiya normalarının, yazı dilini təsbit edən orfoqrafiya lüğətinin 5 ildə bir dəfə nəşr olunması və bu işin Dövlət Dil Komissiyası tərəfindən həyata keçirilməsi göstərilir. Qanunda normalar ilə bağlı xüsusi maddə vardır. Norma isə dilin əsas kateqoriyalarındandır. Müasir ədəbi dilin norması dil ənənəsi ilə bağlı olduğu üçün bu dildə yazan hər kəs norma çərçivəsini gözləməlidir. Qanunda yazılır ki, indi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cillənmiş kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları mövcuddur. Bu dövlət qanununda Azərbaycan dilinə münasibəti əks etdirir.

Heydər Əliyev tərəfindən dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla aparılmasının nəticəsi olaraq Azərbaycan dili yüksək səviyyədə inkişaf etdirilmişdir. Ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti ilə bağlı

tədqiqatlar aparılmış və onun hüquqlarının müdafiə olunması, hüdudlarının genişlənməsi məsələləri daim gündəmdə olmuşdur. Dil siyasəti dövlətçiliyin əsas məsələlərindən hesab edilmişdir. Hazırda Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda ana dilinin - ümumxalq dilinin tərəqqisi üçün aparılan dil siyasətində dilin inkişafı üçün bütün istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətlər müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin inkişafına təminat verir.

Azərbaycan dilinin istifadə imkanları ilə bağlı aşağıdakı mühüm işlər görülmüşdür. a) Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması təmin edildi. b) Azərbaycanda uşaq bağçalarından başlamış ali məktəblərə qədər təhsilin ana dilində aparılmasına üstünlük verildi. c) Kütləvi informasiya vasitələrinin dili kimi Azərbaycan ədəbi dili inkişaf etdirildi.

Ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərilən siyasi, milli iradə, nümunə, görülən məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir. Azərbaycan dilinə qayğı ilbəlil artmaqdadır. Bu gün televiziya dili, mətbuatda dil problemləri ilə bağlı mütəxəssislərin fikirləri dərc olunur, dilimizin inkişaf perspektivləri haqqında fikir və

mülahizələr səslənir.

H. Əliyevin ana dilimizin inkişafına dair konseptual xüsusiyyət kəsb edən zəruri aspektləri və örnəkləri bir sistem halına salması məharəti müxtəlif ziddiyyətli məqamlarda dillə bağlı meydana çıxan problemlərin operativ həllinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində, dünyaya inteqrasiya zamanında yürüdülməyən dil siyasəti etnik-mədəni mövcudluğumuzun kontekstində, milli dil təfəkkürümüzün yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsində Ulu öndərin müstəsna xidmətləri var. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı ilə bağlı uzaqgörən addımlar atan Ümummilli liderin “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir” ifadəsi dərin mənə daşıyır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətə və xalqa yenidən rəhbərlik edən Ümummilli lider ana dili məsələsinə yeni səviyyədə - müstəqil dövlət quruculuğunun tələb etdiyi səviyyədə yanaşmağın təcrübəsini verdi. Vilayət Əliyev yazır: “Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi faktlarla əsaslandırır. H.Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı dilçilik görüşləri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında yeri gəldikcə dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba, üslublar və sair məsələlər yaxşı, özü də yerli-yerində əsaslandırılır. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın əvəzsiz sərvəti, tarixi,

mədəniyyəti, mədəni sərvəti kimi yanaşır. Bunu onun alimlərlə, yaradıcı ziyalılarla, diplomatlarla, tələbələrlə, xaricdə yaşayan həmvətənlərimizlə, təsərrüfat adamları ilə söhbətlərində duyuruq.”¹⁶⁰

Siyasi lider Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mə-nəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Həmçinin qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan, müasir dövrün ən müxtəlif ic-timai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə, səlisliklə əksini tapa bilir. Dilimizin gözəlliyi, rəvanlığı, obrazlılığı və ən dərin mətləbləri ifadə etmək imkanları, ulu öndər tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan dili minillər, yüzillər boyu xalqımızın varlığını yaşatmış əvəzsiz hadisədir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dinini, milli adət-ənənələrini unutmamalı, onları təbliğ etməlidir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, peşəkar nətiq olan Heydər Əliyevin hər çıxışında dilimizin zənginlikləri aşkara çıxır, orfoepiya qaydalarına hey-rətəməz dərəcədə əməl olunurdu. Çünki dili dünyanın spesifik mədəni simasını dərk edən insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas amili hesab

---

¹⁶⁰ *V.Əliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti*, Bakı, Nurlan, 2003, səh.14

etmişdir. Bu kontekstdən yanaşaraq Azərbaycan yazıçı-
larının VII qurultayında ulu öndər deyir: “Dil xalqın
böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi
mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Sovet haki-
miyyəti illərində Azərbaycan dili görünməmiş zirvələrə
qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnika-
nın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtə-
rəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla
deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili
heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır.
Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, hə-
yatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf
etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının ge-
nişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır.”¹⁶¹
Bu akt Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başladığı milli
dil siyasətinin, habelə 1993-cü ildə əsasını qoyduğu
milli dövlətçilik siyasətinin məntiqi davamı və qanuna-
uyğun nəticəsi idi. Heydər Əliyev hələ sovet Azərbay-
canına rəhbərlik etdiyi dövrdə dilimizin inkişafına çalı-
şır, onun unudurulmasına yönəlmiş bədnam siyasətə
etirazını ifadə edirdi.

Bu gün rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə ana dili-
miz qüdrətlə, təntənə ilə səslənir. Azərbaycan ədəbi
dilinin hərtərəfli inkişafı, elmin müxtəlif sahələri ilə
bağlı ana dilində əsərlərin yazılması, rəsmi dövlət dili-

---

¹⁶¹ *Heydər Əliyev*. Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı
nitqindən, 12 iyun 1981.

nə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, ümum-milli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti və onun yürütdüyü dil siyasətinin davam etdirilməsi ilə bağlıdır. Dövlət dili dövlətçiliyimizin əsas atributlarının ayrılmaz hissəsidir. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, inkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Minilliklər boyu formalaşan və bu günümüzdə gəlib çatan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvoludur. Əsrlərdən bəri xalqımızı yaşadan, onu bir xalq kimi təsdiq edən, varlığımızın və bütövlüyümüzün təcəssümü olan ana dilimizi qorumaq, bütün incəlikləri ilə gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur. Çağdaş Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu ümum-milli lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərliyinin hər iki dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dil statusu tam təmin olunmuş, onun qorunması və zənginləşdirilməsi ilə bağlı kompleks məsələlər daim nəzarətdə saxlanılmışdır. Heydər Əliyev qurub-yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Ümum-milli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin meydana çıxması bunun par-

laq göstəricisidir. Azərbaycan xalqının Ümummilli liderinin siyasəti Azərbaycanda ana dilinin - ümumxalq dilinin tərəqqisi üçün elə bir tarixi şərait yaratdı ki, biz həmin siyasətin uzun illər uğurla davam edəcəyinə tam əminik.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş və milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biri kimi inkişaf etdirilmişdir. Milli dövlətçiliyin apardığı dil siyasətində ana dilinin inkişafı və zənginləşməsi, onun müasir elmi tələblər səviyyəsində geniş və hərtərəfli araşdırılması beynəlxalq aləmdə tanınması üçün geniş imkanlar yaratdı. Aparılan tədbirlər ana dilinin inkişaf istiqamətlərində geniş üfüqlər açdı və bir sıra mühüm və sanballı işlərə ilkin imza atıldı. Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti birmənalı və yetkin şəkildə formalaşdı, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işi möhkəm və sabit qayda-qanunlar, əsaslı təməllər üzərində təkmilləşdi.

3.9. İLHAM ƏLİYEV VƏ DİL SİYASƏTİ KONSEPSİYASININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Çağdaş Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin ideya və əməllərinin sadıq davamçısı Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi fəaliyyəti dövründə ana dilinin dövlət dili statusu qorunmuş və onun inkişafı yüksək səviyyədə təmin edilmişdir. Azərbaycan dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndirən dil quruculuğundakı ideya istiqaməti bu gün də müasir siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılmaqdadır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin Prezidenti İlham Əliyevin ana dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı apardığı siyasət, gördüyü məqsədyönlü işlər Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və dünya dilləri arasında mötəbər mövqe qazanmasına imkanlar yaradır. İlham Əliyev milli varlığı qoruyub saxlayan ana dili və ədəbiyyatımızı başlıca mənəvi amillərdən hesab edərək demişdir: “Bizi millət kimi qoruyub saxlayan məhz dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz, ənənələrimizdir.” Xalqın varlığında mənəvi dəyərləri əsas götürən İlham Əliyev doğma dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır və dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrində olduğu kimi, dil siyasətində də ümummilli lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu strateji xətti inam və uğurla inkişaf etdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dövlətçiliyin

inkışafı ilə baęlı apardığı ardıcıl və uğurlu dövlət quruculuęu siyasəti müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir. Dövlətin əsas atributlarından olan Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlətçilik siyasətində həmişə önəmli yer tutmuşdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq funksionallaşmasının, eləcə də beynəlxalq nüfuzunun qarşısını alan maneələr aradan qaldırılır. Xüsusilə, dövlət dilinin inkişafı ilə baęlı verilən silsilə sərəncam və fərmanları, eləcə də müxtəlif dövlət tədbirlərində çıxışları zamanı qeyd etdiyi dəyərli fikirlər bunu sübut edir. Dövlət dilinin ictimai nüfuzunun qaldırılması ilə baęlı aparılan siyasət milli ictimai təfəkkürü inkişaf etdirir. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı ilə baęlı gördüyü tarixi işlər isə onun dövlət dili olaraq siyasi mövqeyini möhkəmləndirir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatını, azərbaycanlı düşüncəsini, milli-mənəvi varlığını özündə əks etdirən sanballı əsərlərin latın qrafikasında yenidən nəşr edilməsi məhz dövlət başçısının təşəbbüsü ilə həyata keçirildi. İlham Əliyevin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il tarixli sərəncamları dövlət dilinin tətbiqi işinin yerinə yetirilməsi istiqamətində mühüm addımlardan hesab olunur. 2004-cü il yanvarın 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haq-

qında”, 2004-cü il 13 yanvar tarixində imzaladığı “Azərbaycan milli ensiklopediyasının nəşri haqqında”, eləcə də 2007-ci il 30 dekabrda “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamları dövlət dilinin inkişaf perspektivlərinin əsasını qoydu və ana dilinin tətbiq sahələrini genişləndirdi. Həmin qərarlara uyğun olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı hazırlanmış və nəşr olunmuşdur. Azərbaycan mənəviyyatını, azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirən sanballı əsərlərin latın qrafikasında yenidən nəşr edilməsi milli mənəvi dəyərlərimizin qorunması istiqamətində mühüm addım məhz dövlət başçısının təşəbbüsü ilə baş tutdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı, həm də əlifba ilə bağlı problemləri tamamilə həll etdi. Bunun nəticəsi olaraq kütləvi nəşrlərin latın qrafikasına keçirilməsi təmin olundu. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi mühüm və uğurlu tədbirlərdən biri də 2004-cü il 13 yanvar tarixində imzaladığı “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” Sərəncam oldu.

Dövlət başçısının sonrakı sərəncamları əsasında isə 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”, 100 cildlik “Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası”, 100 cildlik

“Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından olan yeni nəşrlər Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının latın qrafikası ilə nəşrini tam əhatə etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 23 may 2012-ci ildə imzalanmış “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli Sərəncam Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiq və inkişaf sahələrini reallaşdırdı. Bu sənədlərdə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmaqla yanaşı dövlət dilində özünü göstərən qüsurlar və problemlər haqqında bəhs edilmişdir. Azərbaycan dilinin qədimliyini əks etdirən tədqiqatların aparılması, tarixi gerçəkliklərin üzə çıxarılması əsas məsələ kimi qeyd edilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin mənşəyi, tarixi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya tarixi faktlara əsaslanaraq son qoyulması Sərəncamda öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, bu tarixi sənəddə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dili zəngin imkanlara malik olan bir dildir. Bu dildə elmi üslubun inkişaf yolları müəyyənləşdirilir və elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin

bütün sahələrində anlayışlar sistemi imkan daxilində dilin öz hesabına yaranması, dilin öz daxili inkişaf qanunları ilə təşəkkül tapıb inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ən fəal layı olan terminologiya sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma ilə əlaqədar olaraq dəyişir, yeniləşir. Həmin ifadələr müəyyən anlayışların, fikrin, yeniliyin düzgün qavranılmasında, yazı mədəniyyətinin inkişafında, sabitləşməsində böyük rol oynayır. Məhz beynəlxalq aləmə birbaşa çıxış dilin bütün səviyyələri ilə yanaşı terminologiyaya da təsir göstərir. Elmi dili mütəxəssislər inkişaf etdirir. Orda dil texniki bir sistemə çevrilir. Ola bilər ki, bir elmi dil vahidi çox asanlıqla başqa dilə keçsin, orda inkişaf etsin. Lakin birinci növbədə xalqın intellektinin yüksək olmasından ötrü elmi dil vahidləri dilin daxili imkanları əsasında yaranmalıdır. Müasir dövrdə yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid, eyni zamanda daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün qarşılıq axtarırlarkən düzgün yol seçilməlidir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də dildə baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Bunun üçün elmin bütün sahələrinə aid lüğətlərin tərtibi və nəşri günün tələbidir. Lüğətlərin tərtibində elmi-texniki

tərəqqi ilə bağlı yeni terminlərin yaranmasında ana dilin həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. Yeni anlayışların ifadəsi üçün dilin lüğət tərkibi daxilində sözseçmə prinsipi ilə alınma sözlərin qarşılığı tapılmalı, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərin istifadəsinə geniş yer verilməlidir. Azərbaycan dilinin yad təsirlərin qalıqlarından təmizlənməsi birinci növbədə xalq dilinin zəngin xəzinəsi hesabına, dilimizin öz imkanları hesabına olmalıdır. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranması başqa dillərin, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi dərk edilir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus söz yaradıcılığı prosesidir. Azərbaycan dili müasir dövrdə elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yaranmış müxtəlif fikirləri, sözləri, xüsusi elmi texniki anlayışları çox asanlıqla ifadə etmək olur. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili ictimai, siyasi, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir, onun publisist, bədii və elmi üslubları daha da inkişaf edir, zənginləşir. Beynəlxalq terminlərin alınması işlədilməsi isə tələbatı ödəmək üçün vacibdir. Bu dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Lakin, bu məsələyə münasibətdə ifrata varmaq, dilimizə lüzumsuz yerə alınmaların gəlməsinə yol vermək olmaz. Alınan sözlər də dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmaqla bərabər anlayışı dəqiq təyin etməlidir. Elmi-texniki tərəqqi, sosial-ictimai həyatın inkişafı dilin fasilə-

siz olaraq zənginləşməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Çünki dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli texniki maraqlarından biridir. Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarının qorunması, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək sərəncamda xüsusi qeyd edilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə sözlər əsasən, rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi alınmalar vasitəçi dil olmadan dilimizə keçir. Hazırda mətbuat səhifələrində bol-bol işlənən alınmaların dildə yaşayacağına, işləklilik qazanacağına zəmanət vermək olmaz. Lakin dildə zərurətdən işlənən sözlərin dilin lüğət tərkibinə keçərək dili zənginləşdirməsi vacibdir. Bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı olmaq, dildə lüzumsuz yerə alınmaların işlənilməsinə yol vermək olmaz. Bu proses, yəni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa, indi ingilis, türk, alman və s. dillərdə lüğətlərin tərtibi vacib hesab edilir.

Hazırda Azərbaycan dilinin inkişafı ilə əlaqədar bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Bütün xalq bu dildə danışır, elmi kitablar, bədii əsərlər, mətbuat bu dildə nəşr olunur, konfranslar, müşavirələr bu dildə aparılır, ali məktəb auditoriyalarında bu dildə mühazirələr oxunur. Bununla yanaşı, dövrün özünün problemləri var. Ədəbi dilin dövlət idarələrində tətbiqi məsələsi, mətbuat dili, radio və televiziya dili, reklamların dili, virtual məkanda dilin qorunması düşündürücü detallardır. Buna görə də dil məsələsi həmişə qayğı tələb edən ən aktual problemdir.

Bu nəzərə alınaraq 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamda Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması qərara alınmışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. İndiyədək Terminologiya Komissiyasında aşağıdakı istiqamətdə işlər aparılır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düz-

gün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənməsi.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Bu müəyyən mənada müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyaya malikliyini şərtləndirir. Belə ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloji bazanın yaradılması bu gün üçün aktual olan bir məsələdir. Dilimizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Ona görə də təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməlidir. Anlayışı dəqiq ifadə edən termin ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır. Bu prosesi həyata keçirmək, standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli həm vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin, informasiyaların asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji fondun yaradılması üçün müxtəlif sahələrə

aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində elmin demək olar ki, bütün sahələrinə aid 180-dən çox terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər tərtibi ilə diqqəti cəlb edir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsini zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının Veb portalı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası Veb portalının yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir.

Sərəncamın verilməsi ilə tarixi ənənəyə malik olan dilimizin saflığı, təmizliyi, elmi dilimizin inkişafı

istiqamətində fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyasına yeni status verilmiş, onun funksiyaları daha da genişləndirilmiş, respublika daxilində termin yaradıcılığı prosesinin müəyyənləşdirilməsi vacib bir problem kimi önə çəkilmişdir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər terminoloji leksikada dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Əvvəllər ölkəmizdə terminologiyada baş verən prosesləri dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və ölkə daxilində çap materialları, xüsusi ilə dərslik və dərs vəsaitləri müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən kütləvi informasiya vasitələrində verilən informasiyalar terminoloji tələblərə də cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar dünyaya sürətlə açılan çıxışlar, ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlılara müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv fo-

rumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müasir şəraitdə Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti belə tələblər nəzərə alınmaqla qurulur. Dilimizin lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları, ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə düzgün tətbiqinə nəzarət təşkil edir.

Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğətlərin tərtibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan alınmaların tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin

təzahürüdür. Qanunda verilən maddələr ictimai-mənəvi həyatımızın bütün sahələrində Azərbaycan dilinin tam tətbiqinə rəvac verir və əslində müstəqilliyimizin mühüm rəmzi kimi milli mənliyimizi bəyan etdiyi qədər siyasi iradəmizi də təsdiq edir. Bu qanunun bütün istiqamətlərdə gerçəkləşdirilməsi vətəndaşlıq borcumuzu tamamlayan elə bir sınaqdır ki, bizi dilimizi daima öyrənməyə, qorumağa, əməli fəaliyyətimizdə tətbiq etməyə çağırır.

Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşir, daha müasir, daha global, analitik düşüncənin dilinə çevrilir. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi, dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsi elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi Azərbaycan dilinin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lokal tarixi və müasir nüfuzunun qorunub saxlanması milli-ictimai ehtiyac, mənəvi-mədəni borcumuzdur.

Azərbaycan Prezidentinin 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafı-

na dair Dövlət Proqramı haqqında” Sərəncamda yazılır: “Son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mü-təxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir”.

Dövlət dilinin statusunun və işləkliyinin təmin edilməsi, təmizliyinin qorunması, tətbiqinin və tədqiqi-nin genişləndirilməsi baxımından Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramının bu mənada müstəsna əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz ki, hər bir xalqın mənəvi sərvətləri sırasında ana dilinin heç bir dəyərlə müqayisəyə gəlməyən çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ana dili xalqın varlığını təmin edən ən önəmli amildir. Ana dili sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, xalqın dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin, ümumən mənəvi varlığının ifadə vasitəsidir. Buna görə də müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində ana dilimizin qorunması, onun toxunulmazlığının və işləkliyinin təmin edilməsi bir millət və dövlət olaraq bizim ən başlıca vəzifəmizdir. Dövlət proqramının qəbulu ilə bağlı sərəncamda qeyd olunduğu kimi, “ana dilimiz həтта ən

ağır vaxtlarda belə, milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mənəvi dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”. Sərəncam Azərbaycan dövlətinin ana dilimizlə bağlı qəbul etdiyi ən mühüm hüquqi sənədlərdən biridir. Dövlət Proqramında ana dilinin inkişaf etdirilməsi belə əsaslandırılır: “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin imzaladığı tarixi sənədlər sayəsində ədəbi dilimizin funksionallığı daha da genişlənmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlüklə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqət çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə, dövlət dilinin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir”. Dövlət Proqramında mövcud vəziyyət dəyərləndirilir və ədəbi dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi, ümumən dil siyasəti sahəsində qarşıda duran vəzifələr, görülməli işlər müəyyənləşdirilir. Qeyd edi-

lir ki, dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu nəzərə almayan bəzi mətbuat orqanlarında, televiziya kanallarında, elektron informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarının pozulması halları müşahidə olunur. Bəzən Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik normaları, dövlət dilinin tətbiqi prinsipləri kobudcasına pozulur. Bir çox hallarda dilimizin tarixinə və mənşəyinə dair səsləndirilən yanlış, qərəzli mülahizələrə yerində tutarlı cavab verilmir. Azərbaycan dilində müasir dövr üçün zəruri kommunikasiya vasitəsi sayılan internet resurslarının azlığı, onlarda Azərbaycanın tarixi və müasir həqiqətlərinin kifayət qədər əks olunmaması, dilimizi öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün tədris vəsaitlərinin müasir tələblərə cavab verməməsi real problemlərdir. Dövlət dilinin qorunması ilə bağlı mövcud vəziyyət dövlət proqramının iki əsas müddəasının- ana dilinin yad dillərin təsirindən qorunması və ədəbi dil normalarına birmənalı şəkildə əməl edilməsi tələblərinin vacibliyini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Dövlət Proqramının tələblərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində - 2017-ci ilin oktyabrında Dövlət dilinin KİV-lərdə istifadə olunması ilə bağlı dilçi mütəxəssis və media nümayəndələrinin iştirakı ilə mövcud vəziyyətin geniş müzakirəsi və çıxış yollarının müəyyən edilməsi barədə xüsusi göstəriş vermişdir. Prezidentin tapşırığına əsasən keçirilən konfransda qloballaşma prosesinin Dövlət dilinin istifadə sahəsindən də yan

keçmədiyini, dilimizi zənginləşdirməklə yanaşı, mənfi təsirlərə də məruz qoyulduğu qeyd edilmişdir. “Alınmalar mətbuatda özünü qabarıq büruzə verir. Təəssüf ki, biz tez-tez kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən elektron KİV-də dövlət dilinin norma və prinsiplərinə uyğun olmayan söz və ifadələrin işlədilməsinin şahidi oluruq.” Bu fikirlərin səslənməsi dildə baş verən proseslərin reallığını əks etdirir və dilin saflığının təmin edilməsi bir vəzifə kimi tələb olunur. Prezident İlham Əliyevin dilimizin inkişafında başlıca rol oynayan kütləvi informasiya vasitələri qarşısında qoyduğu vəzifələr də onun dilə dövlətçiliyin inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi yanaşılmasını əks etdirir. Çünki kütləvi informasiya vasitələri yalnız informasiya vermək və maarifçiliyi inkişaf etdirmək deyil, həm də ana dilinin inkişafında mühüm yer tutur. Tarixi faktlar da göstərir ki, Azərbaycan mətbuatının yaranmasından və inkişafından keçən müddət ərzində bu sahədə fəaliyyət göstərən ziyalılar ana dilinin qrammatik normalarının qorunması və leksik tərkibinin zənginləşməsi işində mühüm fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyi ilə bağlı keçirilən toplantıda dövlət dilinin yad təsirlərdən qorunması və saflığının təmin olunmasının vacibliyini xüsusi qeyd etmişdir. Azərbaycan dilinin zəngin dil olması əsaslandırılmış, dilin saflığının qorunması üçün lüzumsuz yerə Azərbaycan dilində yad kəlmələrin işlədilməsinin əley-

hinə olduğunu bildirmişdir. Ölkə rəhbəri öz fəaliyyəti dövründə dövlət atributlarına, milli dilin inkişafına, əlifbasına, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinin xüsusi ehtiramla yanaşır. Mahirə Hüseynova yazır:” Prezident İlham Əliyevin dilimizin inkişafı və qorunması üçün münbit qanunvericilik bazasını dərinləşdirərək möhkəmləndirməsi onun bir Vətəndaş olaraq doğma ölkəsi və mənsub olduğu xalqa, onun maddi-mənəvi tarixinə, bu tarixin məcmusu hesab edilən dilimizə münasibətin-dən qaynaqlanır. Dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işi-nin qurulması Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdırsa, bu siyasətin yaradı-cılıqla davam etdirilməsi missiyası Prezident İlham Əliyevə məxsusdur. Ölkə rəhbərinin Azərbaycan dili-nin qloballaşma şəraitində hərtərəfli inkişafı, ədəbi dil normalarının qorunması istiqamətində atdığı addımlar Azərbaycan dilçiləri ailəsi, ümumilikdə, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən minnətdarlıqla qarşılır.”¹⁶²

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlət dilinin elmin, texnikanın müx-təlif sahələrində tətbiq edilməsi ilə bağlı ardıcıl olaraq tədbirlər görülmüşdür. Qeyd olunur ki, son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyiş-

---

¹⁶² *Mahirə Hüseynova*. İlham Əliyev və dövlətin dil siyasəti, “Azərbaycan müəllimi”, 2020, 31 iyul.

mələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, ölkə teleradiolarında və digər kütləvi informasiya vasitələrində verilən materiallar ümumi tələblərlə yanaşı, dil normalarına da cavab verməlidir. Ancaq son zamanlar dünyaya sürətlə açılan ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsini sürətləndirmişdir. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində də ciddi qüsurlar müşahidə olunması qeyd edilmişdir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir, televiziya ekranlarında bəzən filmlər dublyaj edilmədən göstərilir, Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi süni olaraq məhdudlaşdırılır, səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Göstərilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün qəbul edilmiş dil sənədlərində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur və həmin proses hazırda davam etməkdədir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 17 iyul 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncam ölkəmizdə dövlətçiliyin tərkib hissəsi olan dil siyasətinin ardıcıl olaraq aparılmasının məntiqi davamıdır və elektron məkanda yeni tarixi şəraitə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin inkişafının tən-

zımlənməsi istiqamətini müəyyənləşdirən tarixi sənəddir. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Prezident sərəncamında Azərbaycan dilinin dünya standartlarına uyğun inkişaf yolları müəyyənləşdirilmişdir. “Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platforması” dövlət dilinin geniş dairədə tətbiqinin təmin edilməsinin strateji vəzifələrini həyata keçirməyə meydan açan dövlət əhəmiyyətli proqramdır. Bu sənədin qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafının təmin edilməsi, dövlət dilinin bütün istiqamətlərdə zənginləşməsinə böyük diqqət və qayğı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizin dünya birliyi ilə əlaqələrinin daha da qarşılıqlı inkişafının təmin olması yollarının möhkəmləndirilməsində yeni mərhələdir. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, “elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir”. Bunun üçün yeni tələblər səviyyəsində Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək qarşıya məqsəd qoyulur. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanımaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə başqa dövlətlərin mənəvi bağlarını daha da möhkəmlətmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması

üçün Azərbaycan dilinin elektron platformasının hazırlanmasının strateji yolları müəyyənləşdirilir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin başlıca məramı beynəlxalq səviyyədə ölkəmizə olan cəlbedici maraqları nəzərə almaqla dünya ölkələri ilə əlaqələrin daha da genişləndirməkdir. Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyasının inkişaf xəttini ölkəmizdə təhsil almaq istəyən xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından səmərəli istifadəsini təmin etmək və Azərbaycanın milli-mənəvi sərvətləri ilə tanış olmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasında “Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platforması” layihəsinin tətbiqinə, həyata keçirilməsi mexanizmlərinin hazırlanması ilə bağlı yeni tələblər qoyulmuşdur. Beynəlxalq tələbə mübadiləsi bazarında Azərbaycanın layiqli yer tutmasına geniş imkanlar açmaq üçün turist axını sahəsində mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsi baxımından bu platformanın hazırlanması labüd hesab edilir. Platformanın tətbiqi Azərbaycan Respublikasında xarici tələbə kontingentinin genişləndirilməsi, ali məktəblərimizdə maddi-texniki bazanın və təhsilin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına yeni istiqamət verir. Azərbaycan dilinin Beynəlxalq səviyyədə inkişafına təminat verən

bu sərəncam Azərbaycan dilinin elektron platformasının yüksək elmi-metodiki və texniki səviyyədə hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Qarşıya qoyulan əsas vəzifə müxtəlif qurumların bu sahədəki potensialını əlaqələndirmək və səyləri birləşdirməklə Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platformasının hazırlanmasıdır. Xarici ölkə vətəndaşları, eləcə də dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan Azərbaycan vətəndaşları, xüsusən diasporun yeni nəsli üçün Azərbaycan dilinin zənginliklərini əks etdirən portal milli dilin öyrənilməsində geniş imkanlar yaradacaqdır.

“Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 noyabr 2018-ci il tarixli fərmanı xalqımızın ana dilinin ədəbi dil səviyyəsində qorunmasına və zənginləşdirilməsinə yönələn dövlət siyasətinin davamlılığının və mükəmməlliyinin daha bir təzahürüdür. Fərmanın preambulasında qarşıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün görülməli tədbirlər belə təqdim edilir: “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi

haqqında” 2013-cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 26 noyabr tarixli Qərarı ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu sənəd dilimizin geniş işləkliyinə və saflığının təmin edilməsi istiqamətində yeni addım hesab edilə bilər.”

Verilən fərmanda nəzərə çatdırılır ki, “Dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi, az qala, adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir.” Dilin saflığının pozulması ilə bağlı artmaqda olan ictimai narahatlığa dövlət başçısı İlham Əliyevin həssas və tələbkər münasibətinin parlaq təzahürüdür. Xalqımızın milli varlığı

olan ana dilinin qorunması, zənginləşdirilməsi milli istiqlal mücadiləsinin, dövlətçiliyin qorunmasının ən önəmli cəbhələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan dövləti ana dilinin mövqeyinin yüksəldilməsinə, əbədiliyinin təmin edilməsinin möhkəmləndirilməsinə və onun əbədiləşdirilməsinə xidmət edir.

Verilmiş fərmanlarda öz əksini tapan dil qanunvericiliyi ictimai-mənəvi həyatımızın bütün sahələrində Azərbaycan dilinin tam tətbiqinə rəvac verir. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” Azərbaycan dilinin inkişafına yönəlmiş dil siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm bir addımdır. Fərmanda Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasını və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq “Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasının təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzi”nin yaradılması qərara alınmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin saflığının təmin olunması və onun tətbiqinə nəzarət edilməsi üçün “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Ko-

missiyası yanında Monitoring Mərkəzi” fəaliyyət göstərir. Monitoring Mərkəzində kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və sosial mediada, reklam dilində ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, fonetik, leksik və qrammatik qaydaların düzgün işlədilməsini həyata keçirmək dilin inkişafının tənzimlənməsinə yönəlmişdir.

Dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi və Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lokal tarixi və müasir nüfuzunun qorunub saxlanması milli-ictimai ehtiyac, mənəvi-mədəni borcumuzdur. Azərbaycan dili xalqın mədəniyyətinin, mənəvi zənginliklərinin bu gününü və keçmişini birləşdirən, onlar arasında əlaqə yaradan mənəvi bir sərvətdir. Bu sərvəti qorumaq dövlətçilikdə dil siyasətinin əsas konsepsiyasıdır. Cənab Prezident dillə bağlı bu konsepsiyanı xüsusi olaraq diqqətdə saxlamış və bu siyasəti sistemli şəkildə uğurla həyata keçirir. Onun qəbul etdiyi fərman və sərəncamlarda, eləcə də çıxışlarında dil siyasəti əsas məsələlərdəndir. Ölkə başçısının 5 yanvar 2021-ci ildə mədəniyyət nazirinin təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda ifadə etdiyi fikirlər bu cəhətdən xüsusi aktuallığa malikdir: “Azərbaycan dilinin qorunması hamımızın vəzifəsidir... Son vaxtlar Azərbaycan dilinə daxil edilən bəzi kəlmələr dilimizin saflığını pozur. Bizim dilimiz çox zəngindir. Hesab edirəm ki, Mədəniyyət Nazirliyi digər aidiyyəti qurum-

larla birlikdə, Təhsil Nazirliyi ilə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Azərbaycan dilinin qorunması üçün çox ciddi işlər aparmalıdır. Müxtəlif tədbirlər görülür, proqramlar var, ancaq gündəlik həyat onu göstərir ki, biz bəzi hallarda dilimizin saflığının pozulmasını görürük. Mən bunu mətbuat orqanlarından, televiziya məkanından görürəm və əlbəttə ki, bunun qarşısı alınmalıdır. Biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq, bundan sonra da qorunmalıyıq.”

Milli mətbuatımızın yaranmasının 145-ci ildönümü ilə bağlı 30 iyun 2020-ci il tarixli Sərəncamda yazılır: “Ölkəmizdə müstəqil, güclü, fəaliyyətini günümüzün tələbləri səviyyəsində qurmağı bacaran, habelə dövlətçilik ənənələrinə bağlı və xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutan medianın inkişafı prioritet vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bununla belə, kütləvi informasiya vasitələri də ölkəmizdə həyata keçirilən köklü islahatlardan kənarda qalmamalı, kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə qlobal informasiya mühiyyətinin müəyyənləşdirdiyi fəaliyyət prinsiplərinə uyğunlaşmalı, cəmiyyətimizin obyektiv və peşəkar şəkildə məlumatlandırılması sahəsində öz səylərini daha da gücləndirməlidir. Modernləşmə, rasionallıq, obyektivlik, kreativlik, qabaqcıl texnologiyaların geniş tətbiqi, aparıcı trendlərin izlənilməsi medianın inkişafını şərtləndirən başlıca amillər olmalıdır”.

Sərəncamda kütləvi informasiya vasitələrinə dövlət qayğısını şərtləndirən əsas məqamlar da qeyd olunur: “Öl-

kəməzdə müstəqil, güclü, fəaliyyətini günümüzün tələbləri səviyyəsində qurmağı bacaran, habelə dövlətçilik ənənələrinə bağlı və xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutan medianın inkişafı prioritet vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılır”.

Müstəqil dövlətçiliyimizin inkişafında hazırda aparılan dil siyasəti dövlət dilinin qorunması və inkişafı ilə bağlı konseptual əhəmiyyət kəsb edən zəruri aspektlərin təyin edilməsi dillə bağlı problemlərin operativ həllinə öz təsirini göstərir. Dövlət quruculuğunda aparılan dil siyasəti milli dil təfəkkürünün formalaşmasına, mənəvi sərvətimizin zənginləşməsinə təminat verir. Beləliklə, minilliklər boyu formalaşan və bu günümüze gəlib çatan Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvolu, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil bir dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması baxımından vacib tarixi imkandır. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmağı, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərinləndirən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Tarixin müxtəlif dövrlərində Azər-

baycan dili müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa da öz varlığını qoruyub saxlayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sözləri ilə desək, “ana dilimiz öz imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir.”

Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılan dil siyasəti Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin qurulması, bu siyasətin yaradıcılıqla davam etdirilməsi həm də dilin inkişaf konsepsiyasının dövlətçiliyin tərkib hissəsi kimi yanaşılmasının nəticəsidir. Azərbaycan dilinin zəngin söz ehtiyatı, ədəbi dilin cəmiyyətin bütün sahələrində funksionallaşması, milli dövlət ideologiyasının özəlliyini özündə əks etdirməsi İlham Əliyev tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Bütün bunlar ölkəmizdə qətiyyətlə aparılan dil siyasətinin nəticəsidir. Aparılan dil siyasəti Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin sürətli inkişafına, onun saflaşmasına, dünya dilləri sırasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilməsinə və mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili hazırda qloballaşma dövründə – elmin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi indiki dövrdə bütün elm sahələri üzrə hər hansı bir anlayışı incəliyinə qədər ifadə etməyə qadir olan zəngin və analitik dünya dillərindən biridir.

Ə L A V Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini öz suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biri sayaraq onun tətbiqi, qorunması və inkişafı qayğısına qalır, öz sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların ana dilində təhsil almalarına və milli-mədəni tələbatlarını ödəmələrinə himayəçilik edir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində türk dilinin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Bu Qanun fərdlərarası qeyri-rəsmi münasibətlərdə hansı dillərdən istifadə edilməsini tənzimləmir.

I. ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dilin hüquqi statusunu və tətbiqi sahələrini, habelə onun ərazisində yaşayan xalqların dillər işlədilməsi prinsiplərini Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları müəyyənləşdirir.

II. VƏTƏNDAŞLARIN DİL SEÇMƏK HÜQUQU

Maddə 3. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil üçün dil seçmək azadlığı təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində elliklə yaşayan xalqlara və etnik qruplara respublika dövlət orqanları vasitəsi ilə ana dilində məktəbəqədər müəssisələr, orta ümumtəhsil məktəbləri və ya müxtəlif tipli tədris müəssisələrində ana dilində ayrıca siniflər və qruplar təşkil etmək hüququ verilir.

Təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi fənn kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin öyrənilməsi təmin edilir.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə cavablar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində verilir.

Maddə 5. Mühakimə icraatı və notariat əməliyyatları türk dilində aparılır. İşdə iştirak edən, mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin materialları ilə tərcüməçi vasitəsi ilə tanış olmaq, məhkəmədə

tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və ana dilində çıxış etmək hüququ verilir.

Maddə 6. Şəxsiyyəti və ya onun haqqında məlumatı təsdiq edən rəsmi sənədlər (pasport, əmək kitabçası, hərbi bilet, tədris müəssisələrini bitirmək haqqında attestat və diplom, doğum, nikah, ölüm haqqında şəhadətnamə və s.) türk dilində yazılır.

Maddə 7. Xidmət sahəsinin (ticarət, tibbi yardım, nəqliyyat, məişət xidməti, şəhərlərarası rabitə və s.) işçiləri iş vaxtı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini işlədirlər.

Dili bilməmək bəhanəsi ilə xidmət etməkdən boyun qaçırılması yolverilməzdir.

III. DÖVLƏT ORQANLARININ, MÜƏSSİSƏLƏRİNİN VƏ TƏŞKİLATLARININ İŞİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN DİL

Maddə 8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyaları türk dilində aparılır. Digər millətə mənsub olub Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməyən Azərbaycan Respublikası xalq deputatlarına başqa dildə çıxış etmək hüququ verilir.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin, onun komissiyalarının müzakirəsinə verilən qanunların və digər hüquqi aktların layihələri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində təqdim edilir.

Maddə 9. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komissiyalarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdikləri qanunlar və digər hüquqi aktlar türk dilində dərc edilir.

Maddə 10. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları aktlarının rəsmi nəşrləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində buraxılır.

Maddə 11. Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə, Ali Sovetinə və yerli Sovetlərə seçkilərə aid sənədlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində hazırlanır və mərkəzi seçki komissiyasına həmin dildə təqdim edilir.

Maddə 12. Azərbaycan Respublikasının dövlət mülikiyyətində olan müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kargüzarlıq türk dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası nazirlikləri, idarələri, müəssisələri, təşkilatları blanklarının, möhürlərinin, ştamplarının və ad lövhələrinin mətnləri türk dilində yazılır.

Maddə 13. Energetika və nəqliyyat sistemlərinin (magistral dəmir yolu, hava, dəniz, boru kəməri nəqliyyatının və s.) təhlükəsiz və fasiləsiz işini təmin etmək məqsədilə dispetçer danışıqlarında, sənədlərin, sorğu xarakterli elanların tərtibində, gömrük xidmətində türk dilindən və qəbul olunmuş beynəlxalq dildən istifadə edilir.

Maddə 14. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, daxili və sərhəd qoşunlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlədilir.

IV. İNFORMASIYA DİLİ VƏ XÜSUSİ ADLAR

Maddə 15. Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilindən başqa, digər dillərdən də istifadə edilə bilər.

Yazılı elan, məlumat, reklam və digər vizual informasiya respublikanın dövlət dilində və zərurət olsa, eyni zamanda uyğun beynəlxalq dildə tərtib edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların etikətləri, sənaye və ərzaq məhsullarının adları, onlara aid təlimat türk dilində və zərurət olsa, uyğun xarici dildə yazılır.

Maddə 16. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki yaşayış məntəqələrinin, inzibati bölgü və başqa coğrafi obyektlərin adları dövlət dilində yazılır, onların xəritələrdə yazılışı dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi sorğu və məlumat kitabları vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 17. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və onların bölmələrinin adları türk dilində yazılır.

Maddə 18. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan milliyyətindən olan vətəndaşının xüsusi adı öz adından, atasının adından, fəmiliasından (soyadından) ibarətdir. Ata adı “oğlu” və “qızı” sözləri ilə işlənir. Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının öz milli mənsubiyyətinə uyğun fəmiliya götürmək hüququ var.

Respublika ərazisində yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinin ad və familiyasının yazılışı bu Qanunla tənzimlənir.

V. DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA QANUNUN POZULMASINA GÖRƏ MƏSULİYYƏT

Maddə 19. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarının, müəssisələrinin, idarələrinin, təşkilatlarının vəzifəli şəxsləri dövlət dili haqqında Qanunun pozulmasında təqsirkar olduqda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə cəlb edilirlər.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Əbülfəz ELÇİBƏY.
Bakı şəhəri, 22 dekabr 1992-ci il.**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir.

1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir.

Maddə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
HEYDƏR ƏLİYEV,**

Bakı şəhəri, 12 noyabr 1995-ci il

DÖVLƏT DİLİNİN TƏTBİQİ İŞİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur. Azərbaycan dili bu gün

dərin fikirləri ən incə çalarlarındaq olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hal-hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətla müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümum-xalq canlı danışıq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi mi-

laddan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boy-ların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avra-siya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng ol-masının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlar-da etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümun-ələri-dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli ta-rixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmış-dır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qor-qud” eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dili-nin özünəməxsus səlisliliyi bir daha göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbay-can dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib

çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şer dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdusa, xalq şeri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şerində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışıq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun tə-

şəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədtağı Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris ki-

tabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. “Əkinçi”dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemində dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları “Molla Nəsrəddin” vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələk-

bər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakar-casma mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa,

bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu al-

ması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, həmin ənənə milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, Mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində xalqın iradəsinə zidd olaraq dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə taleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adi qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin məsələ yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-

ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin.

Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq

ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa edilməsi barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənmə-

sinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, Komissiya haqqında Əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:

- yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;

- yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino- və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırla-

yıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikasını ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin; Bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
HEYDƏR ƏLİYEV**

Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ GÜNÜNÜN TƏSİS EDİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsi ilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafiya abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.

İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikdə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüzillər boyu geniş məkanda Müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfəkkirləri, İslam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dol-

ğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalılarını əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdı. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibli ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdı.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi.

Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ər-

zində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun və vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sistemə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpaasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanunun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasını keçidin ölkəmizdə 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq **qərara alıram:**

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu Fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
HEYDƏR ƏLİYEV**

Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtilə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

yasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II fəsil

DÖVLƏT DİLİNİN İŞLƏNMƏSİ, QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu Qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşəixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillərdən də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.1-1. Reklamvericinin tələbinə əsasən reklam qurğularında yerləşdirilən reklamın mətnində Azərbaycan Respublikasının dövlət dili ilə yanaşı digər dillərdən

istifadə oluna bilər. Bu halda xarici dildə olan mətn dövlət dilində olan mətndən sonra yerləşdirilməli, dövlət dilində olan mətnin tutduğu sahədən böyük olmamalıdır. Mətnə digər dillərdə ifadə olunan əmtəə nişanı və coğrafi göstərici müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) tərəfindən qeydə alındığı formada göstərilməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

“Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin – şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində

tində, inzibati icraatda, məhkəmə icraatında və inzi- bati xətalər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzarlıq dövlət dilində aparılır. “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Konstitusiyə Məhkəməsində icraat dövlət dilində aparılır. Konstitusiyə Məhkəməsində baxılan işin iştirakçısı olan və icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materiallarının onların bildiyi dilə tərcüməsi və Konstitusiyə Məhkəməsinin iclaslarında ana dilində çıxış etməsi təmin olunur.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər, *kommersiya və inzibati* mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.7. Azərbaycan Respublikasında İnzibati xətalər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətalər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.^[7]

11.8. İnzibati aktın qəbul edilməsi, icra olunması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, habelə inzibati şikayətlərə baxılması üzrə müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən inzibati icraat dövlət dilində və ya müəyyən ərazi əhalisinin əksəriyyətinin dilində aparılır. İnzibati icraatda iştirak edən və icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslərə tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin edilir.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri

hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Dövlət dilinin normaları özündə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını ehtiva edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər.¹⁹¹

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız, ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzərliqlə bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III fəsil

YEKUN MÜDDƏALARI

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu Qanun pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu Qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

20.2. Bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli Qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

**Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

**Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il,
№ 365-IIQ**

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ZAMANIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN İSTİFADƏSİNƏ VƏ ÖLKƏDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFINA DAİR DÖVLƏT PROQRAMI HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır. Hər bir azərbaycanlı tarihin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyəlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz

ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalılardan zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərsliklər, lüğətlər və sənballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qəni-zadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xəlil Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzünə görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində

və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elmimizin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı. Azərbaycan dilçiliyi Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yara-

dılmışdır. Ali məktəblər üçün yazılmış dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkanında, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə “Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və

düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtılı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişaf

fına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ELEKTRON MƏKANDA DAHA GENİŞ İSTİFADƏSİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI BİR SIRA TƏDBİRLƏR HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti və dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Ölkədə dil siyasətinin formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilməklə, həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolunun və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi təsbiti, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanları, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, eləcə də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və dil siyasəti sahəsində digər normativ hüquqi aktlar, həmçinin tədbirlər

Azərbaycanda dilçilik sahəsinin hüquqi əsaslarını və icra mexanizmini müəyyən etmişdir.

Bu gün Azərbaycan dilinin istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. Eyni zamanda, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında hər il yüzlərlə əcnəbi təhsil alır. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanıtmaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə mənəvi bağlarını daha da möhkəmlətmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, müstəqil dövlətçiliyimizin əsas atributlarından biri olan Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin, bu dillə maraqlanan şəxslər üçün əlçatanlığının təmin edilməsi və öyrənilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasında “Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platforması” layihəsinin tətbi-

qinə, həyata keçirilməsi mexanizmlərinə və icra müddətinə dair təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

2.1. bu Sərəncamın 1-ci hissəsinə əsasən təqdim olunaçaq təklifləri beynəlxalq təcrübə, habelə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin və onun tətbiqi təcrübəsinin təhlili əsasında dəyərləndirsin və “Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platforması” layihəsinin tətbiqinin məqsədəuyğunluğu barədə, habelə həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitinə, maliyyələşmə mənbələrinə və icra mexanizmlərinə dair təkliflərini, layihənin tətbiqindən gözlənilən nəticələr barədə proqnozları 2018-ci il dekabrın 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

2.2. zərurət yarandığı təqdirdə, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müraciətinə əsasən, digər dövlət orqanlarının (qurumlarının) da bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş təkliflərin hazırlanması prosesinə cəlb olunmasını təmin etsin;

2.3. bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

3. Bu Sərəncam 2018-ci il avqustun 1-dən qüvvəyə minir.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 17 iyul 2018-ci il.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ
QORUNMASI VƏ DÖVLƏT DİLİNDƏN
İSTİFADƏNİN DAHA DA
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI
TƏDBİRLƏR HAQQINDA**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİNİN FƏRMANI**

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində daha geniş istifadə edilməyə başlamış, onun dövlət dili kimi maneəsiz inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində

zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun madditexniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 26 noyabr tarixli Qərarı ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olun-

ması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir.

Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasını və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” publik hüquqi şəxs yaratsın;

2. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” (bundan sonra – Monitoring Mərkəzi) publik hüquqi şəxsin təsisçisinin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8.2-ci maddəsində qeyd edilən səlahiyyətlərini həyata keçirsin;

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı Tədbirlər Planı”nı hazırlayıb bir ay müddətində təsdiq etsin;

4. Monitoring Mərkəzinin nizamnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla, iki ay müddətində təsdiq etsin;

5. Monitoring Mərkəzinin strukturunu, işçilərinin say həddini və əməkhaqqı fondunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla, iki ay müddətində təsdiq etsin;

6. Monitoring Mərkəzinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı müvafiq yer ayrılmasını və zəruri maddi-texniki təminat məsələlərini həll etsin;

7. kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər barədə təkliflərini hazırlayıb üç ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

8. bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 1 noyabr 2018-ci il.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Dil, siyasət, sosial tərəqqi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1985, 196 s.

2. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar, Bakı, “Elm”, 1974.

3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.M., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, “Maarif”, 1989.

4. Axundov A. Ana dilimiz yüksəliş yollarında, “Azərbaycan” qəzeti, 20 fevral 2001-ci il.

5. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı, “Azərbaycan” qəzeti, 21 iyun 2002-ci il.

6. Axundov A. H. Əliyevin dil doktrinası, dil və dövlət problemi. “Dirçəliş XXI əsr” jurnalı, 2004, aprel, №62, s.46-55

7. Axundov A. Müzakirələrin yekunu: təkliflər və mülahizələr, “Respublika” qəzeti, 7 iyul, 1999-cu il.

8. Axundov A. Əliyevin Azərbaycan dilinə qayğısı qəhrəmanlığa bərabər xidmət idi, “Dirçəliş XXI əsr” jurnalı, 2004, aprel-may, 75, s.42-51.

9. Aslanova R. XXI əsr: yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya, Bakı, “Nurlan”, 2007, 258s.

10. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, “Elm”, 1990.

11. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1982, 256 s.

12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I c., Bakı, 2004, 436 s.

13. Azərbaycan qəzeti, 2 noyabr, 1995.
14. Azərbaycan qəzeti, 7 noyabr, 1995.
15. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1998, 712 s.
16. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, Bakı, 1996, 356 s.
17. Babayev A. Dilçiliyimizin məbədi, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, 286 s.
18. Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqi, 26 noyabr 1994-cü il.
19. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş, I cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007, 352 s.
20. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002, 620 s.
21. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, 2016, Elm və Təhsil, 216 səh.
22. Cəfərov N. Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti, Azərbaycan qəzeti, 18 avqust 2001.
23. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı, 1995.
24. Dövlət dili. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III c. Bakı, 1979.
25. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı, Bakı, Azərbaycan qəzeti, 19 iyun 2001-ci il.
26. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı, Bakı, 2001, 70 s.

27.Əhmədov Ə. Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü, Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2008, səh. 25-36

28.Əhmədova Salatın. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, 2010, 212 s.

29.Əliyev H. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası, Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2008, 295-306 s.

30.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, I cild, Bakı, Azərnəşr, 1997-ci il, 624 s.

31.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, II cild. Bakı, Azərnəşr, 1997-ci il, 524 s.

32.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV cild, Bakı, Azərnəşr, 1997, 628 s.

33.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, V cild. Bakı, Azərnəşr, 1998, 598 s.

34.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, XV cild, Bakı, Azərnəşr, 2005, 632 s.

35.Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir, XVI cild, Bakı, Azərnəşr, 2005, 566 s.

36.Əliyev Vilayət. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003, 100 səh.

37.Hacıyev Tofiq. Dil yalnız dilçilərin dili deyil, dövlətin məsələsidir, “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 9 yanvar 2003-cü il.

38.Hacıyev Tofiq. Dövlət dilinə dövlət qayğısı, H.Əliyev və Azərbaycan filologiyası, “BDU”, 2003, s. 191-200

39. Hacıyev Tofiq. Milli şüurumuzda inqilab, “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 19 aprel 2003-cü il.

40. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri, Bakı, “Elm”, 2005, 144 s.

41. Hacıyeva İ.H. Dil siyasəti və əlifba, Bakı, İqtisad universiteti nəşriyyatı, 2004, 110 s.

42. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, “Elm”, 1998, 196 s.

43. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan parlamentinin banisidir, Bakı, 2008, 520 s.

44. Həbibbəyli İsa. Dövlət dil siyasətində yeni addım, Azərbaycan qəzeti, 24 iyul, 2018

45. Həsənov Ə. Heydər Əliyev dövlət quruculuğu təlimi, Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2008.

46. Hüseynova Mahirə. Ulu öndərimizə məhəbbət ruhunda, Bakı, 2008

47. Hüseynova Mahirə. Ulu öndərimizin natiqlik məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir, Bakı, Avropa, 2011, 142 səh.

48. Hüseynova Mahirə. Missiya, ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2019, 366 səh.

49. Hüseynova Mahirə. İlham Əliyev və dövlətin dil siyasəti, “Azərbaycan müəllimi”, 31 iyul, 2021.

50. Xaqan Balayev. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən, Bakı, “Elm və həyat”, 2002, 199 səh.

51. Xəlilov Buludxan. Azərbaycan dili milli varlığımızdır, “Dirçəliş XXI əsr” jurnalı, 2001, № 46

52. Xudiyev Nizami. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı. “Təhsil”, 1997, 254 s.

53. Xudiyev Nizami. Zamanın axarı ilə, 2-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 2008, 510 s.

54. Xudiyev Nizami. Dahi xilaskar, Dirçəliş-XXI əsr, 2001-ci il, № 44, oktyabr.

55. Xudiyev Nizami. Seçilmiş əsərləri, X cild, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 543 səh.

56. I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2006, 152 s.

57. İbrahimov Elçin. Azərbaycan dil siyasəti, 525-ci qəzeti, 2016.

58. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili, Bakı, 1957

59. İbrahimov M.Ə. Azərbaycan dili-hikmət xəzinəsi, Bakı, 1991

60. İsayev T. Ana dilimizin saflığını qorumaq müqəddəs vəzifəmizdir. “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 12 iyul.

61. Kərimli L. H. Azərbaycanda əlifba islahatları, Filoloji araşdırmalar, Bakı, Nurlan, 2000, s.21-31.

62. Qurbanlı Mübariz. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, “Azərbaycan”, 2008, s.52-64

63. Qurbanlı Mübariz. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməl prinsipləri və müasirlik, “Azərbaycan”, 2011, 8 may.

64. Məmmədova Pərvin. Atatürkün dil siyasəti, Bakı, “Nurlan”, 2003, 232 səh.

65. Məmmədova Pərvin. Mustafa Kamal Atatürkün dil siyasəti, nam. dis. avtoferatı, Bakı, 2004, 30 s.

66. Mirzəyev Həsən. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur, Bakı, Elm, 2010

67. Millət qəzeti, 24 dekabr 1992-ci il.

68. Novruzov S. Heydər Əliyev və müstəqilliyin əsaslarının yaradılması, Heydər Əliyev və Azərbaycan, Bakı, "Azərbaycan", 2008, s.45-52.

69. Piriye V. "Azərbaycan dili" istilahı nə vaxtdan bəllidir? "Ədəbiyyat" qəzeti, 17 iyul, 1992.

70. Sadıqlı Aysən. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Mütərcim, 2011, 180 s.

71. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dili xalqımızın ən böyük mənəvi sərvətidir, "Xalq" qəzeti, 4 avqust 2013-cü il.

72. Sadıqova Sayalı. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişafı, "Respublika" qəzeti, 5 iyun 2018-ci il.

73. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir, "Xalq" qəzeti, 7 noyabr, 2018-ci il

74. Sadıqova Sayalı. Dil xalqın milli mənəvi sərvətidir, Respublika qəzeti, 21 fevral 2019-cu il.

75. Sadıqova Sayalı. Heydər Əliyev və dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, "Respublika" qəzeti, 1 avqust 2019-cu il.

76. Sadıqova Sayalı. Nəriman Nərimanov və Azərbaycan dili, Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2020.

77.Sadıqova Sayalı, Şəbnəm Həsənli-Qəribova. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası, Respublika qəzeti, 21 fevral, 2023.

78.Sadıqova Sayalı. Heydər Əliyev və dövlət dilinin inkişafı, Elm qəzeti, 24 fevral, 2023.

79.Seyidov N. Dilimizin böyük havadarı, Bakı Universitetinin xəbərləri, 1998 №1, s.62-70

80.Vəlixanlı Nailə. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması, Azərbaycan tarixi, II c. Bakı, 1998

81.Yusifov Mübariz. Əlifba yazı mədəniyyətinin əsasıdır, Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, Elm, 1992, s.161-165.

82.Yusifov Mübariz. Dövlət dili və norma, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Bakı, 2005, 121 səh.

83.Yusifov Mübariz. Dövlətçilik və dil, Bakı, Nurlan, 2004, 176 s.

84.Zabelin M. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət, "Heydər Əliyev və Azərbaycan", 2008, s.412-421.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	8
---------------------	---

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL QURUCULUĞU PROSESİ

1.1. Dövlətçilik və dil quruculuğu siyasəti.....	15
1.2. Heydər Əliyev və dövlət dil konsepsiyası	30
1.3. Heydər Əliyev və dil quruculuğunun istiqamətləri	43

II FƏSİL. HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİNDƏ TARİXİLİK PRİNSİPİ

2.1. XX əsrin əvvəllərində dövlətçilik və dil siyasəti	79
2.2. XX əsrin 20-60-cı illərində Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti	93
2.3. XX əsrin 60-80-ci illərində milli dövlətçilikdə dil siyasəti	112
2.4. Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi	131

III FƏSİL. XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL QURUCULUĞU PROSESİ

3.1. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti	143
3.2. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusu.....	165
3.3. XX əsrin 20-90-cı illərində əlifba problemi	193
3.4. Müstəqillik illərində latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsi	205

3.5. Heydər Əliyev və Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi.....	224
3.6. Müstəqillik illərində Azərbaycan əlifbasının tətbiqi	241
3.7. Heydər Əliyev və dövlət dili haqqında qanun.....	249
3.8. Müstəqillik illərində Dövlət dilinin inkişaf konsepsiyası	264
3.9. İlham Əliyev və dil siyasəti konsepsiyasının inkişaf etdirilməsi	279
ƏLAVƏ	307
ƏDƏBİYYAT	360

**MAHİRƏ HÜSEYNOVA
SAYALI SADIQOVA**

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCAN DİLİNİN
İNKİŞAF KONSEPSİYASI**

Kompüter tərtibçisi:

Nasir Alıanlı

Bədii redaktor:

Rüfət Muradov

Formatı 60x84 ¹/₁₆

Həcmi 23,25 ç.v.

Tirajı: 300

Kitab "Apostrof-A" mətbəəsi
tərəfindən çap olunmuşdur.